ВОЕНЕНЪ ИНЖЕНЕРЪ

СИМЕОНЪ ДОБРЕВСКИ

ГЕНЕРАЛЪ О. З.

УКРЕПЯВАНЕ НА РОДИНАТА ПРЕЗЪ ВѢКОВЕТѢ

Издание на

„ВОЕННО-ИНЖЕНЕРНА БИБЛИОТЕКА“

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „АРМЕЙСКИ В.-ИЗДАТЕЛСКИ ФОНДЪ“
1934

ВОЕНЕНЪ ИНЖЕНЕРЪ

СИМЕОНЪ ДОБРЕВСКИ

О. З. ГЕНЕРАЛЪ

Редакция на военнитѣ издания

УКРЕПЯВАНЕ НА РОДИНАТА ПРЕЗЪ ВѢКОВЕТѢ

Авторътъ описва по единъ много увлекателенъ начинъ укрепяването на **РОДИНАТА** ни, като не се е задоволилъ да вземе за начало на своитѣ изследвания създаването на Българската държава (VII в. сл. Хр.), а е започналъ съ нѣколко вѣка пр. Христа.

Трудътъ представлява голѣмъ интересъ за всички ни и е много цененъ — трѣбва да бѫде настолна книга за всѣки български офицеръ.

(Извадка отъ рецензията на полковникъ **Драгановъ**).

УВОДЪ.

Всѣки народъ има съхранени изъ отечеството си исторически градежи отъ миналото, или развалини отъ тѣхъ, предимно по държавната отбрана — крепости, по архитектурата и пжтнитѣ съобщения. Първитѣ строителни работи, като голѣми по размѣръ, форма и здравина, сж по-много и повече сж оцѣлѣли; последнитѣ, като лесно обезличаеми, сж най-слабо запазени; архитектурнитѣ градежи пъкъ заематъ срѣдно мѣсто.

Въ настоящето историческо изследване ние разглеждаме фортификационнитѣ работи, въздигани вдлъжъ и ширъ изъ татковината ни отъ най-древно време до наши дни.

Нашиятъ народъ въ своитѣ етнографически предѣли е заемалъ, и заема сърдцевината на Балканския полуостровъ. България е била, и е кръстопжть на народитѣ отъ Азия за Европа и обратно; всички народи, които сж минавали презъ полуострова, или сж засѣдвали въ него, оставяли сж по-малки или по-голѣми развалини и следи отъ крепостни градежи.

Историческото ни изследване, по време и пространство, е обширно и едно изложение въ такива голѣми предѣли е работа претрудна, защото нѣмаме наши стари писмени исторически указания за укрепяването на България. Но веществени паметници — като могили, погранични прокопи, крепостни стени и кули, военни станове и пр. — сж съхранени, макаръ въ развалини и следи, на много мѣста изъ татковината ни. Тѣзи нѣми свидетели на миналото хвърлятъ голѣма свѣтлина върху историческата тъмнина.

Изследването немалко е улеснено и отъ трудоветѣ на чужди и наши историци, археолози и любители на древностьта, които ревностно и неуморно сж работили, и работятъ отъ освобождението ни насамъ било съ разкопки, било съ прелистване западно-европейскитѣ библиотеки, стари лѣтописи и пжтеописи за земитѣ на отечеството ни.

Така улеснена задачата, и подпомогната отъ лични изследвания на нѣкои крепостни развалини, вече може да се направи единъ задоволителенъ исторически прегледъ за укрепяването на България презъ течение на вѣковетѣ. И при този прегледъ мислено ще се изпрѣчатъ предъ насъ, покрай другото, и силуетитѣ на славнитѣ нѣкога наши столици—**Плиска, Преславъ и Търново**, които сѫ били основани, разкрасени и укрепени всецѣло отъ нашитѣ прабългари и прадѣди.

Възстановено веднъжъ укрепяването на тритѣ древни столици, получава се вече представа за старото наше фортификационно изкуство. Но, за сравнително изучване, необходимо е едно кратко изложение за състоянието на крепоститѣ, заварени отъ прабългаритѣ презъ VII в., и за фортификационното изкуство на последнитѣ.

По такъвъ начинъ като проследяваме укрепяването на страната ни, завръшваме го до наши дни.

Глава I.

Укрепяване на древнитѣ провинции Македония, Тракия и Мизия.

Траки.

Отъ изследване пещеритѣ на предисторическитѣ селища у насъ и отъ разни археологически разкопки, уяснява се за сега, че най-стари жители на Балканитѣ сж били *хетити* и *тохати*, които правѣли своитѣ брадви, чукове и върховетѣ на стрелитѣ си отъ камъни и кремъкъ. Жителитѣ отъ каменния вѣкъ не сж укрепявали своитѣ селища, защото сж живѣели по трудно достжпни мѣста и въ пещери, а по-късно — въ могилни селища.

Отъ историческитѣ времена пъкъ най-стари жители на Балканския полуостровъ сж били *трако-илирийскитѣ* племена, които се настанили по мѣстата на народитѣ отъ могилнитѣ селища.

По онова време **тракитѣ** живѣели въ уединени кжщи по трудно достжпни мѣста, въ разпръснати изъ полето кжщи, въ махали, села и градове. Уединенитѣ по височинитѣ кжщи били природно запазени отъ недоброжелателни нападения; разпръснатитѣ изъ полето кжщи, а сжщо и махалитѣ, обграждали съ дълбоки ровове, или високи плетове; селата и градоветѣ били укрепени съ високи плетове, или дървени стобори, съ землени валове (насипи) и дълбоки ровове, а отъ мѣста на мѣста — съ дървени кули. Дървени материали за тѣзи фортификационни работи насичали отъ гжститѣ гори, които тогава расли по обширни пространства.

Тракитѣ вече сж уседнали на Балканитѣ къмъ V в. пр. Хр. Елинскиятъ историкъ *Херодотъ* (484—406 г. пр. Хр.) дава за тогавашнитѣ **траки** сведения, отъ които се вижда, че тѣ сж били съ висока култура. *Омиръ* пъкъ, въ своята *„Илияда"*, възпѣва съ възхитителни стихове бойнитѣ колесници, ризници, шлемове и мечове на тракитѣ, — въорѫжение и снаряжение, което тѣ изработвали сами.

Ако въорѫжението и фортификационното снаряжение (ризници и шлемове) на **тракитѣ** е било такова, че отъ него се е възхищавалъ *Омиръ*; ако **тракитѣ** сѫ населявали отъ Карпатитѣ до Егея; ако **тракийскитѣ** войски сѫ участвували въ атакитѣ на прочутата въ древностьта крепость *Троя*, — то съ положителность може да се твърди, че **тракитѣ** сѫ имали у дома си (на Балканитѣ) крепости, подобни на Троя, т. е. познавали сѫ и владѣели сѫ каменната фортификация.

Донеотдавна много древни крепостни развалини и градежи изъ татковината ни се смѣтаха отъ чуждестранни и наши историци и археолози за *елински* и *римски*, но археологически разкопки и изследвания презъ последнитѣ нѣколко години установиха по единъ положителенъ начинъ, че нѣкои отъ тѣзи крепостни развалини сѫ градежи на **тракитѣ.** Така, надъ с. *Мезекъ* (Свиленградско) стърчатъ развалини отъ крепость, която е била изградена върху древно-тракийски крепостни основи въ развалини; недалечъ отъ селото по височината *„Карталъ-тепе“* личатъ развалини отъ голѣмо **тракийско** селище, което е било укрепено; а на *„Куртъ-кале“*, кацнало на планински високъ връхъ съ отвесни скали, стърчатъ **тракийски** крепостни развалини.

Едва сега започватъ разкопкитѣ на **тракийскитѣ** селища и още въ самото имъ начало се разкриватъ археологически придобивки отъ историческа стойность, голѣма часть отъ които сѫ изъ областьта на древната фортификация на **тракитѣ.**

Македонци.

1. **Филипи.** Царь *Филипъ II Македонски* (361—336 г. пр. Хр.), баща на *Александра Велики*, здраво укрепилъ новопостроения отъ него, и кръстенъ на негово име, рударски градъ **Филипи.**

Цъвтещото състояние на **Филипи** проличава и днесъ по развалинитѣ отъ древни градежи — обществени сгради, крепостни стени и кули, които се хвърлятъ на погледа даже на случаенъ пѫтникъ по шосето отъ Драма за Кавала.

Шосето пролѣга презъ Драмско — Правищенското поле; при наближаване Правищенското езеро (черт. 1) пѫтьтъ минава покрай една висока пирамидална, гола, скалисто-камениста височина — последенъ врѣхъ (при полето) отъ гребена на планината *„Панагиръ-дагъ“.* [1]) Политѣ на тази височина — и то тамъ, презъ кѫдето минава шосето — се миятъ отъ буенъ изворъ и почти се плискатъ отъ езерото. Ето на това мѣсто се е издигалъ нѣкога величественият и гордъ македонски градъ **Филипи** — *Philippi, Philippes,* οἱ Φίλιπποι, *la ville de Philippe* (Филиповъ градъ), сега градище (развалини) *Филебеджикъ.*

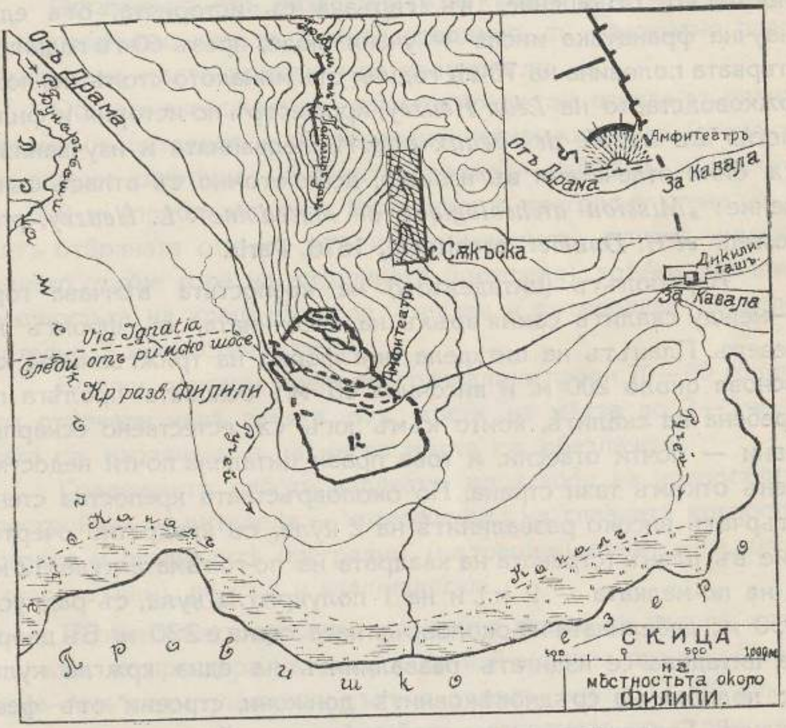
Отъ Драма
Бунаръ-баши
Отъ Панагиръ-дагъ
Амфитеатръ
Отъ Драма
За Кавала
с. Сѫкъска
Дикилиташъ
За Кавала
Via Ignatia
Следи отъ римско шосе
Кр разв. Филипи
Амфитеатръ
R
Ручей
Ручей
Каналъ
Каналъ
езеро
Правишко
СКИЦА
500 0 500 1000м
на
мѣстностьта около
ФИЛИПИ.

Черт. 1. Скица на мѣстностьта около Филипи.

И безъ разкопки ясно личатъ: на самия врѣхъ на височината, стърчещи като корона, развалини отъ кули и крепостни стени — остатъци отъ акропола на древната македонска крепость, които се виждатъ издалечъ отъ окрѫжаващата ги мѣстность — полето и съседнитѣ планини; по южнитѣ склонове на височината — следи отъ развалини на крепостни стени и кули, ясно забележими издалечъ по югоизточния склонъ, а при политѣ на този склонъ, до развалинитѣ на крепостната ограда, се виждатъ остатъци отъ амфитеатра. При политѣ на височината шосето прорѣзва крепостната ограда и по дветѣ страни на пѫтя се вижда напрѣчниятъ профилъ на крепостната стена, а следитѣ отъ крепостната ограда се простиратъ на югъ изъ равнината и се губятъ къмъ езерото.

---

[1]) Скицата, показана на черт. 1, е копие отъ картата на **L. Heuzey** и **H. Daumet.**

Развалинитѣ на **Филипи** сѫ били изследвани въ археологическо отношение, въ свръзка съ историята, отъ една научна французка мисия — учени люде, презъ 60-тѣ години и първата половина на 70-тѣ години отъ миналото столѣтие, подъ рѫководството на *Léon Heuzey*, професоръ по история и филология въ *L'école des beaux arts.* Изследванията и изучванията сѫ били отпечатани въ изящно, дебелотомно, съ атласъ съчинение: *„Mission archéologique de Macedoine"*. *L. Heuzey*, professeur *et H. Daumet*, architecte, 1876, Paris.

Акрополътъ (цитаделътъ) на крепостьта вѣнчава горе —между скалитѣ самия връхъ на височината, съ фронтъ на северъ. Планътъ на цитадела има форма на трижгълникъ, съ основа около 200 м. и височина 80 м.; основата пролѣга по гребена на скалитѣ, които къмъ югъ сѫ естествено ескарпирани — почти отвесни, и това прави цитадела почти недостѫпенъ откъмъ тази страна. По околовръстната крепостна стена стърчатъ високо развалинитѣ на 2 кули, съ квадратно очертание въ планъ (страната на квадрата на по-голѣмата кула 12 м., а на по-малката — 9 м.), и на 1 полукрѫгла кула, съ радиусъ 4·50 м.; дебелината на околовръстната стена е 2·30 м. Въ двора на цитадела се издигатъ развалинитѣ на една крѫгла кула, по подобие на срѣдновѣковнитѣ донжони, строени отъ феодалитѣ. Градежътъ на цитаделнитѣ постройки издава произхода имъ: *македонски* — за околовръстната стена съ 3-тѣ кули и *римски* или *византийски* — за централната кула (донжона).

Главната крепостна ограда се очертава отъ развалинитѣ както следва: начало на оградата се взима отъ двата изходящи ѫгли на цитадела, стенитѣ се разпростиратъ по западния и югоизточния склонове на височината и по-нататъкъ изъ равнината (полето) въ посока къмъ Правищенското езеро; южната стена е съ фронтъ къмъ езерото.

Вжтрешното пространство на крепостьта е преградено съ нѣколко крепостни стени, паралелно на общото разположение на цитадела. Следитѣ отъ развалинитѣ на вжтрешнитѣ стени даватъ представа за разположението имъ въ планъ: едната е горе — при политѣ на скалитѣ, до цитадела; втората пролѣга далечъ отъ нея; третата следва покрай полата на склона на височината — доле, при равнината. Дебелината на всички описани крепостни стени не е била по-малка отъ 1·90 м.

Остатъцитѣ отъ развалинитѣ на кулитѣ даватъ представа за очертанието имъ въ планъ: предимно съ квадратно очертание и на мѣста крѫгли или полукрѫгли.

Общото очертание на главната крепостна ограда въ планъ, заедно съ цитадела, е неправиленъ четирижгълникъ (трапецъ) съ главни размѣри: голѣмата страна — 1,500 м., а малката — 800 м. (приблизително). Вжтрешнитѣ преградни стени усилватъ отбраната откъмъ югъ и атакуващиятъ откъмъ полето, докато стигне горе на височината (цитадела), трѣбва изъ вжтрешностьта на крепостьта да атакува и преодолява последователно 3 крепостни огради.

Всички описани крепостни развалини преди 70—80 години сж стърчели надъ земята отъ мѣста на мѣста до 2—3 м., а сега сж изравнени и на много мѣста сж обезличени.

Градежнитѣ работи издаватъ *произхода* на крепостнитѣ постройки: на цитадела — *македонски*; на главната крепостна ограда и останалитѣ преградни (вжтрешни) стени — *елински* (старогръцки), *римски* и *византийски*.

Планинскиятъ гребенъ, на чийто връхъ се издига цитаделътъ, се простира на северъ до най-високия връхъ *„Панагиръ-дагъ“*; този планински рътъ е дълъгъ около 17—20 клм. и е по-достжпенъ по самия гребенъ, отколкото по склоноветѣ на планината. За да се охранява **Филипи** по-надеждно откъмъ северъ, рътътъ е билъ укрепенъ въ древностьта: наоколо $1^1/_2$ клм. отъ цитадела, вдлъжъ на гребена, сж били открити развалини отъ крепостна стена, съ кули, на едно протежение отъ 600—700 м., а по самия връхъ *„Панагиръ-дагъ“* — развалини отъ крепостни стени и кули на **древна крепость** (*ancienne forteresse de Panaghir*). Всички тѣзи крепостни развалини по планинския гребенъ сж били въ тѣсна връзка съ крепостната организация на **Филипи.** И докато последната фортификационна организация е имала за цель да устоява на атаки отъ югъ — откъмъ Драмското поле, първата (по планинския гребенъ) се съпротивлявала на неприятелски военни действия откъмъ северъ—планинитѣ. Подобна фортификационна организация на **Филипи** за съпротива на двояки действия (откъмъ полето и откъмъ планинската мѣстность), показва, че **древниятъ македонски градъ е билъ укрепенъ умѣло и е представлявалъ за времето си първостепенна твърдина.**

Филипи е билъ разположенъ на нѣкогашния главенъ римски пѫть *„Via Egnatia“*, който, при наближаване града, се насочвалъ отъ западъ презъ полето, минавалъ е подъ нѣкогашната *римска арка* — *„arc antique“*, и е водѣлъ за града презъ западнитѣ крепостни врати (пресѣчката на днешното Драмско шосе съ развалинитѣ на западната крепостна стена), а излизалъ презъ източнитѣ главни крепостни врати (южно отъ амфитеатра). Този пѫть е минавалъ на изтокъ покрай единъ грамаденъ пиедесталъ на *надгробенъ паметникъ* и се насочвалъ за древното бѣло-морско пристанище *Неаполо* (днешна *Кавала*), следвайки почти трасето на сегашното шосе. Преди 70—80 години е имало следи отъ този пѫть изъ Драмското поле.

2. Неаполо (Кавала). Нашето изложение за древния македонски градъ *Филипи* нѣма да бѫде пълно, ако не надникнемъ на югъ отъ него, презъ планинския гребенъ, и се спремъ за малко на Бѣло-морското прибрѣжие, при **Кавала**— нѣкогашниятъ древенъ градъ **Неаполо**, *Néapolis*, който е билъ пристанище на *Филипи.*

Кавала е разположенъ на самия морски брѣгъ и приютенъ къмъ споменатия планински прибрѣженъ гребенъ, който се спуща къмъ морето стръмно и на мѣста съ отвесни скали; последнитѣ сѫ естествено силни прегради, трудно достѫпни откъмъ западъ, а особено откъмъ северъ. На изтокъ отъ **Кавала**, по шосето за Ксанти, преди да се излѣзе на Саржъ-Шабанското поле, препрѣчва се планински гребенъ отъ северъ на югъ, който е една естествена преградна позиция противъ неприятелско настѫпление откъмъ изтокъ—Тракия. Този гребенъ въ древностьта е билъ усиленъ съ крепостна преградна стена, отъ която сега ясно личатъ развалини по самия водораздѣлъ на гребена — отъ високия планински връхъ, на югъ до Кавалския заливъ.

Естествено силната мѣстность на западъ и северъ, въ свръзка съ преградната крепостна стена отъ изтокъ, съставлявали въ древностьта една полукржгла **крепостна ограда** на **Кавала** за отбрана откъмъ сушата.

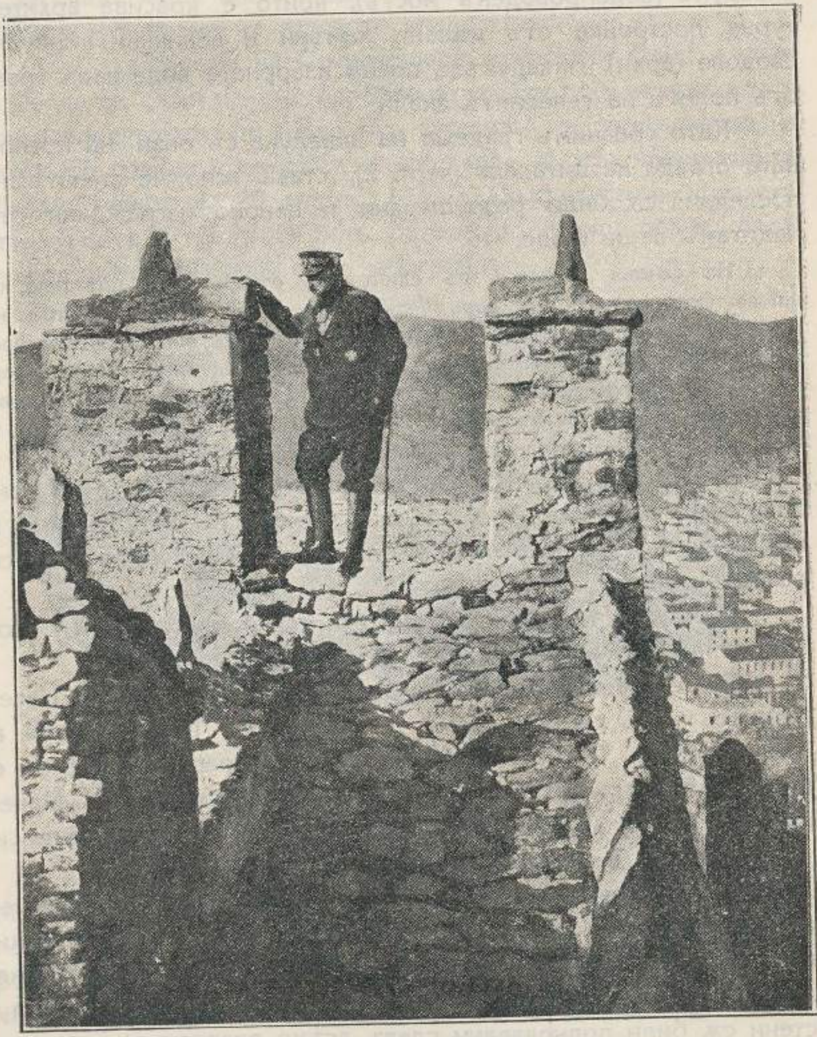

Черт. 2. Часть отъ цитадела на Неаполо — съ царь Фердинандъ.

Цитаделътъ на крепостьта е запазенъ и досега: всрѣдъ днешна **Кавала,** на единъ прибрѣженъ скалистъ връхъ, стърчи крепостната му ограда, а около последната сж накацали кжщитѣ на старата часть на града. Цитаделътъ по пространство не е голѣмъ. Въ двора му се издига една неголѣма двуетажна паянтова сграда, притежание на бившъ турски паша, а откъмъ северъ е скаченъ съ единъ напълно съхраненъ древенъ, римски аквадукъ (водопроводенъ мостъ), който е красива архитектурна постройка отъ дѣлани камъни и величави циркулни сводове (арки). Аквадукътъ поема изворната вода надъ града отъ политѣ на севернитѣ скали.

Като сравнимъ градежа на аквадука съ онзи на крепостната ограда на цитадела (черт. 2), става ясно, че стенитѣ на последния сж били разрушавани и наново изграждани отъ недотамъ вещи люде.

На сжщия чертежъ, въ единъ отъ отворитѣ на цитадела, се вижда фотографията на царь *Фердинандъ*, който презъ срѣдата на м. февруарий 1913 г. (презъ време на Балканската война) посети красивата **Кавала**. Този чертежъ, съ фотографията на бившия царь Фердинандъ, подхожда за нашето историческо изследване, което **започва** отъ времето на ханъ *Аспарухъ* (679 г.). чийто образъ даваме на черт. 9, и **завръшва** съ царуването на царь *Фердинандъ* (1918 г.).

3. Солунъ. Градътъ е разположенъ въ дъното на прибрѣжието, на естествено удобния заливъ съ сжщото име, и има дивенъ изгледъ откъмъ морето съ амфитеатралното си разположение.

Солунъ е родното мѣсто на нашитѣ първоучители и просвѣтители *Св. св. Кирилъ и Методи*.

Той е главенъ пристанищенъ градъ на Македония. Населението му въ турско време достигало до 150,000 души, а сега наброява 120,000, отъ които 80,000 евреи. Основанъ е презъ 315 г. пр. Хр. отъ *Касандъръ* (зеть на Филипа Македонски), който го нарекълъ *Тесалоникъ*, по името на жена си — сестра на Александра Велики.

Благодарение на отличното му географско положение, като валенъ приморски центъръ, **Солунъ** е привличалъ всички варварски нашествия презъ полуострова. За противодействие и защита, градътъ е билъ здраво **укрепенъ** и крепостнитѣ му стени сж били подновявани следъ всѣко разорение.

Солунската крепость е била обсаждана отъ царь *Калояна* (1207 г.); обсадата е била снета следъ смъртьта на царя, убитъ подло отъ свой военачалникъ.

Отъ древната крепостна ограда сж оцѣлѣли постройки и до наши дни: откъмъ сушата, крепостнитѣ назжбени стени по крайнинитѣ на града, съ *„Еди-куле“* (Седмокулие) — цитаделътъ на крепостьта; покрай прибрѣжието (черт. 3.) се издига *„Беязъ-куле“* (Бѣла-кула), наречена още *„Канлѫ-куле“* (Кървава-кула). Последната кула буди въ насъ тѫжни спомени за загинали наши политически затворници въ тъмнитѣ ѝ подземия презъ време на турското владичество.

За здравината на **Солунскитѣ** крепостни стени и кули може да се сѫди по дълговременната съпротива на крепостьта при завладяването на града отъ турцитѣ: въ продължение на около 50 години крепостьта е устоявала на нѣколкократнитѣ обсади, докато на 29. мартъ 1430 г. **Солунъ** билъ превзетъ отъ турцитѣ и градътъ билъ разоренъ; скоро, обаче, билъ възстановенъ, съвзелъ се и забогатѣлъ.

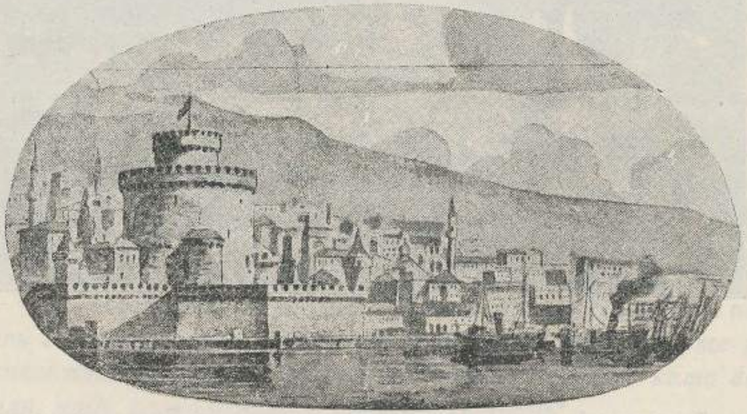

Черт. 3. Беязъ-куле (Бѣла-кула).

Отъ **Солунъ**, при царуването на царь *Борисъ I*, е лъхнала нашата просвѣта съ Кирило-Методиевото *„азъ-буке“*.

4. Филипополисъ (Пловдивъ). Въ западна Тракия, въ равнината, на южния брѣгъ на р. *Хебрусъ* (*Hebrus* — древното име на р. Марица), се издигатъ три скалисти хълма (тепета), които рѣзко стърчатъ надъ околната равнина. Още въ най-далечната древность тази гледка е пленявала жителитѣ въ равнината. При трихълмието е имало древно селище.

Презъ царуването на *Керсоблептъ* — царь на одриситѣ, *Филипъ Македонски* презъ лѣтото на 342 г. пр. Хр. проникналъ презъ Родопитѣ въ Тракийската равнина, която кръстосалъ и завладѣлъ. Тракия станала македонска провинция.

Тракийскиятъ градъ *Евмолпиасъ* — днешниятъ Пловдивъ, който обгражда трихълмието—*„Бунарджикъ-тепе“*, *„Сахатъ-тепе“* и *„Джендемъ-тепе“* (черт. 4), билъ опредѣленъ за военна колония, разкрасенъ отъ царь *Филипа* и наименуванъ въ негова честь — **Филипополисъ**.

Трихълмието, съ своитѣ стръмни склонове и скали, е представлявало въ древностьта естествена крепость; по-късно то е било усилено съ крепостни стени и кули, които го правѣли още по-недостѫпно за онѣзи времена и презъ срѣдновѣковието.

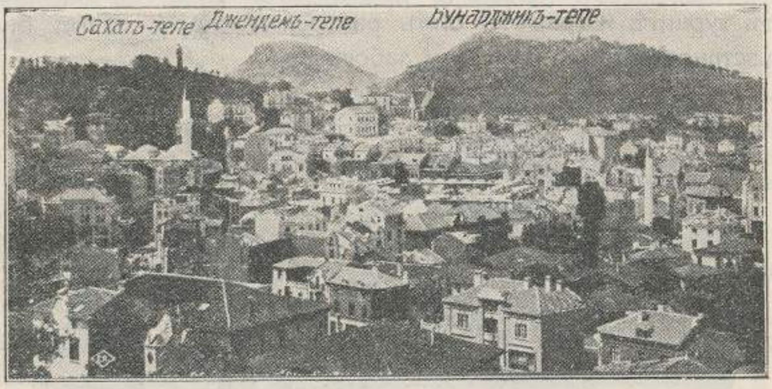

Черт. 4. Перспективенъ изгледъ на пловдивскитѣ тепета — трихълмието.

Римлянитѣ започнали да проникватъ въ Балканския полуостровъ къмъ 150 г. пр. Хр. И това продължавало до срѣдата на I-ия вѣкъ сл. Хр. Презъ време на постепенното римско проникване, тракийскитѣ племена се вълнували и възставали. При едно голѣмо възстание на тракитѣ презъ 21 г. сл. Хр., **Пловдивъ** билъ обсаденъ отъ тѣхъ, но явилитѣ се навреме мизийски римски легиони деблокирали крепостьта. Това историческо събитие показва, че **Пловдивъ** е билъ **укрепенъ** градъ още при тракитѣ.

Римлянитѣ завладѣли Тракия къмъ срѣдата на I-ия в. сл. Хр. Още императоръ *Доминициянъ* (81—96 г.) далъ на **Филипополисъ** градско право и го обявилъ седалище на управителя на провинцията.

Презъ римското владичество градътъ е носилъ името *Тримонциумъ—Тримонтиумъ*, *Trimontium* (Трихълмие — отъ

3-тѣ скалисти хълма). Императоръ *Траянъ* (98—117 г.) преустроилъ **Пловдивъ** по римски образецъ и градътъ получилъ прозвището *„Ulpia"*, по фамилното име на императора — *Marcus Ulpius Trajanus.*

Презъ онѣзи времена **Пловдивъ** е билъ единъ цъвтещъ градъ, изпъстренъ съ градини, великолепни храмове и дворци; подземенъ аквадукъ провеждалъ за града вода отъ Родопитѣ. Тогавашното благосъстояние на града личи отъ развалинитѣ на голѣмитѣ основи на величави постройки, нѣкои отъ които се разкопаватъ и въ наши дни въ и около града.

Вѣроятно, **Пловдивъ** е билъ **укрепенъ**; още повече че за това твърде много е спомогнала и самата мѣстность — трихълмието.

Нумизматиката е жива история; съ нейна помощь може да се проследи миналото на онова, което не е могло да оцѣлѣе презъ вѣковѣтѣ. **Пловдивскитѣ** древни монети установяватъ за главно мѣстно божество *Хебрусъ* — р. Марица, която населението обожавало за оросяването на Тракийската равнина. На особена почить е била въ **Пловдивъ** градската богиня; на нѣкои монети тя е представена съ *крепостна корона* на главата и съ скиптъръ въ ръка, а на други—само главата й забулена съ *крепостна корона.* Крепостната корона на богинята ясно подсказва, че градътъ въ римско време е билъ **укрепенъ съ яки стени и кули,** като е била използувана **естествената непристъпность на хълмоветѣ.**

За естествено силното трихълмие бележи гръцкиятъ писатель *Лукиянъ* (120 — 180 г. сл. Хр.): *„Вие забелязвате три живописни хълма, които се издигатъ стръмно, като акрополи, надъ разположения подъ тѣхъ градъ".*

Споредъ единъ каменenъ надписъ, императоръ *Маркъ Аврелий* чрезъ своя легатъ, *Кай П. Гратиакъ,* възобновилъ крепостьта (172 г. сл. Хр.) съ стени и ровове. Крепостната ограда е имала 4 врати, разположени споредъ четиритѣ главни точки на свѣта; една отъ вратитѣ е била обърната къмъ р. Марица, която е била широка, пълноводна и плавателна за тогавашнитѣ рѣчни срѣдства — малки кораби и лодки.

Римскитѣ преториански легиони не могли да устоятъ на варварскитѣ нашествия отъ северъ презъ Дунава. Готскитѣ нахлувания презъ 238—251 г. сл. Хр. разклатили устоитѣ на империята: разорили въ Мизия много цъвтещи градове и крепости. По-късно готитѣ минали Хемусъ — Балкана, спуснали се въ Тракия и обсадили **Пловдивската** крепость, която устояла на варварскитѣ нападения (249—250 г. сл. Хр.).

За тази обсада сж съхранени следнитѣ исторически сведения. Защитникътъ на крепостьта — *Приска*, получилъ писмо отъ *Квинтъ Деций*, съ заповѣдь — да се защищава на крепостнитѣ стени, а не вънъ отъ крепостьта, за да не бжде поразенъ отъ храбритѣ готи въ полето. Въ писмото, между другото, се казва:

„Смѣлость безъ разсждъкъ не успѣва. Отъ крепостнитѣ стени защитата е сигурна. Ще ви се явимъ следъ немного дни съ войскитѣ си и ще се постараемъ да победимъ въ откритъ бой (въ полето), като вие се отбранявате иззадъ крепостната ограда“.

Като че ли тѣзи цитати сж извадки отъ съвременна тактика!

Храбро сж се защищавали гражданитѣ на **Пловдивъ** противъ пристжпитѣ на готи, карпи, уругундури и др. Знаменита е тази отбрана на **Пловдивската** крепость и много картинно е описана тя отъ съвременника на обсадата — атинскиятъ стратегъ *Дексипъ* (споредъ превода на *д-ръ Ив. Велковъ*):

„Като поставяха върху главитѣ си щитоветѣ, за да се запазятъ, тѣ обикаляха около града, провѣрявайки на кое мѣсто може да се разруши стената, защото е тънка, или на кое мѣсто могатъ да се изкачатъ отгоре ѝ съ помощьта на стълби, защото е низка. Отначало атакуваха града съ отдѣлни патрулни групи и съ стрели. Пловдивчани отгоре отъ стенитѣ се защищаваха упорито тамъ, кждето противникътъ се приближаваше. После готитѣ тръгваха да превзематъ града, като построяваха стълби и стенобитни машини. Машинитѣ бѣха четвъртити, построени отъ дървета, и приличаха на малки кжщи. Отгоре имъ простираха кожи; така че, тѣзи, които бѣха вжтре, приближавайки се до крепостнитѣ врати, да не пострадатъ. Други пъкъ, като поставяха щитоветѣ си отпреде, движеха машинитѣ на колелета и съ лостове. Трети — издигаха дълги пржти, обвити съ желѣзо (стенобитни машини), за да не се строшаватъ при мушенето, и съ тѣхъ се мжчеха да съборятъ стенитѣ. Четвърти—опираха направо на стената обикновени стълби или такива, движими на колелета на всички страни; последнитѣ биваха приближавани до стената и, посрѣдствомъ завързани на краищата имъ вжжета, ги издигаха, за да ги изправятъ до стената и по тѣхъ да се изкачатъ. Нѣкои пъкъ докарваха дървени кули, поставени на колела и високи колкото стената, и — когато успѣваха да ги приближатъ до стената — прехвърляха отъ тѣхъ мостове, за да минатъ отъ кулитѣ върху стената. Такива бѣха многобройнитѣ имъ машини“.

Наистина, единъ древенъ, напълно обзаведенъ обсаденъ паркъ съ всички срѣдства за щурмуване крепостьта!

Отъ това описание на обсаднитѣ действия около **Пловдивъ** явствува,че крепостната ограда е била съ тънки и низки стени. За крепостни кули нищо не се споменава, макаръ атакуващиятъ да е водилъ щурма съ подвижни дървени кули; вѣроятно, кулитѣ на крепостната ограда сж били сжщо низки и съ тънки стени, а предъ оградата е имало ровове, които сж усилвали препятствието.

Отбраняващитѣ крепостьта храбро се зашищавали и срещу всѣко едно отъ горнитѣ срѣдства на атакуващия успѣвали да се противопоставятъ: хвърляли голѣми камъни — блокове, съ които смачквали и разбивали обсаднитѣ машини; съ борина, сѣра и смола подпалвали и изгаряли подвижнитѣ дървени кули съ стенобитнитѣ машини; търкаляли голѣми дървета — трупове, по щурмовитѣ стълби, изправени край оградата, и по този начинъ заваляли и пребивали катерещитѣ се войници и пр.

„Атакуващитѣ, като не успѣваха да постигнатъ нищо съ машинитѣ си, изпадаха въ отчаяние“ или „Варваритѣ видѣха, че не могатъ да успѣятъ въ никой отъ проектитѣ си и решиха да се оттеглятъ“.

Така се завършила обсадата на готитѣ.

При една втора обсада на **Пловдивъ**, която била произведена наскоро следъ описаната, крепостьта се предала, за да се избѣгне разорението на града. Но готитѣ не устояли на думата си: плячкосали града и, споредъ историка *А. Марцелинъ*, избили около 100,000 жители; вѣроятно, придошли отъ околностьта, за да намѣрятъ убѣжище въ крепостьта.

При по-сетнешнитѣ варварски нашествия **Филипополисъ** изпиталъ ужаситѣ имъ. Най-страшно е било *Атиловото* опустошение и по-късно онова на *славянитѣ* (презъ V в. сл. Хр.).

Отъ надписа на *Мадарския конникъ*, между другото, узнаваме, че ханъ *Крумъ* (804—814 г.) съ войскитѣ си настѫпилъ въ Тракия и съ брата си, кавханъ *Кишинъ*, обсадилъ, атакувалъ и превзелъ **Филипополската** крепость.

При нашествието на руситѣ (970 г.), предвождани отъ киевския князъ *Свѣтославъ*, градътъ билъ превзетъ съ бой и, споредъ *Лъвъ Дяконъ*, голѣмъ брой отъ пленницитѣ били умъртвени по жестокъ и варварски начинъ — били набивани на колове.

Византийскиятъ императоръ *Василий II*, въ войнитѣ си противъ насъ (въ края на X в. и началото на XI в.), избралъ **Пловдивската** крепость за военна база на предстоещитѣ военни действия презъ Балкана.

По-късно гр. **Пловдивъ**, нападанъ отъ печенеги, кумани и дълга върволица отъ пъстри кръстоносци, билъ разграбванъ, разоряванъ и подпалванъ, докато презъ кръстоносния походъ въ 1189 г. била разрушена крепостьта на трихълмието.

Царь *Калоянъ* презъ 1206 г. завладѣлъ **Пловдивъ** и доразрушилъ съвършено крепостнитѣ стени и кули на града. Отъ времето на Калояна до завладяването на Пловдивъ отъ турцитѣ (1364 г.), градътъ промѣнилъ 15 владетели (споредъ *д-ръ Велковъ*), при което 5 завладявания и отбрани сѫ били отъ българитѣ.

Една отъ тѣзи отбрани е била следъ внезапната смърть на *Тертеръ* II (1323 г.). Комендантътъ на **Пловдивъ**, *Иванъ Руски*, съ малкия си гарнизонъ отъ 1,000 конници и 2,000 добре въорѫжени пехотинци, се отбранявалъ успѣшно срещу *Андроника* 4 месеца. Византийскитѣ войски напраздно обикаляли около скалистото укрепено трихълмие. Единъ вещъ нѣмски майсторъ имъ приготвилъ особена обсадна машина съ отбранителна подвижна кѫща, търкаляна отъ 15 колелета; върху кѫщата била построена 5-етажна кула и всѣки етажъ билъ въорѫженъ съ по 8 арбалети. Подъ звуковетѣ на музики и викове, атакуващитѣ замѣрвали атакувания пунктъ съ градъ отъ стрели и се мѫчели съ споменатата машина да се покатерятъ на крепостната ограда; но ненадѣйно подвижната дървена кула се разклатила, пропукала се, залюлѣла се и се провалила — паднала въ нѣкаква *„яма за вода“*, покрита съ *„прогнили дъски, отгоре засипани съ земя и маскирани съ трева“*. При това голѣмо бедствие, *Андроникъ* отстѫпилъ и градътъ билъ спасенъ. Думитѣ въ кавички, въ свръзка съ землекопното изкуство на нашитѣ прадѣди при отбраната, ни подсказватъ съ голѣма вѣроятность, че отлично маскираната яма е била **капанъ** за особената, подвижна щурмова дървена кула съ стенобитната машина.

При непрекѫснатитѣ периодични разорения на Тракия и останалитѣ провинции на Балканитѣ, вече била подготвена почва за турското завоевание на полуострова. Султанъ *Мурадовиятъ* румелийски бейлеръ-бей, *Лала Шахинъ*, превзелъ **Пловдивъ** презъ 1364 г., а по-късно султанъ *Баязидъ* станалъ господарь на Тракия. Следъ падането на II-ото българско царство подъ властьта на турцитѣ (1393 г.) този султанъ хваналъ и затворилъ царь *Шишмана* въ Пловдивъ и отсетне го погубилъ.

Презъ турското владичество **Пловдивъ** е билъ посещаванъ отъ мнозина европейски пѫтешественици изъ Отоманската империя. Нѣкои отъ тѣхъ, между другото, пишатъ за развалинитѣ на крепостьта. Така, френскиятъ рицарь *Бертрандонъ дьо ла Брокиеръ* миналъ презъ Пловдивъ презъ 1433 г. и, между другото, бележи въ пѫтеописанието си: *„Пловдивъ нѣкога е билъ твърде голѣмъ градъ, па и сега е още такъвъ. На срѣдния хълмъ на града се е издигала хубава крепость (замъкъ), съградена въ видъ на дългъ и тѣсенъ полумесецъ. На южния край на хълма стоятъ още стенитѣ на нѣкогашния Филиповъ царски дворецъ, който е съборенъ, както* *и замъкътъ. Градътъ въ по-голъмата си часть е населенъ съ българи*".

Швайгеръ презъ 1578 г. описва състоянието на града и казва, че крепостната ограда на трихълмието била срутена — развалини.

Презъ онѣзи времена въ **Пловдивъ** били поддържани обширни обори за камили — тогавашнитѣ камилски тренове за търговия и разнасяне храни изъ империята.

Следъ кърджалийскитѣ опустошения **Пловдивъ** и околностьта му представлявали сжщинско мъртвило — необработено поле и обезлюденъ градъ (жителитѣ избѣгали въ горитѣ, а нѣкои прехвърлили Дунава и минали въ Влашко).

Днесъ единствени остатъци отъ древната крепость, това е „*Хисаръ-капия*" (Крепостна - врата), останала въ чертата на града (черт. 5). Въ недостжпнитѣ склонове на скалитѣ се виждатъ тукъ-таме следи отъ развалини на крепостни стени.

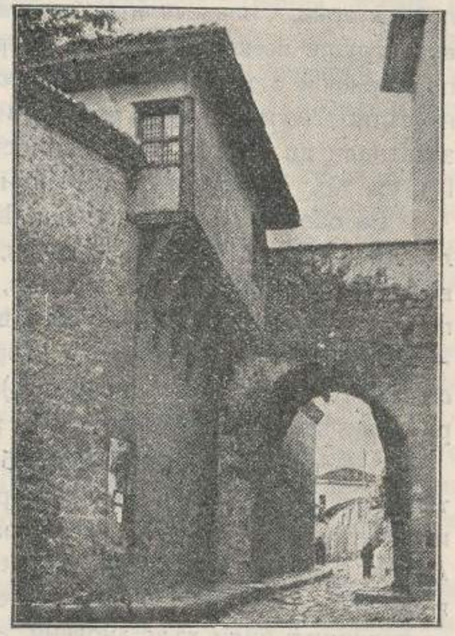

Черт. 5. „Хисаръ-капия" — Пловдивъ.

Римляни.

1. Завладяване на Балканитѣ. Римлянитѣ проникнали въ Македония и я завладѣли презъ 168 год. пр. Хр. съ досущъ сегашнитѣ ѝ географски граници отъ северъ, изтокъ и югъ — *Шаръ-планина* (Siardus), р. *Места* (Nestus) и *Егейско-море*, а на западъ — брѣговетѣ на *Адриатика*, между Валона (Aulona) и Лешъ (Lissus).

Отъ Македония **римлянитѣ** постепенно прониквали въ полуострова — първоначално въ Тракия и по-късно въ Мизия. *Лукулъ* (M. Lucullus) още презъ 75 г. пр. Хр. достигналъ брѣговетѣ на р. Дунавъ и Римъ замислилъ за граница на владенията си тази голѣма рѣка. Следъ победоноснитѣ походи на проконсула на Македония — *Красъ* (M. Crassus) презъ 29 г. пр. Хр. противъ дакитѣ (гетитѣ) и бастарнитѣ въ Мизия, спечеления бой на Дунава при устието на р. Цибрица и похода презъ следната — 28 год., **римлянитѣ** разширили своята сфера на влияние и въ Мизия. Римското разширяване следвало неотклонно.

Презъ време на постепенното римско проникване въ полуострова, владетелитѣ на разнитѣ тракийски племена враждували помежду си и тѣзи вражди били подклаждани и поддържани отъ римлянитѣ. Благодарение на това, племената неусѣтно изпаднали въ положение на васали предъ Римъ, захванали да губятъ независимостьта си и къмъ срѣдата на I в. сл. Хр. Тракия и Мизия били вече римски провинции.

За обезпечване придобивкитѣ на полуострова, *римскитѣ* легиони, още съ настаняването си, пристѫпвали къмъ прокарване на *пѫтища* (via militaris, agger publicus, strata)[1], като по тѣхъ строели отъ мѣста на мѣста *кастели* (укрепления) —укрепени станции за нощни квартири (ханове), и *промѣнни станции* (mutationes, mansiones). На важнитѣ пѫтни вѫзли римлянитѣ издигали *крепости*.

Укрепяването на Дунавския брѣгъ и създаването на флотилия по рѣката били първитѣ грижи на завоевателитѣ. Така, издигнати били придунавскитѣ крепости: *Арчаръ* (Ratiaria), *Гигенъ* (Oescus), *Силистра* (Durostorum), *Исакча* (Noviodunum) и др. Много отъ разрушенитѣ крепости въ вѫтрешностьта на провинциитѣ били възстановени, а други — наново построени, като *Адрианополъ* (Одринъ), *Берое* (Ст.-Загора), *Филипополъ* (Пловдивъ), *Сердика* (София), *Пауталия* (Кюстендилъ), *Салоникъ* (Солунъ), *Анхиало, Месемврия, Одесосъ* (при Варна) и др., които по-късно сѫ имали голѣмо значение при образуването и закрепването на България въ миналото.

Широкото развитие на фортификационното изкуство и укрепяването на градоветѣ, както и създаването на нови селища и укрепени пунктове отъ *римлянитѣ*, съвпада съ голѣмия разцвѣтъ на империята презъ I и II в. сл. Хр.

---

[1] **Римлянитѣ** били вещи пионери и строители на шосета; въ Римската империя се наброяватъ около 372 **главни артерии за пѫтни съобщения** съ обща дължина около 49,000 английски мили.

Когато преторианството се ширѣло вдлъжъ и ширъ изъ империята, започва упадъкътъ на държавата (III в.); войницитѣ сваляли и качзали императоритѣ: така, споредъ професоръ *Гавр. Кацаровъ*, за едно 50-лѣтие (235-285 г. сл. Хр.) се изредили на престола 26 императори и само единъ отъ тѣхъ умрѣлъ отъ естествена смърть.

Презъ това време започватъ първитѣ налитания и нашествия на готитѣ (238-251 г.), които нанесли първитѣ удари върху мировото могжщество на **римлянитѣ.** Следъ това настжпили относително поспокойни години, презъ което време разрушенията били възстановени.

Римлянитѣ сж владѣели Македония, Тракия, Мизия и Добруджа нѣколко вѣка наредъ и сж оставили дълбоки следи отъ високата си култура въ най-разнообразни паметници отъ изящнитѣ изкуства, строителното изкуство, нумизматиката, фортификационното изкуство и пр.

Макаръ славянитѣ и прабългаритѣ да сж се явили на полуострова много по-късно (VI—VII в.), но въ паметьта на народа ни сж запазени спомени за **римскитѣ** времена, като *Траяновъ пжть, Траянова врата*, гр. *Троянъ*, *римски бани* при много топли извори, *латински калета* и пр.

2. Припжтни укрепени станции. За обезпечване движението по главнитѣ пжтища, **римлянитѣ** строели отъ мѣста на мѣста, както се каза, *припжтни укрепени станции.* Една подобна станция е билъ гр. *Ловечъ* на римския друмъ, който свръзвалъ Тракия — при Пловдивъ, съ Дунавската равнина презъ Траяновия проходъ, съ посока за Гигенъ (Oescus) на Дунава.

Ловченскиятъ „*Стратешъ*" — „*Хисаръ*", по своята естествена непристжпность, е билъ здрава *твърдина* не само презъ *римското* владичество, а и презъ времето на нашитѣ първи две царства; сегашнитѣ оцѣлѣли крепостни развалини на „*Стратешъ*" сж развалини отъ *римската* твърдина.

Презъ време на възстанието, повдигнато отъ *Асеновци*, византийскиятъ императоръ *Исакъ* лично водилъ войскитѣ си на пристжпъ за Ловченския „*Хисаръ*", но не успѣлъ да го превземе. Тази несполука послужила на Византия да сключи миръ съ царь *Асенъ I* и по този начинъ била осигурена сждбата на второто наше царство.

Откритата на „*Хисара*" презъ 1921 г. църква, въ развалини, е била, вѣроятно, построена въ паметь на освобождението отъ византийското иго и създаването на второто ни царство.

Нумизматични находки около *Ловечъ* откриха македонски, римски, византийски и старобългарски монети, което показва, че около Ловченската крепость сѫ били развивани военни действия отъ разни народи. Намѣриха се монети, сѣчени отъ нашитѣ царе — *Свѣтославъ Тертеръ, Иванъ Александъръ* и синъ му — *Михаилъ* (1331 — 1355 г.).

Споредъ турския историографъ *Челеби*, Ловченскиятъ „*Стратешъ*“ надминавалъ съ своята военна слава Търновския „*Хисаръ*“. Петима султани подредъ — отъ *Мурада* (1349 г.) до *Баязида*, водѣли пристѫпи за завладяване на „*Стратешъ*“ и едва въ 1404 г. билъ превзетъ Ловченскиятъ „*Хисаръ*“.

3. Никополисъ (Nicopolis ad Istrum). Римлянитѣ като закрепнали на югъ отъ Дунава, започнали да хвърлятъ погледи презъ рѣката въ земята на дакитѣ — племе родствено на тракитѣ и мизитѣ. Тѣ водили две войни за разгрома на дакитѣ: презъ 101—102 г. и 105—106 г. сл. Хр. За увѣковѣчаване на победитѣ, били издигнати: отъ Римския сенатъ въ Римъ една грандиозна колона и, по заповѣдь на императора *Траянъ* — единъ паметникъ въ Добруджа, при сегашното село Адамъ-клисе; освенъ това, билъ основанъ новъ градъ въ Мизия, нареченъ **Nicopolis ad Istrum** (Никополъ на Дунава — въ Дунавската равнина).

Никополисъ — градъ на победитѣ (Νίκη — победа) е билъ *добре укрепенъ;* развалини отъ града и крепостьта се виждатъ близо до сегашното село *Никюпъ*, 18 клм. на северозападъ отъ Търново, въ мѣстностьта „*Царювище*“, на р. Росица. Избраното мѣсто за новия градъ не е било случайно; преди всичко, стратегическитѣ съображения сѫ доминирали, защото отъ крепостьта удобно се наблюдавали на югъ *планинскитѣ проходи,* презъ които сѫ водѣли пѫтищата за *Филипополъ* и *Адрианополъ*, и тукъ сѫ се събирали пѫтищата отъ *Novae* (Свищовъ) и *Oescus* (Гигенъ) на Дунава, и отъ *Одесосъ* — черно-морско пристанище при Варна — презъ *Марцианополъ* при Девня.

По онова време *Траянъ* построилъ градоветѣ: *Плотинополъ* (Plotinopolis) до Димотика, нареченъ по името на жена му — *Плотина*; *Марцианополъ* (Marcianopolis) при Девня (Варненско), на името на сестра му — *Марциана*; *Стара-Загора* (Augusta Trajana); *Неврокопъ* (Nicopolis ad Nestum) и др. Освенъ това, той разширилъ и поднозилъ *София* (Ulpia Serdica).

Надъ развалинитѣ на *Марцианополъ* се издига сегашното село *Рѣка-Девня*, на 18 клм. югозападно отъ древното пристанище Одесосъ (Варна). Преди 4 години при Марцианополъ се откри голѣмо монетно съкровище. На 10. ноемврий 1929 г., при копане яма въ двора на единъ селянинъ отъ с. Рѣка-Девня, наоколо 2 м. дълбочина работницитѣ се натъкнали на единъ голѣмъ и единъ малъкъ глинени кюпове, пълни съ около 100,000 сребърни **римски** монети. Около една четвърть отъ монетитѣ разграбили селянитѣ *„за споменъ“*, а останалото, запазено отъ властитѣ и претеглено, се оказало 289 кгр.; цѣлата находка възлизала наоколо 430 кгр. Запазенитѣ отъ властитѣ монети сѫ около 80,000 екземпляра, а разграбенитѣ — около 20,000 или всичко 100,000. Споредъ нумизматика *Мушмовъ*, монетитѣ сѫ *римски* отъ I—III в. сл. Хр.; вѣроятно, закопани къмъ края на III в. Такава голѣма находка — *„съкровище“*, *„хазна“*, е единствена въ Европа. Ние видѣхме едно сандъче съ часть отъ монетитѣ, които по изработка и запазеность правятъ впечатление на наши нови еднолевови сребърни монети.

Следъ откриване на съкровището, отъ направенитѣ разкопки се установи, че на мѣстонахождението е имало **римска монетарница.**

Марцианополъ е просѫществувалъ до края на VI в. сл. Хр. Разрушаванъ е билъ периодично презъ време на *Великото преселение на народитѣ*; вѣроятно, и *Аспаруховитѣ българи* сѫ доразрушили цъвтещия въ миналото римски градъ, защото изъ с. Рѣка-Девня се търкалятъ камъни, подобни на дѣланитѣ каменни блокове, каквито се срѣщатъ изъ развалинитѣ на *Плиска.* Голѣма часть отъ кѫщитѣ на селото сѫ построени върху стари римски развалини отъ сградитѣ на нѣкогашния Марцианополъ.

Никополисъ е билъ *здраво укрепенъ:* на западъ отъ с. *Никюпъ*, по билото на мѣстностьта, на протежение повече отъ километъръ личатъ развалини отъ основитѣ на крепостнитѣ стени, които сѫ заобикаляли града; по развалинитѣ се вижда, че дебелината на крепостнитѣ стени е била около 3·5 м. и зидарията е съ камъни на варовъ разтворъ, съ пѣсъкъ и чупени на дребно тухли.

Новитѣ *римски* градове бърже се развивали и скоро ставали културни центрове, откѫдето римската култура се разпространявала между мѣстното население; сѫщото е било и съ главния градъ *Никополисъ* за провинцията Мизия.

Nicopolis ad Istrum се е славѣлъ съ голѣми богатства и величествени градежи; последното личи отъ множеството капители, архитектурни орнаменти, колони, саркофази, монети и др., намѣрени изъ развалинитѣ край с. Никюпъ. Голѣмиятъ брой на сѣчени стари монети (надъ 900 типа); дѣланитѣ четвъртити камъни; развалинитѣ отъ крепостнитѣ стени и кули; каменоломнитѣ, отдето сѫ били къртени блоковетѣ за общественитѣ здания и крепостьта, — всичко това, въ своята цѣлость, подсказва, че нѣкогашниятъ славенъ **Никополисъ** е билъ много богатъ и *добре укрепенъ.*

Древното величие се забелязва и по днешнитѣ остатъци отъ развалинитѣ при с. Никюпъ, часть отъ които е представена на черт. 6.

На черт. 7 е представенъ планътъ на **Никополиската** крепость, съ сегашнитѣ остатъци отъ развалинитѣ на града. Като разгледаме този чертежъ, въ свръзка съ току-що казаното, получаваме за *Траяновия* градъ представа, която наподобява описанието за развалинитѣ на *Филипи* въ Македония.

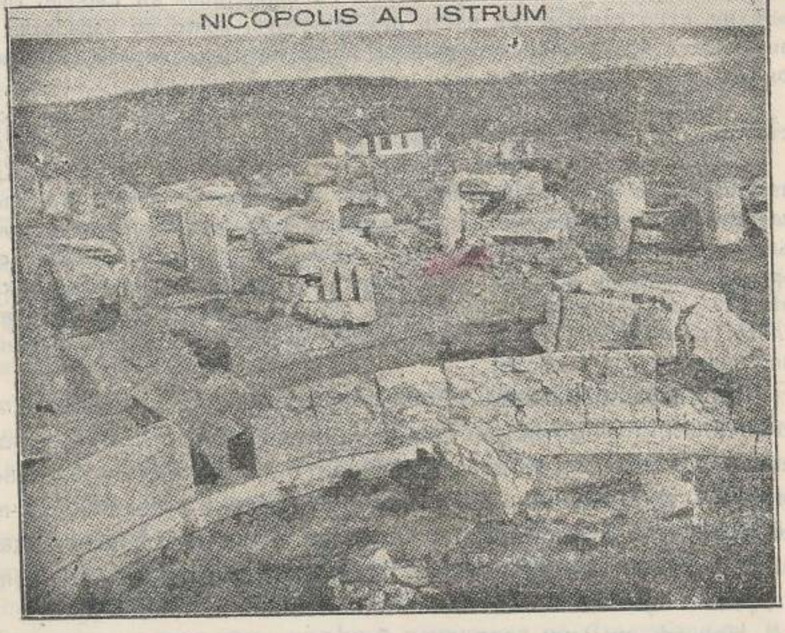

Черт. 6. Развалини отъ Никополисъ.

Крепостьта, въ планъ, се състои отъ два съседни четирижгълника, които — приспособени къмъ мѣстностьта — взиматъ фигура на трапеци; главнитѣ размѣри сж: 1,400м. на 1,000 м., за голѣмата и 800 м. на 500 м., за малката крепостна ограда.

Презъ раннитѣ нашествия на варваритѣ въ Мизия и Тракия, **Никополисъ**, както и *Пловдивъ*, билъ обсаденъ отъ готитѣ; но *Квитъ Деций Траянъ* спасилъ града, отблъсналъ обсадата (249—251 г.) и се притекълъ—както видѣхме — въ помощь на Пловдивскитѣ защитници. Презъ по-сетнешнитѣ варварски нашествия, **Никополисъ** е билъ разоренъ и превърнатъ въ мъртъвъ градъ. *Юстиниянъ* (527 — 565 г.) се опиталъ да поднови града и възстанови крепостьта, но усилията му отишли напраздно.

Въ опустошението и *доразорението* на величавия градъ сж взимали участие хуни, печенеги, кумани, славяни и др., при което голѣмъ дѣлъ се пада и на *уногундуритѣ — прабългаритѣ*.

При с. *Никюпъ*, сж правени археологически разкопки презъ 1900 и 1905/1906 г. Разкопани сж били остатъци отъ развалини на форума (черт. 6), театра и други обществени сгради; на много мѣста сж били разкрити развалини отъ крепостнитѣ стени (черт. 7); били сж намѣрени паметници на императоритѣ *Хадрияна*, *Каракала*, *Гордиянъ III* и др. Всичко това показва, че градътъ е билъ цъвтещъ, което оправдавало неговото *здраво укрепяване*.

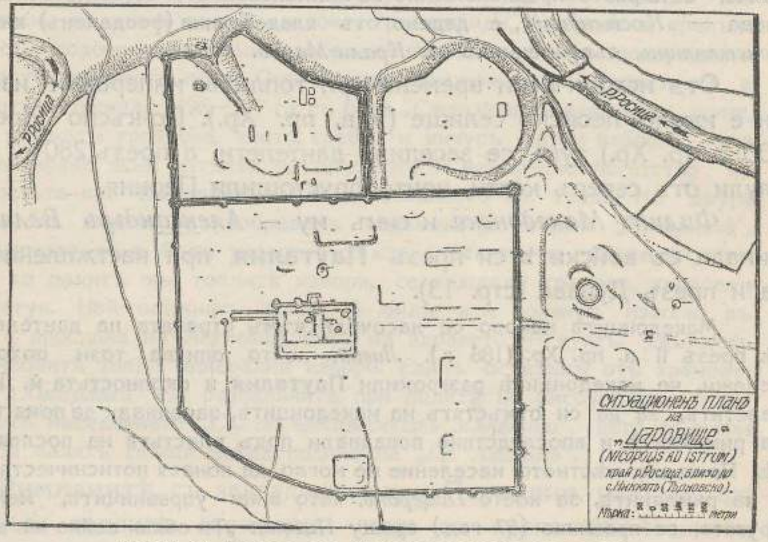
р. Росица
р. Росица
Ситуационенъ планъ на „Царовище"
(Nicopolis ad Istrum)
край р. Росица, близо до с. Никюпъ (Търновско).
Мѣрка:
метри

Черт. 7. Планъ на Никополиската крепость.

Сега крепостната ограда — крепостни стени, врати и кули, е почти изравнена; тя се очертава по мѣстностьта по ваденитѣ отъ мѣста на мѣста дѣлани камъни и по натрупаната пръсть вдлъжъ на развалинитѣ.

4. Пауталия (Кюстендилъ). Топлитѣ минерални води, които изобилно бликатъ въ равнината, непосрѣдствено при севернитѣ поли на височината *„Хисарлъкъ"*, още отъ древни времена сж привличали голѣмъ брой посетители: едни — за облекчение на разклатеното имъ здраве, а други — за весело прекарване на времето всрѣдъ чудно китната и плодородна околность.

Първоначално градътъ е носѣлъ името *Пауталия — Pautalia;* презъ срѣднитѣ вѣкове—*Велбуджъ* и непосрѣдствено преди завладяването на България отъ турцитѣ—*Кюстендилъ.*

Наименованието *„Пауталия“* (тракийска дума), може би, означава извори, бани — едно народностно название на **Кюстендилъ**, запазено и до днешенъ день“. *„Велбуджъ“* е славянска дума—отъ *„Велбжд“* (гърбица); това име визира височината *„Хисарлъкъ“*, която стърчи надъ града като камилска гърбица. Нѣкои историци приематъ, че наименованието *„Велбуджъ“* изхожда отъ името на славянския войвода *„Хвилбудъ“* (Хилбудъ), който живѣелъ презъ VI в. сл. Хр. По-правдоподобно, обаче, е първото предположение за наименованието. Сегашното име на града — *„Кюстендилъ“*, е дадено отъ владетелния (феодаленъ) князъ *Константинъ,* съвременникъ на *Крали-Марко.*

Отъ исторически времена при топлитѣ минерални извори е имало пеонско селище (V в. пр. Хр.). По-късно (презъ 335 г. пр. Хр.) тукъ се заселили дантелети, а презъ 280 г. нахлули отъ северъ келти, които опустошили Пеония.

Филипъ Македонски и синъ му — *Александъръ Велики,* минали съ войскитѣ си презъ **Пауталия** при настжплението за и презъ Дунава (стр. 13).

Македонцитѣ наново се насочили къмъ страната на дантелетитѣ презъ II в. пр. Хр. (186 г.). *Ливий,* който описва този походъ, бележи, че македонцитѣ разгромили **Пауталия** и околностьта й. Дантелетитѣ, за да си отмъстятъ на македонцитѣ, започнали да помагатъ на римлянитѣ и впоследствие попаднали подъ властьта на последнитѣ. По-късно мѣстното население не могло да понася потисничеството и на римлянитѣ, за което *Цицеронъ,* като вини управницитѣ, между другото, се провиква (57 год.) срещу *Пизона*: „Ти обяви война на дантелетитѣ, които бѣха покорни на империята, и то война, колкото несправедлива, толкова и жестока; вмѣсто да ги имашъ за вѣрни съюзници, ти ги направи заклети врагове, затова тѣ ни нападнаха, превзеха градоветѣ, опустошиха нивитѣ, отвлѣкоха стадата и робитѣ“.

Непосрѣдствено преди нашата ера (28 г. пр. Хр.) и следъ нея (46 г. сл. Хр.) дантелетитѣ сж независими. По тѣзи времена вече селището при топлитѣ извори носи наименованието *„Пауталия“.*

Следъ закрепването на *римското* владичество въ Македония, Тракия и Мизия, настжпилъ двувѣковенъ миръ за империята, презъ което време *римлянитѣ* прокарали въ завладѣнитѣ провинции удобни пжтища, издигнали нови градове, а други се развили и забогатѣли. Императоръ *Траянъ* (98—117 г. следъ Хр.), който проявилъ обширно строителство (стр. 22), разкрасилъ **Пауталия** и придалъ къмъ името ѝ своето прозвище *„Улпия“*. За украсата на града сѫ се грижели и следващитѣ императори презъ годинитѣ 117—217.

Отъ сѣченитѣ монети въ **Пауталия** и отъ малкото запазени надписи (единъ отъ тѣхъ е взиданата плоча въ старата баня *„Дервишъ“*), се възстановява отчасти историческото древно минало на града. Върху монетитѣ е изобразенъ полулегналъ рѣчниятъ богъ *„Стримонъ“* (Струма) съ лодка. Последното показва, че рѣката тогава е била пълноводна, защото Витоша по онѣзи времена е била обраснала съ девствени гори, които изобилно сѫ поили изворитѣ на рѣката и притоцитѣ ѝ. На други монети пъкъ, *„Стримонъ“* и други божества сѫ изобразени съ китни житни класове, трънадафили, гроздове и препълненъ съ плодове кошъ, които изображения символизиратъ плодородието на **Кюстендилското** поле. Отъ всички тѣзи монети най-характерна е една отъ *Каракала* (196—217 г.), съ бога *„Стримонъ“* и *четиритѣ гении*, които държатъ гроздове, злато, сребро и кичуръ житни класове. Това символизиране ясно изтъква растителното и минерално богатство на околностьта при **Пауталия** и благосъстоянието на града. На друга *Каракалова* монета е изобразенъ стръмниятъ хълмъ *„Хисарлъкъ“*, който тогава не е билъ укрепенъ, а изъ горскитѣ му гѫсталаци, отъ върха до политѣ при топлитѣ извори, се виждали храмове, украсени съ статуи. Най-голѣмиятъ храмъ е билъ при топлитѣ извори, въ честь и прослава на *Асклепия*, богъ на здравето — култъ, свързанъ съ лѣчебнитѣ топли минерални извори. Единъ остатъкъ отъ храмоветѣ по *„Хисарлъка“* сѫ развалинитѣ при политѣ на височината, наречени отъ населението *„Св. св. четиридесеть мѫченици“*, дето българи и турци палятъ свѣщи всѣка година на *„Св. Атанасъ“*.

Римлянитѣ, съ завладяването на **Пауталия**, навѣрно сѫ *укрепили* топлитѣ минерални води съ крепостни стени и кули, както това сѫ правѣли и при други топли извори. Развалини отъ крепостнитѣ римски градежи бѣха запазени и до наши дни. Азъ въ ранното си детинство, следъ Освобождението, съмъ игралъ изъ тѣзи остатъци отъ крепостни развалини, които се простираха на западъ отъ *„Чифте-хамамъ“* (сегашнитѣ градски бани); но, следъ планирането на града, развалинитѣ сѫ обезличени.

Въ надписа на споменатата по-горе каменна плоча (взидана въ стената на старата баня *„Дервишъ“*), между другото, се чете: *„Всички, които излизатъ и влизатъ въ крепостьта, като ги забележа, преглеждамъ ги. . .“* Значи, градътъ е билъ **укрепенъ** и първоначално плочата е била взидана, вѣроятно, надъ главнитѣ входни крепостни врати.

По нѣкои писмени сведения на елински писатели, крепостьта при топлитѣ извори по едно време е била изоставена. Така, *Прокопи* пише, че императоръ *Юстиниянъ* (527—565 г.), между другитѣ западнали крепости, възстановилъ и крепостьта на **Пауталия.** А самиятъ връхъ на *„Хисарлъка“* е билъ укрепенъ по-късно; вѣроятно, презъ VI в. сл. Хр., защото въ зидарията на стенитѣ се намиратъ дѣлани камъни, взети отъ по-стари (римски) градежи.

Крепостьта на върха е била дълга 230 м. и широка 125 м., съ кржгли кули по четиритѣ жгли и четвъртити — при кремостнитѣ врати. Тази крепость била естествено силна и достжпна само откъмъ планината *„Богословъ“*. Наименованието *„Хисарлъкъ“* подсказва, че височината е била **укрепена.**

Крепостьта при топлитѣ минерални извори е имала следнитѣ исторически преживѣлици:

Презъ нашествията на готитѣ и хунитѣ (IV и V в.) много крепости въ Мизия и Тракия сж били разорени, но укрепена **Пауталия** е устояла на атакитѣ имъ и крепостьта оцѣлѣла, защото отъ нѣкои исторически документи се вижда, че тя е сжществувала презъ 479 г.

При нахлуването на славянитѣ въ полуострова, отъ северъ, тѣ проникнали и достигнали бърже Бѣло-морското крайбрѣжие, като заваренитѣ наименования на градове, села, планини и пр. замѣствали съ свои; тогава заглъхнало името *„Пауталия“* и се замѣстило съ славянското *„Велбуджъ“* (отъ *„Велбжд“*, както се обясни по-горе).

При нашествието на печенегитѣ (1048 г.), българскиятъ войвода *Михаилъ* се оттеглилъ въ **укрепения Велбуджъ.**

Презъ кръстоносния походъ на *Фридрихъ Барбаруса* (1189—1190 г.) сърбитѣ нахлули въ Западна България, нападнали беззащитнитѣ градове и ги ограбили, като разорили и **Велбуджъ**; окончателно тѣ заграбили града презъ 1282 г.

Презъ 1330 г. при **Велбуджъ,** край височинитѣ на днешното село Николичевци, при вливането на р. Каменица въ р. Струма, е станало сражението между войскитѣ на царь *Михаилъ* и краль *Стефанъ Урошъ III Дечански.* Сърбитѣ съ лукавство завързали преговори съ царь *Михаила* и хитро ги протакали, докато получатъ подкрепления. Презъ време на примирието, когато българскитѣ войски били разпръснати изъ околнитѣ села, за да събиратъ храна и фуражъ, сърбитѣ ненадѣйно нападнали на българитѣ. Царь *Михаилъ*, схващайки критическото положение, застаналъ на чело на войската си и въ неравната борба падналъ въ боя. Загиналиятъ царь билъ погребанъ край **Велбуджъ**, въ църквицата на с. Колуша.

Още до появяването на турцитѣ на Балканитѣ, царската власть въ Търново била отслабнала: издигнали се и се засилили изъ предѣлитѣ на царството мѣстни князе — феодали, като *Крали-Марко* — въ Прилепъ, *Момчилъ войвода* — по Бѣло-морското прибрѣжие, *Константинъ* — въ **Кюстендилъ** и др.

Кюстендилскитѣ крепостни стени и кули, едни отъ които сѫ заобикаляли топлитѣ минерални извори, а други — вѣнчавали върха, горе на *„Хисарлъка“*, сѫ били владение на *Константина* и сѫ просѫществували до завладяването на България отъ турцитѣ.

Голѣмъ брой отъ мѣстнитѣ князе изъ България на първо време били васали на турцитѣ и съ войскитѣ си се явявали въ помощь на отоманскитѣ войски, когато сѫ действували на северъ отъ Дунава — въ Влашко. Тогава завоевательтъ умѣло използувалъ християнскитѣ войски, ловко премахвалъ васала и много леко унищожавалъ независимостьта на княжеството. Обикновено християнскиятъ водитель е падалъ убитъ въ неравенъ бой и, съ неговото загиване, княжеството е губѣло своята независимость. Такава е била участьта и на **Кюстендилското** княжество; при това, турцитѣ разорили града и крепостнитѣ стени и кули — доле при топлитѣ извори и горе по върха на *„Хисарлъка“*. Разорението ясно личи отъ взидани дѣлани каменни корнизи, фризове, плочи съ надписи или фигури въ по-старитѣ джамии и нѣкои бани.

Турцитѣ не подновили крепостнитѣ стени и кули, а ги изоставили на разрушение отъ времето и хората. Отъ тѣзи разрушения бѣха оцѣлѣли крепостни развалини до наши дни, както забелязахъ по-горе. Презъ своето владичество турцитѣ не сѫ укрепявали града.

5. **Мелникъ**. Той е сгушенъ при политѣ на *Пиринъ*, покрай единъ малъкъ и дълбоко врѣзанъ въ пѣсъчнитѣ мелове ручей — притокъ на Мелнишката рѣка; коритото на ручея е единствената улица, отъ която се отбиватъ подстѫпи за домоветѣ. Днесъ **Мелникъ** е една почти разрушена паланка съ 723 жители. Градътъ е заграденъ отвредъ съ отвесни като стени мелове (пѣсъчливи скали), презъ които се показва небе-

сниятъ лазуръ. Особената формация на тѣзи мелове (черт. 8) придава на града дивно-омайна природна красота!

Непристжпностьта на меловетѣ превръща града въ *естествена срѣдновѣковна непристжпна крепость*. Откъмъ северъ, при вливането на ручея въ рѣката, се виждатъ развалини отъ крепостната стена съ крепостни врати; последнитѣ сж били единствено мѣсто, откждето нѣкога крепостьта е била достжпна.

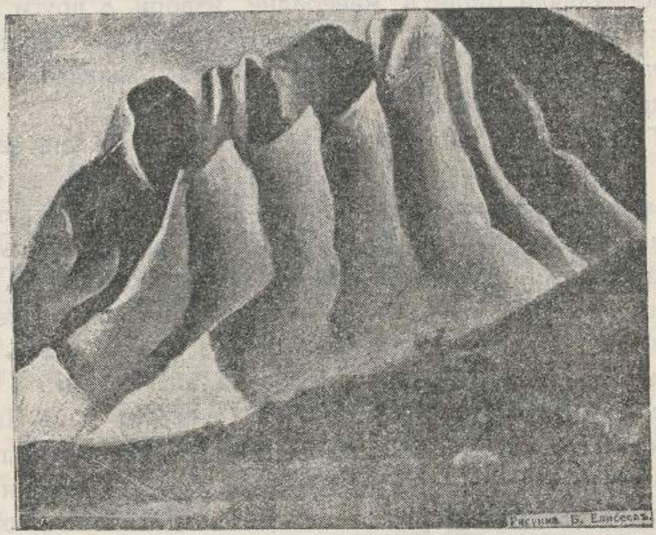

Черт. 8. Часть отъ меловетѣ при Мелникъ.

Надъ града, на една отъ меловитѣ височини, стърчатъ развалини отъ старинenъ замъкъ и църквица. За развалинитѣ на замъка има предание, което дава да се разбере, че презъ време на Византийската империя предопредѣлената сждба на **Мелникъ** е била — градъ за политически заточеници, т. е. нѣщо, подобно на *Диаръ-бекиръ* за неотдавнашната Турска империя.

Славяни и прабългари.

Първото силно разклащане на Римската империя, както видѣхме, е било отъ готитѣ презъ срѣдата на III в. сл. Хр. (стр. 21); по-нататъшнитѣ нашествия, нападения и опустошения презъ *Великото преселение на народитѣ* били неудържими за империята. Въ този мировъ потокъ отъ народи — печенеги (скити), узи (гагаузи), кумани, хазари, угри, сармати, славяни, *уногундури* (прабългаритѣ) и др. — **славянитѣ** се закрепили на Балканския полуостровъ презъ втората половина на VI в. и първата половина на VII в., а **прабългаритѣ** — презъ втората половина на VII в.

Появяването на *прабългаритѣ — уногундуритѣ* (олгхонторъ огури, οὐννογουνδοῦροι) [1]) на Балканитѣ и закрепването имъ презъ 679 г., довършило онова, което били започнали славянитѣ. *Прабългаритѣ* проявили държавно строителство и върху развалинитѣ на Римската империя на полуострова заедно съ *славянитѣ*, поставили здрава основа на *нова държава — България на Дунава.*

Презъ последнитѣ години наши и чуждестранни историци и учени установиха, че **прабългаритѣ** сѫ отъ *тюркски* произходъ. Исторически вести за племенното родство на **прабългаритѣ** съ другитѣ тюркски народи има на китайски, арменски, сирийски, арабски и еврейски. **Прабългаритѣ** сѫ най-сродни съ *козаритѣ* (казацитѣ) и *маджаритѣ*; споредъ една легенда, тритѣ народи водятъ родоначалието си отъ тримата братя — *Болгаръ, Хазаръ* и *Онгоръ*.

„Велика България на р. Волга (Итилъ) имала своето историческо начало още отъ два вѣка пр. Хр." Тогава **прабългаритѣ** сѫ живѣели въ *Сибиръ*, около Уралъ, въ съседство съ маджаритѣ; последнитѣ попаднали подъ влиянието и културата на огуритѣ. **Прабългаритѣ**, заедно съ маджаритѣ, къмъ срѣдата на V в. сл. Хр., подъ натиска на други азиатски народи, били изтикани отъ Сибиръ, презъ Уралъ и Волга, и се заселили въ богатата земя между Каспийско и Азовско морета.

Велика България се разпрострѣла изъ обширната областъ на днешна Южна Русия — отъ Каспийско до Черно-море и на югъ отъ Кавказкитѣ планини. *Болгаръ-дагъ*, въ Мала-Азия, презъ XIV в. било тѣхно мощно ханство, което е нанесло тежки поражения на войскитѣ на султанъ *Мурада* и султанъ *Баязида.*

Арабски историци пишатъ възторжено за **прабългаритѣ** на р. Волга, които обичали далечни пѫтешествия, водѣли широка търговия, били храбри и се славѣли съ високата си култура; тѣ пишели на плочки и писмото имъ било твърде старо. Отъ **Велика България** днесъ сѫ останали само исторически спомени и развалини отъ нѣкогашната имъ славна столица — *Болгаръ* на р. Волга.

---

[1]) Историкътъ *Никифоръ* бележи, че ханъ *Кубратъ* билъ владетель на уногундуритѣ.

Една клонка отъ **прабългаритѣ** (огуритѣ) презъ втората половина на V в. отишла още по-на западъ и се заселила западно отъ р. Донъ, дето получила сегашното си име—*българи* (презъ 482 г. сл. Хр.); тѣ се смѣсили и погълнали (асимилирали) много отъ заваренитѣ *хуни*, отъ които придобили воинственъ духъ.

Презъ началото на VI в. българитѣ вече извръшватъ първитѣ си нашествия и нападения на византийскитѣ балкански области.

Презъ началото на VII в. Аварската държава отъ *тюркски* племена, която се разпростирала северно отъ Дунава, била се разнебитила. Тогава ханъ *Курта — Кубратъ*, обединилъ часть отъ **прабългаритѣ** въ държава при Азовското море. Единъ отъ Кубратовитѣ синове—*Аспарухъ*, миналъ р. р. Днепъръ и Днестъръ и се заселилъ въ *Аглъ (Огълъ)* — между долното течение на Дунава и севернитѣ му притоци. Оттамъ *Аспарухъ* насочилъ погледа си на югъ отъ Дунава, докато презъ 679 год. поставилъ начало на *„Малка България на Дунава“*, която продължава и досега своето историческо призвание на Балканския полуостровъ.

Прабългарската войска била съ желѣзна дисциплина, каквато не се срѣщала въ войскитѣ на западнитѣ народи; волята на хана и думата му били законъ. Войската се състоела предимно отъ конници, които яздѣли малки, но пъргави кончета. Конницата имъ била **бърза** въ маршоветѣ и **смѣла** въ атакитѣ.

Прабългарската тактика се стремѣла къмъ крайната цель—*победата*. Военачалницитѣ не взимали прибързани решения за бой; тѣ били съ здрави нерви, съ пресмѣтливъ умъ и твърда воля. Следъ победата, неприятельтъ билъ преследванъ до окончателното му разстройство или унищожение. Обозитѣ били крайно леки, а въорѫжението на войника — мечъ, ризница, лѫкъ и копие.

Славянитѣ и **прабългаритѣ**, презъ време на нашествията си, сѫ разорявали странитѣ, презъ които сѫ минавали; но, щомъ се усѣдвали, пристѫпвали къмъ строителство и възстановяване на разрушенията.

Прабългаритѣ, при поставяне основитѣ на *„Малка България“*, заварили сѫ въ областитѣ на Византийската империя крепости, издигнати по правилата на *каменната* фортификация. А самитѣ тѣ — като народъ, който не се е дѣлилъ отъ конетѣ си — сѫ владѣели и вещо използували *землената* фортификация, което се вижда отъ изложеното въ следващата глава.

Глава II.

Фортификационното изкуство на прабългаритѣ.

Аспаруховиятъ Огълъ.

Образуването на *Българската държава* на Балканския полуостровъ се предшествува отъ завладяването и закрепването на **прабългаритѣ**, предвождани отъ ханъ **Аспаруха**, въ днешна Южна Бесарабия, наречена отъ нашитѣ прадѣди *„Огълъ“ — оградено мѣсто*, въ смисълъ на **укрепено**; това наименование е тождествено съ сегашенъ *укрепенъ районъ*.

Прабългаритѣ сж имали своя висока култура съ особени прояви по всички отрасли на изкуството. Сжщото е било и съ фортификационното изкуство. Тѣ сж познавали много добре *землената* фортификация, която сж заимствували отъ хунитѣ; нашитѣ прадѣди сж имали допиръ съ персийцитѣ (сасандисти), отъ които сж заимствували каменната фортификация и каменнитѣ градежи.

Прабългарската столица — *Болгаръ*, на р. Волга, е била силна **твърдина** и имала монументални сгради. Отъ крепостната ограда и отъ другитѣ градежи сж запазени и досега величави развалини, чиито силуети придавать на гледката отъ палубата на парахода, спускащъ се по течението на Волга, една величествена таинственость! Такова бѣ моето впечатление, когато преди години пжтувахъ по Волга.

Камскитѣ българи сж строели дълги преградни землени прокопи (валове), препрѣчващи се отъ рѣка до рѣка (Кама—Волга).

Огълъ, Онгълъ, Оглосъ, Олгосъ, Агълъ, Аглъ, ’Ογλον, *Aghâl*, *Onglum* — **жгълъ**, е древното име на Южна Бесарабия, дадено отъ *уногундуритѣ* — **прабългаритѣ**. Дунавскитѣ триустия, Черно-морското прибрѣжие на северъ отъ тѣхъ и долнитѣ течения на рѣкитѣ Днестъръ и Прутъ, станали граница на новообразуваната *Придунавска България*.

Скоро **Аспарухъ** замислилъ да прехвърли Дунава и да нахлуе въ Малка-Скития — днешна Добруджа. Това било явна опасность за Византия, която започнала да се готви за противодействие. За едни военни операции противъ Византия, преди всичко, е имало нужда отъ една военна **укрепена** база, която да е еднакво пригодна за отбранителни и настжпателни действия. Ханъ **Аспарухъ** избралъ за такава военна база Южна Бесарабия — **Огълътъ** (черт. 9), който представлява естествено укрепенъ районъ, прикриванъ отъ природни препятствия както следва: на югоизтокъ — р. Дунавъ, ржкавитѣ му и Черно-морското прибрѣжие, усѣяни съ езера и блата; на западъ — р. Прутъ, а на изтокъ — р. Днестъръ (брѣговетѣ и на двѣтѣ рѣки въ долното течение сж блатисти). Откритото пространство на северъ, между двѣтѣ рѣки, било **укрепено** (преградено) *„съ стени отъ непреодолими стръмнини"* — споредъ лѣтописеца *Никифоръ*; споредъ лѣтописеца *Теофана*, **Оглосъ**[1]) въ военно отношение е билъ *„мжчно достжпенъ"*. Значи, естествено слабиятъ северенъ фронтъ на този природно силенъ по другитѣ фронтове районъ, билъ преграденъ (укрепенъ) съ *„изкуствено стръмни стени"*, които били *„мжчно достжпни"*. Действително, остатъци отъ такива стари *изкуствени землени стени — прокопи* (валове) сж запазени и до днесъ въ Бесарабия. Тѣ сж два и се препрѣчватъ отъ р. Прутъ на изтокъ до р. Днестъръ, съ фронтъ на северъ (ровътъ е откъмъ северната страна); *северниятъ* про-

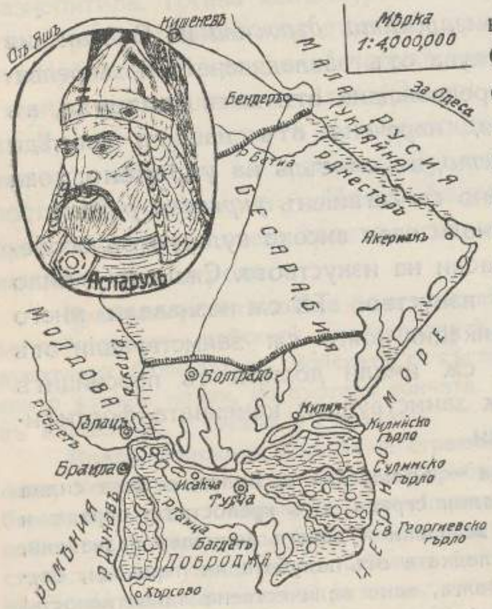
Отъ Яшъ
Кишеневъ
Мѣрка
1:4,000,000
Малая Русия (Укрвйна)
За Одеса
Бендеръ
р. Ботна
р. Днестъръ
Акерманъ
Бесарабия
Аспарухъ
Молдова
р. Прутъ
р. Серетъ
Болградъ
Галацъ
Браила
Килия
Килийско гърло
Сулинско гърло
Исакча
Тулча
Св. Георгиевско гърло
р. Таица
Бабадагъ
Добруджа
р. Дунавъ
Румъния
Хърсово
Черно море

Черт. 9. Аспаруховиятъ Огълъ, съ прокопитѣ.

---

[1]) *Шафарикъ* намира думата *„Онклосъ"* или *„Онглосъ"* за старославянска — *„Жгълъ"*; споредъ нови изследвания на наши учени, думата е хуно-българска, която се сближава съ турско — кавказката дума *„Огълъ"* — **укрепено, обградено мѣсто**— *rotunda*. Отъ военно гледище последното тълкуване се явява по-правдоподобно.

копъ е на линията на *Бендеръ*, а *южниятъ* — на северъ отъ *Болградъ*. Очертанието имъ по мѣстностьта ясно личи:

Северниятъ земленъ прокопъ (валъ) започва отъ р. Прутъ, при с. Лехово, простира се въ североизточна посока и свръшва северно отъ устието на р. Батна, притокъ на Днестъръ, малко на югъ отъ гр. *Бендеръ*; този прокопъ е билъ преграденъ, пограниченъ валъ за охрана противъ неприятелски нашествия откъмъ северъ.

Южниятъ Бесарабски прокопъ (валъ) започва отъ долното течение на р. Прутъ, минава северно отъ гр. *Болградъ* и свръшва при северозападния брѣгъ на езерото Кундукъ (Сасикъ) край Черно-морското прибрѣжие.

Вематъ ли се въ съображение езерата и блатата, които се простиратъ между Галацъ, покрай Дунава до Черно-морското прибрѣжие, въ свръзка съ долнитѣ течения на голѣмитѣ рѣки Прутъ и Днестъръ, съ блатиститѣ имъ брѣгове, както и споменатиятъ юженъ крепостенъ валъ, много ясно става, че това пространство е единъ *естествено укрепенъ районъ* въ съвременна смисъль. Този е *„Огълъ“*-тъ, въ който ханъ **Аспарухъ**, следъ преминаването на р. Днестъръ, се е поселилъ съ племето си *уногундури* и го е **укрепилъ** откъмъ северъ — достѫпната страна.

Така укрепенъ, естествено силниятъ районъ е далъ прибѣжище на *прабългаритѣ*.

Когато **Аспарухъ** закрепналъ, той разширилъ територията на северъ и издигналъ северния преграденъ валъ; този окопъ е билъ границата откъмъ северъ на *новообразуваната държава, въ която Аспарухъ престоялъ около 15 години* (644—660 г.).

Отъ военно гледище укрепениятъ районъ на югъ отъ Болградъ, въ току-що описания видъ, е пригоденъ главно за *пасивни* военни действия, нежели за *активни*.

Ханъ **Аспарухъ**, скоро следъ закрепването му въ Бесарабия, замислилъ да нахлуе въ владенията на Византия. Тази негова основна мисъль ясно се подчертава отъ по-нататъшното укрепяване на **Огъла**.

Укрепени военни станове (укрепени лагери).

Дунавътъ, въ долното си крайустно течение, е най-достѫпенъ при днешнитѣ градове *Галацъ и Исакча*. Ханъ **Аспарухъ**, за да заварди преминаванията презъ рѣката въ тѣзи мѣста и да придаде на укрепения районъ *елементи за активни действия*, издигналъ два **укрепени военни станове** (укрепени лагери): *Галацкиятъ* — на лѣвия брѣгъ на Дунава и *Николицелскиятъ* — по дѣсния брѣгъ (черт. 10). Тѣзи два укрепени лагери сѫ били мислени две очи на **Аспаруха**: съ едното око (*Галацъ*) той е гледалъ на югозападъ, съ помисъль — ромънската придунавска равнина, чакъ до Карпатитѣ, а съ другото (*Николицелъ*) — равнината на Малка-Скития (Добруджа) и Мизия, чакъ до Балкана. Последната замисъль, както е известно отъ историята, **Аспарухъ** постигналъ самъ, а първата разрешили неговитѣ наследници.

Така щото, *Аспаруховиятъ Огълъ е обхващалъ единъ естествено укрепенъ районъ на северъ отъ триустния Дунавъ, между рѣкитѣ Прутъ и Днестъръ — днешна Южна Бесарабия* (черт. 9), *като северниятъ откритъ фронтъ билъ укрепенъ съ два преградни окопа между последнитѣ две рѣки и преминаванията презъ Дунава били запазени съ Николицелския и Галацкия укрепени военни станове* (черт. 10).

Нека се запознаемъ съ устройството на тѣзи два укрепени военни станове (укрепени лагери).

1. Николицелскиятъ укрепенъ воененъ станъ (Camp de Nicolizel) е разположенъ по дѣсния брѣгъ на Дунава, на югъ отъ Исакча — днешното село Николицелъ (черт. 10). Мѣстностьта югозападно отъ гр. Исакча, и особено въ околностьта на споменатото село, е планинска и се прорѣзва отъ дълбоки долове, между които се издигатъ гребени и върхове съ стръмни и на мѣста скалисти склонове (на чертежа не е представенъ релйефътъ на мѣстностьта); въ доловетѣ има изворни кладенчета.

Отъ тази кратка топографическа характеристика се вижда, че Николицелската околность притежава всички мѣстни условия за основаване укрепенъ лагеръ. А като се вземе предъ видъ, какво *Николицелъ* е непосрѣдствено предъ Исакча, дето р. Дунавъ представлява удобства за презрѣчни преминавания, ясно става, че описаната мѣстность е една **предмостна позиция** (тетъ-де-понъ), естествено силна; ако пъкъ позицията **се укрепи**, тя става още по-недостѫпна. Това е било много добре преценено отъ ханъ **Аспаруха**, като е издигналъ *Николицел-*

ския укрепенъ воененъ станъ, който се състои отъ вънкашна и вѫтрешна землени огради (валове).

Очертанието на вънкашната ограда на стана въ планъ е отѫпенъ трижгълникъ; основата му, съ дължина 7 клм., е обърната къмъ югоизтокъ, а отѫпениятъ връхъ, съ дължина 2 клм. — къмъ северъ; едната страна, съ дължина 8 клм., е съ фронтъ къмъ Дунава, въ посока на Исакча, а другата, съ дължина 11 клм. — къмъ долината на р. Таица. Общата дължина на вънкашната ограда е 28 клм., а оградeното пространство заема площадь около 32 кв. клм.

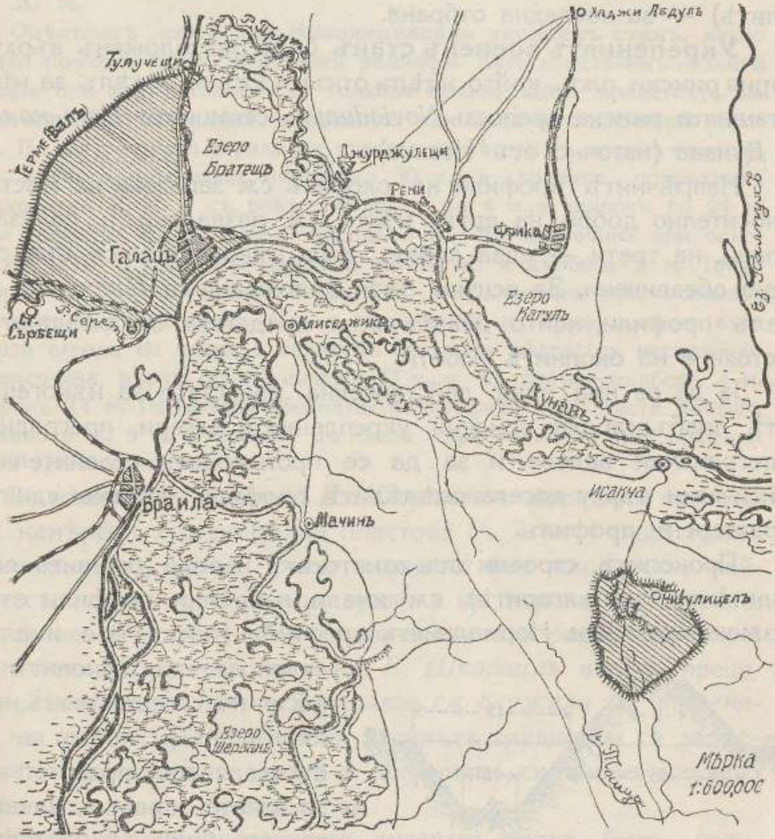
р. Прутъ
Хаджи Абдулъ
Тулучещи
Герме Валъ
Езеро Братешъ
Джурджулещи
Рени
Фрика
Галацъ
ст. Сърбещи
р. Серезъ
Клиседжикъ
Езеро Кагулъ
ез. Ялпухъ
Дунавъ
Исакча
Браила
Мачинъ
Никулицелъ
Езеро Шерванъ
р. Таица
Мърка 1:600,000

Черт. 10. Галацкиятъ и Николицелскиятъ укрепени военни станове.

Прокопътъ пролѣга по стръмни склонове, тѣсни гребени и върхове; последнитѣ се явяватъ естествено силни опорни точки отъ отбранителната линия. Станътъ е най-достжпенъ откъмъ югоизтокъ — основата на трижгълника.

Вжтрешната ограда е разположена по височинитѣ на западъ отъ с. Николицелъ и представлява една сложна фортификационна постройка въ планъ (дворътъ замреженъ съ окопи), която напомнюва очертания отъ съвременната фортификация; назначението ѝ е като онова на цитаделитѣ (акрополитѣ) — за последна отбрана.

Укрепениятъ воененъ станъ билъ разположенъ върху стария римски пжть, който идѣлъ откъмъ югъ и водѣлъ за нѣкогашната римска крепость *Noviodunum*, сегашното *Ески-кале* на Дунава (източно отъ Исакча).

Напрѣчнитѣ профили на скопитѣ сж запазени на мѣста относително добре, на други мѣста сж развалени и полузасипани, на трети — едва личатъ, а на нѣкои мѣста сж съвършено обезличени. За всички тѣзи положения *К. Шкорпилъ* е снелъ профили, които даватъ ясна представа за сегашното състояние на окопнитѣ работи.

За да се има една действителна представа за нѣкогашнитѣ прабългарски землени укрепления и лагери, преградни и погранични валове и за да се произнесемъ сравнително критически върху досега оцѣлѣлитѣ профили, даваме единъ характеренъ профилъ.

Прокопитѣ, строени отъ азиатскитѣ народи (каквито сж дѣдитѣ на прабългаритѣ), сж имали напрѣчни профили отъ различни размѣри. Нормалниятъ профилъ (черт. 11) е ималъ склонове на изкопитѣ и насипитѣ съ естественъ наклонъ (1:1), което не е съставлявало препятствие за леката конница, каквито сж били *прабългаритѣ — уногундуритѣ.* Поличката (бермата) е била съ различна широчина: имало е полички широки нѣколко метра, а и профили безъ поличка, какъвто е профилътъ, представенъ на чертежа.

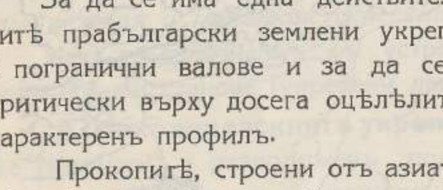

Черт. 11. Профилъ на старобългарски прокопъ—прегр аденъ валъ.

Засилването на прокопа, като препятствие, ставало съ засаждане по насипа и широката поличка клонести трънливи и храстести дръвчета, които—преплитайки се—образували трудно проходима преграда отъ живъ плетъ. На нѣкои валове, при вънкашния гребенъ строели дървени стобори (палисади) съ височина по-голѣма отъ човѣшкия ръстъ.

Общиятъ релйефъ на разглеждания профилъ се представлява така: насипъ — високъ 5 м., съ горна широчина 5 м. и при основата 15 м.; ровъ — дълбокъ 5 м., съ горна широчина 15 м. и по дъното 5 м.; общата широчина на вала е достигала 30 м.

Оцѣлѣлитѣ профили на **Николицелския укрепенъ станъ**, както се каза по-горе, иматъ различенъ релйефъ. Като изоставимъ низкитѣ релйефи, отъ които нѣкои сѫ толкова малки, щото предстоятъ на обезличване, привеждаме цифровитѣ данни на по-запазенитѣ профили. По вѫтрешната ограда на стана има мѣста: съ насипъ — високъ 4-5 м., върху една основа широка до 30 м., а горната повръхнина съ широчина 10 м. и съ ровъ — дълбокъ до 4 м., а широкъ до 24 м. Други профилъ: съ насипъ — високъ 3 м, съ широчина при основата до 12 м. и съ ровъ широкъ до 10 м. и дълбокъ 2 м. Трети профилъ: съ насипъ — високъ до 4 м., съ широчина при основата 25 м. и съ ровъ — дълбокъ 4 м. и широкъ 18 м. Профилътъ на вънкашната ограда на стана е запазенъ въ нѣкои мѣста: съ насипъ — до 3 м. височина, върху основа широка 17 м. и съ ровъ — дълбокъ 2 м. и широкъ 14 м. Поличката (бермата) на профилитѣ на мѣста достига широчина 6 м., 9 м. и повече. Въ нѣкои стръмни мѣста има профили съ два трижгълни рова.

Въ нѣкои отъ насипитѣ *К. Шкорпилъ* е направилъ прекопи и сѫ намѣрени хоризонтални пластове съ 2 — 4 реда тухли, положени не въ една и сѫща хоризонтална плоскость; найгорниятъ пластъ отъ 4 реда тухли е на варовъ разтворъ и тухлитѣ не сѫ първични, а сѫ донесени отъ разни римски и византийски разрушени градежи. *К. Шкорпилъ* вѣрно преценява: *„Нѣма съмнение, че тухлитѣ сѫ служели за закрепяване на насипа“*. Действително, насипътъ трудно би се задържалъ по стръмнитѣ, скалисти и каменисти склонове, каквато е околностьта на с. Николицелъ.

Когато *Николицелскиятъ укрепенъ станъ* билъ издигнатъ, навѣрно билъ е прокопанъ преградниятъ валъ въ Срѣдна Добруджа, отъ Дунава при Черна-вода до Черно-морското прибрѣжие при Кюстенджа, съ фронтъ на югъ.

2. Галацкиятъ укрепенъ воененъ станъ (Camp de Galatz) заемалъ жгъла, който се образува между най-долнитѣ течения на рѣкитѣ Прутъ и Серетъ на Дунава, до северната покрайнина на езерото Братещъ (черт. 10); последното, като препятствие, е часть отъ стана.

По очертание въ планъ, този укрепенъ воененъ станъ е *предмостна позиция* (тетъ-де-понъ), която запазва преминаването на Дунава при Галацъ и е изходно положение при военни операции на югозападъ—изъ Влашката равнина.

Станътъ е естествено силенъ, защото отъ изтокъ езерото Братещъ, съ р. Прутъ и блатиститѣ му брѣгове, и отъ югъ р. Дунавъ, съ р. Серетъ, сж сериозни препятствия и прегради. Откъмъ достжпната страна — северозападъ, лагерътъ е ограденъ съ прокопъ, който започва отъ лѣвия брѣгъ на р. Серетъ при с. Старо-Сербещи и — въ видъ на изпъкнала джга съ срѣденъ радиусъ 13 клм. — достига северната покрайнина на езеро Братещъ при с. Тулчещи. Дължината на вала е 27 клм., а заетото отъ стана пространство — около 150 кв. клм..

Съхраненията напрѣченъ профилъ на вала е както следва: насипътъ достига височина 3 м. върху една основа широка 24 м.; поличката (бермата) е широка до 4·5 м., а ровътъ дълбокъ 2·5 м. и широкъ 14 м.

Вѣроятно, на мѣстото на днешния градъ Галацъ е била вжтрешната ограда (цитаделътъ) на укрепения станъ.

Историческата роля на Огъла при образуване Българската държава на Балкана.

Ханъ *Аспарухъ* престоялъ съ племето си въ **Огъла** около 15 години (644—660 г.), но погледътъ му билъ обърнатъ все на югъ, презъ Дунава. За предстоещитѣ му военни операции той ималъ отлична естествено силна военна база — *Огълътъ*. Между 660 — 679 г. *Аспарухъ* прави нахлувания и завладявания въ Малка-Скития (Scithia minor — днешна Добруджа).[1]

Презъ втората половина на VII в. за Византийската империя се повдигнала откъмъ изтокъ арабската опасность, която застрашавала даже столицата — *Цариградъ*. При това благоприятно положение *Аспарухъ* започналъ своитѣ нахлувания презъ Дунава въ Малка-Скития и Източна Мизия. Презъ 678 год. обсадата на Цариградъ била снета отъ арабитѣ. Тогава се удало на императора *Константинъ IV*

---

[1] Историята се повтаря: развилитѣ се военни действия презъ Свѣтовната война при *Мазурскитѣ езера* (Източна Прусия) досущъ напомнюватъ военнитѣ операции въ **Огъла**. Както византийската армия минава Дунава и се вмъква въ естествено укрепения **Огълъ**, дето ханъ *Аспарухъ* я унищожава между прирѣчнитѣ блата и езера, така една руска армия се вмъкна въ естествено силния районъ — *Мазурскитѣ езера*, и бѣ унищожена отъ генералъ *Хинденбургъ*.

Погонатъ да насочи мало-азиатскитѣ и европейскитѣ си сухопжтни войски на северъ противъ българитѣ, като черно-морскиятъ императорски флотъ навлѣзълъ въ Дунава и прехвърлилъ пехотата и конницата оттатъкъ рѣката, въ **Огъла**, за да прогонятъ оттамъ *„варваритѣ“*. Но случило се тъкмо обратното.

Безъ да влизамъ въ подробности на тѣзи военни операции, които не съставляватъ предметъ за нашитѣ изследвания, бележа: Българитѣ ловко действували изъ естествено силната (блатиста) мѣстность, разбили императорскитѣ войски, като множеството отъ тѣхъ избили и ги гонили до и презъ Дунава. Нахлули наново въ Добруджа[1], превзели Доростолската и достигнали до Варненската крепость, съ устремъ завладѣли областитѣ до Балкана и на западъ достигнали р. Искъръ и Араба-конашкия проходъ. По този начинъ ханъ *Аспарухъ* се настанилъ въ Малка-Скития и Мизия; **създадена била на Балканския полуостровъ новата държава — България** (679 г.).

Доростолъ (Силистра) и *Одесосъ* (Варна) сж били **укрепени** още въ римско време; крепоститѣ сж били поддържани въ добро състояние отъ византийцитѣ. Остатъци отъ крепостнитѣ стени въ Варна има запазени до наши дни — неголѣма часть отъ тѣхъ, назжбена съ стрелници (дантикули) стена, стърчеше по високия и почти отвесенъ брѣгъ на североизтокъ отъ пристанището; тази стена бѣ изравнена при прокарване прибрѣжния булевардъ. До църквата *„Св. Георги“* сж оцѣлѣли остатъци отъ развалини на една кула отъ римския акрополъ, построенъ отъ *Юстинияна*. Въ залитѣ на тази кула, споредъ *К. Шкорпилъ*, **е билъ сключенъ и подписанъ договоръ презъ 679 год.** между победителя — ханъ *Аспарухъ*, и посланицитѣ на победения императоръ *Константинъ* IV *Погонатъ*. Съ този политически актъ **Византия признала Българската държава въ горепосоченитѣ предѣли** и се задължила да плаща данъкъ.

Споредъ професоръ *Златарски*, **прабългаритѣ** взели 679 г. за начало на своя собствена ера и почнали отъ тази дата **своето лѣтоброение**, съ 12 годишенъ цикълъ и лунна година.

Приведенитѣ сведения сж споредъ византийскитѣ лѣтописци *Теофанъ* и *Никифоръ*. Първиятъ пише заключително за тѣзи събития:

„Чудно било за далечни и близки да чуватъ, че този, който бѣ подчинилъ, като поданници, всички народи на изтокъ и западъ, на северъ и югъ, — бѣ победенъ отъ новоявилия се народъ“.

Сирийскиятъ презвитеръ *Константинъ*, въ едно отъ заседанията на VI-и Вселенски съборъ отъ 9. августъ 681 год., между другото, възкликналъ за тѣзи събития:

---

[1] Владичеството въ Добруджа на исторически етапи се представлява така:

Гърцитѣ се явяватъ презъ VII в. пр. Хр.
Скититѣ нахлуватъ „ V в. „ „
Римлянитѣ я завладяватъ „ I „ сл. „
Славянитѣ се явяватъ „ VI „ „ „
Българитѣ я завладяватъ „ VII „ „ „
Турцитѣ — въ края на XIV „ „ „

„Ние изпитахме едно голѣмо и нещастно поражение отъ българитѣ!"

А това, споредъ протоколитѣ на събора, е станало презъ 681 год., когато билъ подписанъ и мирътъ.

Това историческо сведение ясно посочва друга дата за образуването на нашата държава. И тази дата, въ сравнение съ поранншната, е съ 2 години по-късно.

Въ новата държава господствуващо племе станали *уногундуритѣ — българитѣ*, които предимно влизали въ редоветѣ на армията и се занимавали съ ловъ. Мѣстнитѣ седемь славянски племена, завладѣни отъ българитѣ, се занимавали съ земледѣлие и скоро се заживѣли съ завоевателитѣ, на които дали своя езикъ, а получили отъ тѣхъ народностното име — *българи*.

Уногундуритѣ не сѫ били първобитенъ народъ; въ тѣхъ, подобно на сродственитѣ имъ авари и хуни, било твърде развито военното изкуство, което поддържали съ строга военна дисциплина; тѣ били отлични кавалеристи, които не се дѣлѣли отъ любимитѣ си коне.

Старата азиатска култура, която е имала силно влияние върху българитѣ, последнитѣ я пренесли на Балкана: бърже строели и **укрепявали** градове; издигали преградни землени укрепления, валове, прокопи и пр. Значи, **тѣ вещо сѫ владѣели военно-инженерното изкуство.**

Ханъ *Аспарухъ* е билъ не само организаторъ, администраторъ и държавникъ, но и отличенъ **военачалникъ съ голѣмъ стратегически усѣтъ и вещъ фортификаторъ.** Безъ военнитѣ си качества той не е могълъ да успѣе въ държавническото си творчество и въ мисията си на Балкана. Отъ друга страна, при малобройностьта на *уногундуритѣ* и враждебностьта на племената, презъ кѫдето сѫ минавали и воювали, ханъ *Аспарухъ* не би могълъ успѣшно да води военнитѣ операции, **ако не е използувалъ умѣло фортификационното изкустео.**

Следъ изложения дотукъ исторически анализъ, може да кажемъ, че **родоначалникъ** на **укрепенитѣ райони**, и то за действия съ активенъ характеръ, е ханъ *Аспарухъ*, още презъ втората половина на VII-и вѣкъ.

Аспарухъ, като организаторъ, администраторъ, държавникъ, стратегъ и основатель на новата държава — **България**, *е Великъ ханъ.*

Добруджанскитѣ крепостни прокопи (валове).

Тѣзи прокопи се препрѣчватъ въ Срѣдна Добруджа, между Дунава и Черно-море, отъ с. Кокелени (при Черна-вода) до Кюстенджа, въ посока на желѣзопѫтната линия. Тѣ сѫ три: *голѣмъ земленъ валъ* (северенъ), *камененъ* (срѣденъ) и *малъкъ земленъ валъ* (юженъ). Последниятъ валъ е съ фронтъ на югъ и е билъ най-напредъ прокопанъ отъ *Аспа-*

руховитѣ уногундури, когато сж живѣели оттатъкъ Дунава, въ *Огъла,* и сж извръшвали своитѣ нашествия изъ добруджанскитѣ северни равнини. Останалитѣ два вала иматъ фронтъ на северъ — противъ неприятелски нашествия презъ Дунава, и сж били построени отъ *прабългаритѣ,* когато центрътъ на държавата имъ е билъ на югъ отъ Дунава. Отъ фортификационно гледище и тритѣ вала съставляватъ *едно цѣло — укрепена ивица,* между Дунава и Черно-море.

Тритѣ добруджански валове сж проучвани отъ мнозина чужди и наши учени и се е напластила голѣма литература. Мненията, относително кога и отъ кого сж били строени валоветѣ, сж най-разнообразни и противоречиви. *Георги Баласчевъ,* въ списанието *„Минало“* (кн. X, 1918 г.), разглежда критически писаното за добруджанскитѣ валове и правдиво смѣта, че валоветѣ сж строени отъ *Аспаруховитѣ българи,* тъй както по-рано тѣ сж издигнали онѣзи въ Бесарабия.

За подкрепа на **прабългарския** произходъ на добруджанскитѣ прокопи, явяватъ се и приведенитѣ по-горе наши съображения за Аспаруховата стратегия и фортификационно изкуство. При това, да се има предъ видъ:

1. Волжскитѣ българи — дѣдитѣ на Аспаруховитѣ българи, сж строели дълги землени прегради, какъвто е прокопътъ между р. Кама и р. Волга, на протежение повече отъ 400 клм.

2. Мизия въ римско време се е кръстосвала отъ голѣми пжтища — *via militaris, via publica, agger publicus, strata.* Такива два пжтя сж минавали презъ Сердика (София): единиятъ — отъ Срѣдна Европа презъ София за Цариградъ и Мала-Азия, а другиятъ — отъ Римъ, по море презъ Адриатика, за Македония и презъ София и по течението на р. Искъръ — за Дунава. Относно първия пжть даваме по-обстойни сведения за открититѣ следи отъ него, каквито се срѣщатъ при Драгоманъ, Сливница[1]), отъ мѣста на мѣста изъ Софийското поле и при Вакарелъ.

Както по всички римски пжтища е имало промѣнни и почивни (квартирни) станции (*mutationes, mansiones*), така и по този пжть сж били организирани такива станции. Първата промѣнна станция на изтокъ отъ Сердика е била при моста на р. Искъръ *(Oescus),* при днешното с. Горубляне; развалинитѣ на тази станция, за които пише пжтешественикътъ *Марцили,* сж личели до началото на VIII в. Първата нощна (квартирна) станция на изтокъ отъ Сердика, е била въ укрепеното градче *Bugaraca,* или *Buragara,* което се е намирало въ началото на прохода презъ Балкана, наоколо 1 клм. на западъ отъ с. Орманлия, дето има развалини, наричани отъ селянитѣ: *„Градище“, „Хисарлъкъ“, „Черковище“.* *Buragara* е била укрепена и сегашнитѣ следи отъ развалинитѣ на градчето представляватъ единъ квадратъ — 190×190 м.

---

[1]) Въ *Иречековия* дневникъ, който се съхранява отъ нашата Академия на наукитѣ, четемъ: *„При с. Сливница, до София, има следи отъ римско шосе; селянитѣ го наричатъ горни и долни Траянъ“.*

Мѣстнитѣ жители изъ Софийското поле именуватъ следитѣ отъ римския пѫть: *„Стариятъ друмъ“*, *„Траяновъ пѫть“*, *„Траянъ-йолу“* (по турски), *„Римски пѫть“*.

Траяновиятъ пѫть е билъ въ цъвтещо състояние презъ IV в. сл. Хр. и билъ павиранъ съ подбрани камъни, но презъ втората половина на този вѣкъ пѫтьтъ западналъ, съ нашествието на западнитѣ готи (376 г. сл. Хр.) и по-късно — на хунитѣ (Атила).

3. Въ насипитѣ на добруджанскитѣ прокопи има нахвърлени обломки отъ римски и византийски остатъци отъ разрушени градежи, което показва, че валоветѣ сѫ строени отъ по-сетнешни народи.

4. Напрѣчнитѣ профили на валоветѣ издаватъ землени работи на **прабългаритѣ**; па не липсватъ писмени сведения и отъ по-стари времена: *„Испоръ царь създа и великъ прѣзидъ отъ Дунава до море“* (**„Сказаниіе Исаіа пророка“**).

5. Профилитѣ на добруджанскитѣ валове сѫ подобни на онѣзи отъ **Огъла** въ Бесарабия.

6. Малкиятъ прокопъ е съ фронтъ на югъ, което изключва да е строенъ отъ римлянитѣ или византийцитѣ, защото не може да се допусне, тѣ да създаватъ преградни позиции противъ сами себе си; ясно е, че строительтъ е обитавалъ северно отъ прокопа — *Аспарухъ*, въ **Огъла**.

Споредъ както сѫ се развивали историческитѣ събития при създаването на държавата ни, измѣствали сѫ се и границитѣ ѝ, а едновременно съ това **прабългаритѣ** прокопавали нови погранични валове; така щото, България, подъ ханска власть, е била всѣкога оградена съ прокопи, за което пишатъ арабскитѣ лѣтописи — *Алъ—Гарми* и *Алъ-Масуди*: *„Земята на боржанитѣ (българитѣ) е заградена съ търнестъ плетъ, като зидъ до прокопа“*.

Старопланински и други прокопи (валове).

Ханъ *Аспарухъ*, съ завладяване Мизийската равнина, достигналъ севернитѣ изходи на Хемусъ — Балкана, и още тогава били издигнати *землени укрепления и прокопи*, съ фронтъ на югъ, които населението сега нарича *„Ерексия“*, или *„Герме“* — преграда. По-голѣмиятъ брой отъ тѣзи прокопи сѫ охранявали балканскитѣ изходи и очертанието имъ въ планъ е като на сегашнитѣ подобни фортификационни постройки — вгъната дѫга. Досега сѫ изследвани нѣколко отъ тѣзи окопи, между които: въ източна Стара-планина — *Ени-кьойското герме* и *Котленската ерексия*, а въ западна Стара-планина — *Араба-конашкиятъ окопъ*,

Въ пространството между р. Искъръ и р. Ломъ сѫ прокопани 3 меридионално разположени прокопи (валове) отъ Дунава до севернитѣ предгория на Стара-планина; фронтътъ имъ е къмъ западъ и профилитѣ имъ на много мѣста сѫ вече на обезличване. *Източниятъ прокопъ* започва въ Раховско, отъ с. Острово на Дунава, спуска се на югъ покрай Кнежа, пролѣга 58 клм. и свръшва до Араба-конашкия проходъ; височината на насипа достига човѣшки ръстъ върху основа широка до 10 м., а ровътъ — съ дълбочина до 1 м. *Срѣдниятъ прокопъ* достига при Дунава, западно отъ с. Козлудуй, и е дългъ 21 клм.; размѣритѣ на оцѣлѣлитѣ профили сѫ като на източния прокопъ. *Западниятъ прокопъ* свръшва на Дунава, на 25 клм. източно отъ устието на р. Ломъ, съ дължина 25 клм.; насипътъ на мѣста достига височина 2 м. върху основа широка до 15 м., а ровътъ е съ дълбочина до 1·5 м. и широчина 7·5 м. Не може съ положителность да се твърди, че тѣзи прокопи сѫ били погранични; ешалонирането имъ подсказва, че валоветѣ сѫ били *преградни позиции за упорита отбрана въ дълбочина* — последователна борба въ 3 линии. За тѣзи окопи *Иречекъ* бележи въ дневника си отъ 1881 год., споредъ както му разказвалъ *П. Р. Славейковъ*: „*Има стари окопи въ Раховско (Кнежа) и къмъ Чипровци; не е — каже — пѫть; тѣ били два, горе-долу паралелни*".

Черно-морското прибрѣжие било достѫпно за нападения и десанти отъ византийската флотилия. *Прабългаритѣ* запазили прибрѣжието съ брѣгови укрепления и окопи, следи отъ които се забелязватъ покрай Варненското прибрѣжие.

Дълги погранични прокопи.

1. Въ Източна Тракия най-южната *старобългарска погранична преграда* срещу византийцитѣ е билъ прокопътъ, който мѣстнитѣ жители наричатъ „*Ерексе*", „*Ерексия*" — **преграда**; византийцитѣ го наричали „ή μεγάλη τάφος," „ή μεγάλη σοῦδα" —голѣма (дълга) ограда. Прокопътъ започва отъ брѣговетѣ на *Вая-кьойското* езеро (западно отъ Бургаския заливъ) въ права линия, съ югозападна посока, до развалинитѣ на старобългарския градъ *Дебелтъ* (Deultum) при сегашното село *Дебелтъ*, простира се на западъ по Бургаската равнина, минава между малкия и голѣмия Бакаджикъ, прехвърля се презъ р. Тунджа на 14 клм. отъ Ямболъ, и се спуща на югъ, между р. Тунджа и р. Чобанъазмакъ, минава презъ моста при вливането на последната

рѣкичка въ Тунджа, на северъ отъ Шахли, и оттамъ, презъ Сакаръ-планина, свръшва въ долината на р. Сазлѫ-дере (р. Азмакъ), на 12 клм. отъ вливането ѝ въ р. Марица, при Търново-Сейменъ. Валътъ е дълъгъ около 140 клм.; презъ X. в. е билъ напълно изправенъ и засаденъ съ живъ плетъ отъ търнеста и храстеста растителность.

2. На северъ отъ Дунава, въ Влахия, билъ прокопанъ *дълъгъ пограниченъ валъ* отъ Турно-Северинъ, на Дунава, въ североизточна посока презъ Влашката равнина до Браила и чрезъ Галацкия укрепенъ станъ се е влизало въ свръзка съ *Огъла,* въ Южна Бесарабия; този прокопъ е достигалъ дължина около 600 клм. По онѣзи времена Дунавската равнина по лѣвия брѣгъ на рѣката, отъ Браила до Буда-пеща, е била населена съ *българо-славяни.*

За земленага фортификация може да се каже въ заключение: когато *прабългаритѣ* се засѣдвали на едно мѣсто, първата имъ работа била — **да укрепятъ** границата въ достѫпнитѣ фронтове съ *прокопи,* за да се запазятъ отъ ненадѣйни неприятелски нашествия, а въ вѫтрешностьта на територията сѫ издигали обширни *укрепени станове.*

Могили (tumuli).

Изъ нашето отечество има издигнати повече отъ 10,000 могили отъ най-древенъ произходъ, като гробници, пѫтепоказатели, сигнални станции, селищни могили и др.

Селищни могили досега сѫ открити около 150 изъ Русенския, Шуменския и Търновския окрѫзи и изъ Тракия, отъ Т.-Пазарджикъ до Черно-море. Тѣ сѫ единични и обикновено се срѣщатъ близо до буйни извори или рѣки; перспективниятъ имъ изгледъ отдалечъ е силуетъ на пресѣченъ конусъ, съ височина 4—12 м. и диаметъръ при основата 60—180 м. Разкопкитѣ установяватъ, че селищнитѣ могили сѫ били укрепени села на народъ, дошелъ отъ рускитѣ равнини около 2,000 г. пр. Хр. Тѣзи могили сѫ образувани отъ последователни наслоявания на редъ поселения. Изъ селищнитѣ могили се намиратъ глинести сѫдове, кремъкови ножове и брадви, каменни чукове, костени шила, длета и др. такива предмети съ произходъ отъ каменната епоха.

Нѣкои могили, издигнати отъ *прабългаритѣ,* сѫ имали военно предназначение. Отъ *„Сказаніе Исаіа пророка“* става известно, че единъ отъ първитѣ български владетели издигналъ въ Добруджанската равнина 100 могили въ група, за което го нарекли „*100-могиленъ царь*“.[1]) Нѣкои наши учени, основавайки се на историка *Кедринъ*, предполагатъ, че българското „*стохълмие*“ се намира североизточно отъ Шуменъ, въ Добруджа, нѣкжде къмъ Манкалия. Споредъ *Кедринъ* и други византийски лѣтописци, „*стохълмието*“ било изгодно за скитнишкитѣ конни племена.

Група могили, наречени „*Къркъ-юклеръ*“ („*40 могили*“), се намиратъ северозападно отъ укрепения станъ *Плиска* (черт. 12). *Георги Баласчевъ* допуща, че могилитѣ на групи сж служели като прикрития и заслони при засадитѣ на коннитѣ части на прабългаритѣ. Че могилитѣ на групи сж прикрития и заслони — това е вѣрно и то ясно личи отъ внимателното разглеждане на плана за относителното разположение на могилитѣ „*Къркъ-юклеръ*“; но тѣ не сж служели за засади, защото основното тактическо правило за засадитѣ е: преди всичко, тѣ трѣбва да сж „*скрити*“ и „*ненадѣйни*“, за да се успѣе въ нападението. Щомъ въ дадена мѣстность заблаговременно стърчатъ могили на групи, *скритостьта и изненадата сж парализирани* и засадата — съ сигурность може да се каже — ще се провали. Понеже нашитѣ прабългари сж били много добри тактици и фортификатори, то не може да сж правѣли такава груба грѣшка за коннитѣ засади.

Въ действителность, *могилитѣ на групи*, като прикрития и заслони, въ своята цѣлость сж *кавалерийски укрепени станове* — кавалерийски лагери. Конната часть, въ време на военни действия, е била разположена между могилитѣ, а по върховетѣ на периферialнитѣ могили били разположени наблюдатели за следене движението на неприятеля. По дадени знаци отъ наблюдателитѣ, конната часть ловко маневрирала между могилитѣ, бързо излизала изъ стана и се насочвала къмъ желаната посока за действие, или атака върху неприятеля. Кавалерийскитѣ станове, съ открититѣ разстояния между могилитѣ, запазвали пълна активность за действията на конницата. Въ мирно време кавалерийскитѣ укрепени станове сж служели за лагери презъ добритѣ сезони на годината.

---

[1]) „*Слава царь сътвори ρ (100) могили въ земли българитѣ и тогда нарекоше име ему ρ (100) могили царь*“. Споредъ венгерския професоръ *Геза Фехеръ*, числото 100 е употрѣбено въ смисълъ на много или множество, което ще каже, че могилитѣ сж били повече отъ 100.

Уединенитѣ могили —единични, съ голѣмъ кржгозоръ, сж били *наблюдателници* и *сигнални станции*; тѣ били издигани на подходящи мѣста за *наблюдение* въ открита мѣстность; покрай пограничнитѣ и преградни прокопи, при укрепенитѣ станове и пр., както и за *сигнална свръзка* (подобна на днешната хелиографна свръзка) *за съобщения отъ държавенъ и воененъ характеръ.* По-нататъкъ даваме описание на голѣмата „*Мумджиларска могила*“ въ Дели-орманъ (Кеменларска околия), която е имала подчертаното назначение.

Препятствия.

Прабългаритѣ използували за препятствия, преди всичко, естественитѣ такива: рѣки, блата, езера, мочури и трудно достжпни склонове на мѣстностьта и др. Така: прабългарскиятъ *Огълъ* се ограждалъ (черт. 9) отъ триустния Дунавъ— съ блатиститѣ му брѣгове, отъ Черно-морското прибрѣжие — съ прибрѣжнитѣ езера и отъ долнитѣ течения на рѣкитѣ Прутъ и Днесъръ — съ блатиститѣ и мочурливитѣ имъ брѣгове; въ *Галацкия укрепенъ станъ* за препятствия били използувани долнитѣ течения на рѣкитѣ Серетъ и Прутъ, езерото Братещъ и часть отъ Дунава; въ *Николицелския укрепенъ станъ* пъкъ — планинската мѣстность, съ доловетѣ, трудно достжпнитѣ склонове и върхове, представляватъ естествени препятствия.

Въ пограничнитѣ и преградни прокопи и валове, препятствия сж били: ровътъ, живиятъ плетъ отъ бодливо търнестохрастеста растителность и дървенитѣ стобори съ стрелници. Крепостнитѣ стени и кули сж, преди всичко, препятствие, което бивало засилвано съ вънкашенъ ровъ, наводняване и др. За живия плетъ при валоветѣ и прокопитѣ дава сведения арабскиятъ писатель *Алъ-Масуди*: „*търнестъ плетъ, като зидъ до прокопа*“. *Алъ-Гарми* пъкъ пише: „*Всѣко укрепено мѣсто у българитѣ е обкржжено съ високъ плетъ, който заобикаля и засланя дървена ограда; нѣщо, което съставлява съответна защита, подобно на стена, издигната задъ единъ ровъ*“.

Прабългаритѣ много умѣло и ловко сж използували *засѣкитѣ*, особено при засадитѣ въ планински проходи. Известна е засадата, нагласена отъ *Крума* на византийския императоръ *Никифоръ* и войската му презъ лѣтото на 811 год. При тази засада,освенъ че били запазени *скритостьта* и *изненадата*,били много вещо използувани *засѣкитѣ* за пълно обкрѫжване, пленяване и унищожаване на византийскитѣ войски. Императоръ *Никифоръ*, като се видѣлъ обграденъ отъ *Крумовата* войска, и при вида на задрѫстения съ засѣки планински проходъ, предсказалъ пълното си поражение и извикалъ безнадеждно: *„Даже ако бихме станали крилати, никой да не се надѣва, че ще избѣгне погрома!*" Резултатитѣ отъ засадата сѫ изтъкнати отъ възгласа на *Крума*: *„Като не щешъ мира, на ти сѣкира!"*.

Царь *Самуилъ*, въ войнитѣ си съ императора *Василий II*, много добре е използувалъ *засѣкитѣ* за преграждане планинскитѣ проходи, съ което ги е правѣлъ по-недостѫпни. Направенитѣ изследвания презъ 1917 г. на *„Самуиловата крепость"*, която е преграждала на 14 клм. западно отъ Петричъ долината за Струмица, установиха, че крепостьта е била усилена съ дървени стобори (палисади).

Сравнителенъ погледъ върху фортификационното изкуство на прабългаритѣ.

Отъ изложеното дотукъ се вижда, че фортификационното изкуство на **прабългаритѣ** сѫществено се е различавало отъ онова, което е било на Балканския полуостровъ; завареннитѣ крепости сѫ били изградени по правилата на *каменната* фортификация и тѣхни строители сѫ били траки, македонци, римляни, византийци и славяни. Фортификацията на **прабългаритѣ** е била предимно *землена*, която се явявала по-пригодна за армията имъ, състоеща се главно отъ конница; тази фортификация е била използувана отъ всички ханове до *Крумовия* наследникъ, ханъ *Кишинъ*.

Всички ние, дейци презъ Свѣтовната война, сме били по обширнитѣ полета рѫководители и изпълнители на крайно много окопни работи, които бѣха издигнати отъ самитѣ войски т. е. пехотинци, артилеристи и кавалеристи бѣха сѫщевременно въ положението на *инженерни войски*. Тѣзи окопи ни напомнюватъ *фортификационнитѣ землени работи* на **прабългаритѣ** и че ханскитѣ войски, взети изцѣло като армия, сѫ били *опит-*

ни и вещи фортификатори, т. е. *ханскитѣ орди сж били и въ ролята на инженерни войски.*

Наследницитѣ на *Крума* започнали да възприематъ **каменната** фортификация, а особено презъ владичеството на ханъ *Омортагъ;* но най-мощно се развила тази фортификация презъ царуването на *Симеона Велики,* при **укрепяването** на столицата — *Преславъ.*

Землената фортификация не е спъвала настжпателния духъ на прабългарскитѣ войски, които въ своето мнозинство, презъ времената на хановетѣ, сж били конници. Макаръ каменната фортификация да е превъзхождала землената, все пакъ предъ желѣзната дисциплина и високия духъ на **прабългарскитѣ** войски, византийскитѣ крепости били *лесно завладявани;* обратно, сжщитѣ крепости, впоследствие отбранявани отъ **прабългаритѣ** и обсаждани отъ гърцитѣ, *оказвали упорита съпротива.*

Глава III.

Фортификационното изкуство на нашитѣ прадѣди.

Станъ — крепость Плиска.

Византия признала новообразуваната Българска държава на Балканския полуостровъ съ подписването на политическия договоръ въ черно-морското пристанище *Одесосъ* Варна). Вѣроятно, ханъ *Аспарухъ* е ималъ на първо време за седалище това пристанище — крепость; но съ полководския си усѣтъ той предугадилъ, че тази крепость е непригодна за столица, като уязвима отъ византийския силенъ флотъ, и затова избралъ въ вѫтрешностьта на държавата си селището *„Плъсковъ“* — *„Плиска“*, **укрепилъ го** (черт. 21) и тамъ установилъ столицата си. **Плиска** е била столица на всички ханове до приемане християнството отъ българитѣ презъ време царуването на *Бориса I* (852—889 г.).

Систематични разкопки и основателни проучвания на историческитѣ старини, оцѣлѣли досега отъ първата българска столица **Плиска**, се направиха отъ Руския археологически институтъ въ Цариградъ преди 34 години (1899—1900 г.); институтътъ отпечати презъ 1906 г. своитѣ *„Матеріялы для болгарскихъ древностей Абоба—Плиска“*. Разкопкитѣ около с. *Абоба* възстановиха нѣкогашната укрепена столица **Плиска**, която — по устройството ѝ въ планъ — е **станъ—крепость** (черт. 12). При **Плиска** фортификационното изкуство на **прабългаритѣ** — *землената фортификация*, се преплита съ *каменната*.

Ханъ *Исперихъ—Аспарухъ* (679—701 г.) *укрепилъ* **Плиска** по подобие на *Николицелския станъ* въ Добруджа — съ външна и вѫтрешна землена ограда (прокопъ); на мѣстото на последната, както ще видимъ по-доле, е била издигната отъ наследницитѣ на *Аспаруха* вжтрешна ограда, отъ крепостна стена съ кули.

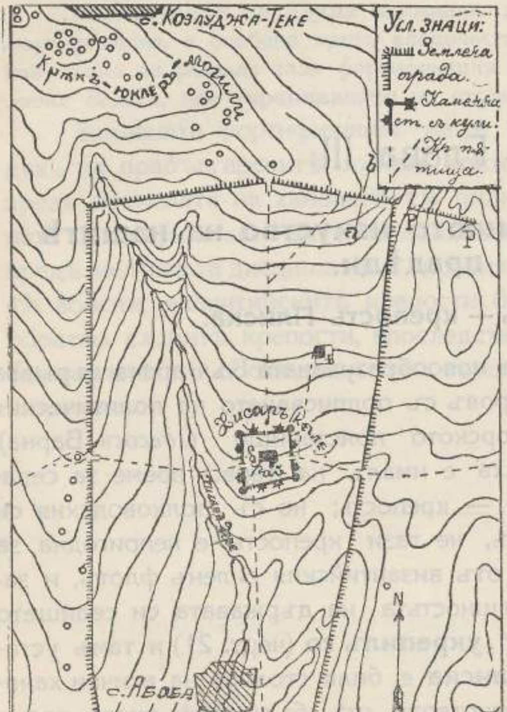

с. Козлуджа-Теке
Кртнъ-юклеръ
могили
Усл. знаци:
Землена ограда.
Каменна ст. съ кули.
Кр. пѫтища.
а
б
Р
Р
Хисаръ-кале
Сарай
Хисаръ-дере
с. Абоба
N
S
Мѣрка
1:100,000

Черт. 12. Станъ—крепость Плиска.

Вънкашната землена ограда има очертание въ планъ на неправиленъ трапецъ съ изпъкнали страни, разположени по двѣтѣ страни на Абобската рѣкичка „*Хисаръ-дере*“ (Крепостна рѣкичка). Дългитѣ страни на трапеца сж ориентирани по направление на меридиана (черт. 12). Северната страна на оградата е дълга около 4 клм.; южната достига $2^3/_4$ клм., а източната и западната — срѣдно $7^1/_2$ клм.; общата дължина на оградата достига 22 клм., а заграденото пространство — 23·3 кв. клм.

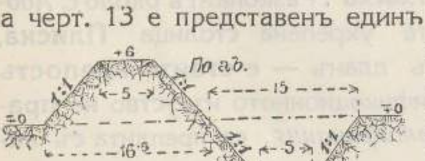

+6
По аб.
1:1
1:1
←-5→
←-15→
±0
±0
←-16·5→
1:1
1:1
←-5→
-6

Черт. 13. Профилъ по *а б* на черт. 12.

Оцѣлѣлитѣ напрѣчни профили на землената ограда иматъ различни профили. Най-запазенъ е профилътъ по северната страна на оградата; на черт. 13 е представенъ единъ отъ тѣзи профили (по *а б* на плана). По другитѣ страни на оградата ровътъ въ нѣкои мѣста е по-дълбокъ — съхраненъ по-добре, но на много мѣста прокопътъ е на обезличване—плитъкъ ровъ съ много низъкъ насипъ.

Почти въ срѣдата на оградената отъ земления валъ площадь се е издигала вжтрешната ограда, която първоначално е била, както се каза, земленъ валъ; *подобно относително разположение за двѣтѣ огради* (концентрично въ планъ) *е присжщо на прабългарскитѣ военни станове—укрепени лагери.*

По-късно ханъ *Омортагъ* замѣнилъ вжтрешната землена ограда съ каменна, отъ дѣлани камъни — крепостна стена съ кули. Отъ оцѣлѣлитѣ основи се вижда, че оградата е била изградена отъ голѣми дѣлани каменни блокове, свързани съ дебелъ пластъ варовъ разтворъ и пространството между градежа отъ дѣланитѣ камъни е изпълнено съ бетонъ на варовъ разтворъ. Развалинитѣ отъ каменната ограда се наричатъ отъ мѣстното турско население „*Кале-ери*“ или „*Хисаръ*“.

Очертанието на вжтрешната ограда въ планъ (черт. 12) е сжщо трапецъ (близъкъ до фигурата на квадратъ). Източната и западната страни на оградата съответно сж дълги 788 м. и 612 м., а южната и северната, които сж почти равни—по 740 м.; общата дължина на оградата достига 2·880 клм., съ оградено пространство 0·52 кв. клм. По четиритѣ страни на оградата е имало по една крепостна врата. Крепостнитѣ стени сж били дебели 2·6 м.

По оградата сж се издигали 20 кули: на четири-

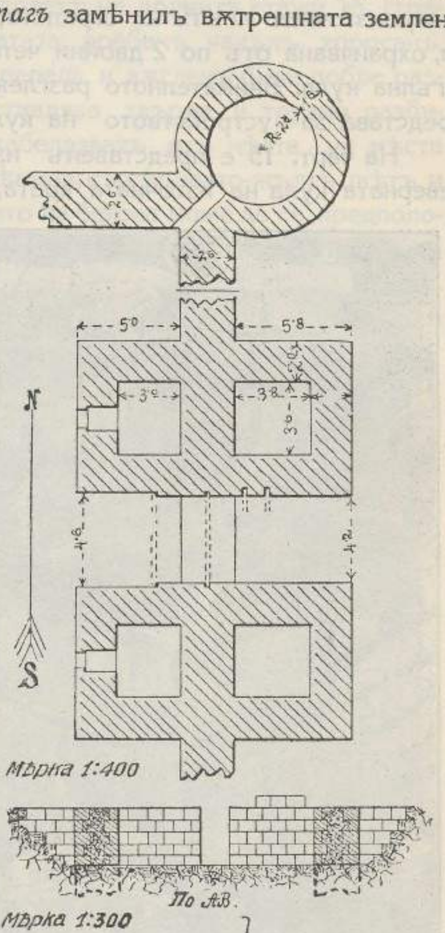

Черт. 14. Планъ на кулитѣ по вжтрешната ограда.

тѣ жгли по една кржгла, на странитѣ по 2 петожгълни и всѣка врата се е охранявала отъ по 2 двойни четирижгълни кули. На черт. 14 сж представени отъ източната стена: кржглата кула въ североизточния жгълъ на оградата; източната крепостна врата, охранявана отъ по 2 двойни четирижгълни кули; една петожгълна кула. Внимателното разглеждане на чертежа дава ясна представа за устройството на кулитѣ и крепостната стена.

На черт. 15 е представенъ изгледъ на разкопкитѣ при северната кула на източната врата, гледана отъ югоизтокъ.

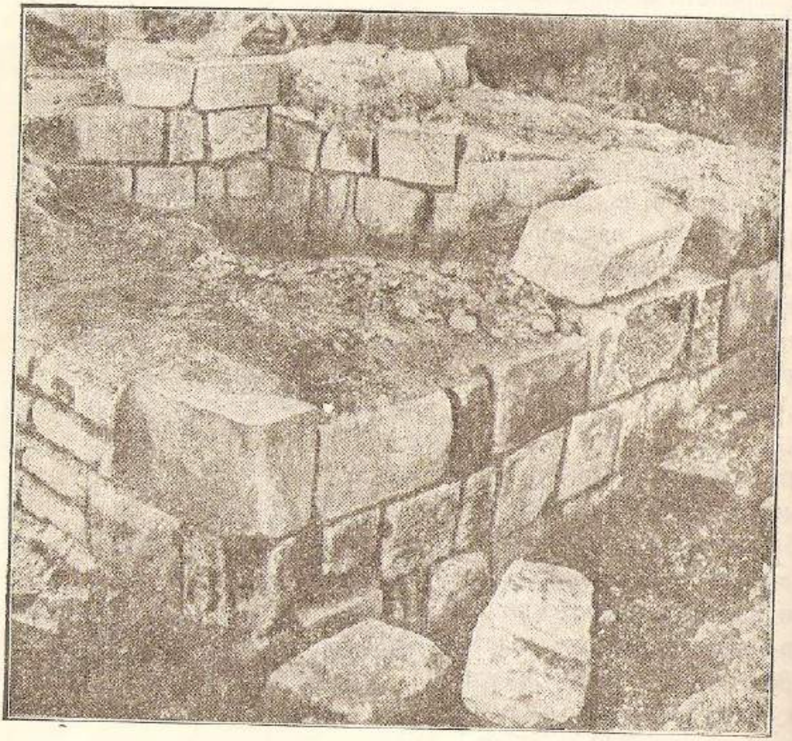

Черт. 15. Развалини отъ четирижгълна кула.

Почти въ центра на оградената площадь (черт. 12) се е издигалъ великолепенъ дворецъ — тронната палата (*„сарай“*), развалини отъ чийто основи сж оцѣлѣли и досега (черт. 16). Открити сж основи отъ малкия палатъ, придворната църква (която при старитѣ ханове е била езически храмъ-капище) и др. Всички тѣзи сгради съ плановетѣ си сж ориентирани по странитѣ на свѣта и тъкмо тази ориентировка ги посочва за строителни работи на **прабългаритѣ**.

Дѣланитѣ камъни сж градени и свързвани (надлъжно и напрѣчно) въ стенитѣ на постройкитѣ, както е показано на черт. 14 (профилъ по *A B*); пространството между дѣланитѣ камъни е било запълнено съ бетонъ отъ чакълъ, дребни камъни и пѣсъкъ, на варовъ разтворъ. *Особенъ видъ бетонъ* е билъ употрѣбенъ подъ подоветѣ на долнитѣ етажи въ сградитѣ за предпазване отъ влагата: дребенъ чакълъ, хоросанъ, сало, силно изпечена глина, пепель и вжгленъ били добре разбъркани. Този бетонъ представлява твърда и трудно разбиваема маса, изъ която се забелязватъ отъ мѣста на мѣста кжсчета сало съ юмручна голѣмина, съ сѣровато-жълтъ цвѣтъ и ронливость. За приготовлението на бетона може да се предположи следниятъ начинъ: въ първоначалната смѣсь глината не е била

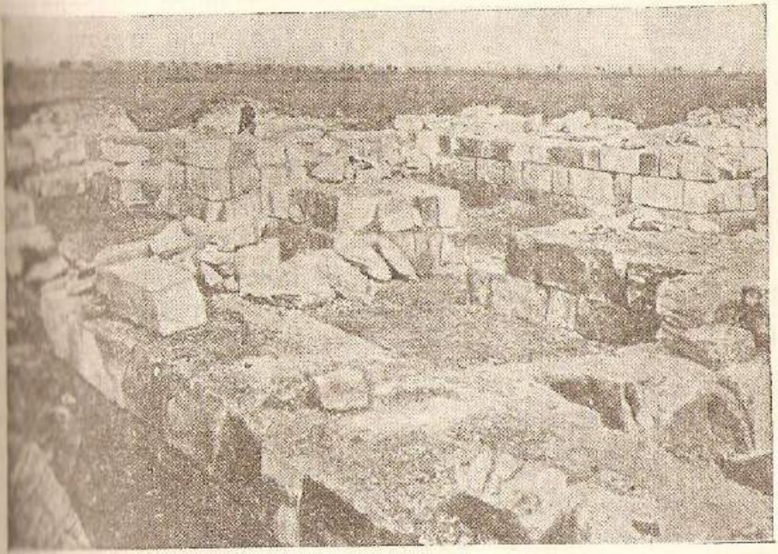

Черт. 16. Развалини отъ двореца „Сарай“.

изпечена, а пепельта и вжгленътъ — дървени парчета; следъ добро разбъркване на смѣсьта, били подпалвани мастьта и дърветата и се образувало силно горение — пожарище, отъ което се изпичала глината и се втвърдявалъ бетонътъ.

Ако се сжди по градежитѣ на стенитѣ и основитѣ на крепостнитѣ постройки и общественитѣ здания, както и по разнитѣ знакове (черт. 17 и 18) по тухлитѣ и дѣланитѣ камъни, тѣзи строителни работи сж градени, споредъ професоръ *Филовъ*, подъ персийско—сасанидско влияние. **Прабългаритѣ** сж обитавали презъ III—VII в. сл. Хр. земитѣ между Черно и Каспийско морета, Кавказъ и долнитѣ течения на рѣкитѣ Волга и Донъ; тѣ сж били въ съседство съ Персия, която имъ е оказала влияние съ своята култура. Известно е, че древнитѣ римляни сѫ изграждали монументалнитѣ си постройки повече съ тухли, а **прабългаритѣ** сѫ градѣли съ дѣлани камъни и бетонъ по описания начинъ; значи, последнитѣ не сѫ били повлияни отъ византийското градежно изкуство, а сѫ донесли на Балканитѣ свое такова.

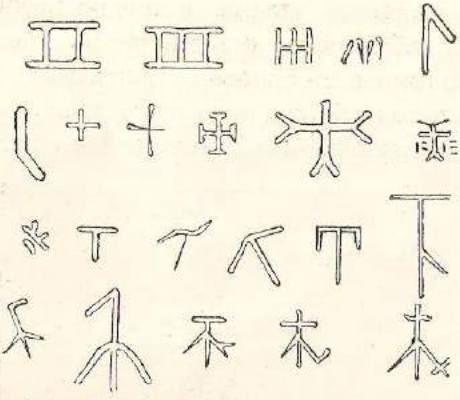

Черт. 17. Старобългарски знакове по тухли.

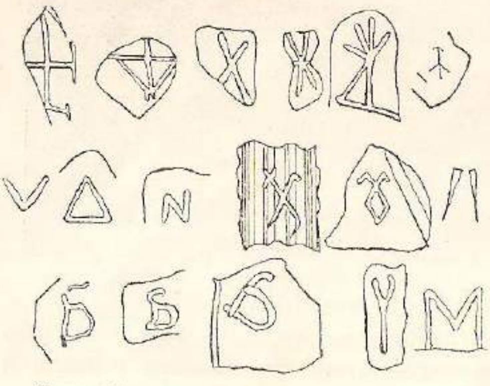

Черт. 18. Старобългарски знакове по дѣлани камъни.

На черт. 17 и 18 е представена една малка часть отъ споменатитѣ знакове. При внимателно разглеждане на последнитѣ, забелязватъ се ясни очертания на букви отъ църковната, старобългарска азбука, между които и свойственитѣ на езика ни букви: *Б, Ж, Ь, Ѫ* и др. Вѣроятно, нашитѣ книжовни първоучители — *Св. св. Кирилъ и Методи*, сѫ познавали добре прабългарскитѣ знакове и звуковото имъ произношение, та *Св. Кирилъ—философъ* вмъкналъ въ *„азъ-букето"* ни, наредъ съ нѣкои гръцки букви, и горнитѣ знакове.

На черт. 19 е представенъ страничниятъ изгледъ, съ напрѣчния профилъ на крепостната стена, и страничниятъ изгледъ на една отъ крѫглитѣ кули, реставрирани отъ менъ. Ако се вематъ за изходна мѣрка размѣритѣ на оцѣлѣлитѣ развалини по черт. 14, получава се: височина на кулата, съ зѫберитѣ — 15 м., а безъ тѣхъ — 13 м.; доленъ външенъ диаметъръ на кулата — 8·8 м., а горенъ външенъ диаметъръ—7 м.; височина на стената, съ зѫберитѣ—10 м., дебелината ѝ при основитѣ—2·6 м. (споредъ разкопкитѣ), а горната ѝ дебелина (широчината на военната улица) — 2·3 м.

Въ вжтрешната крепость — акрополъ, която е имала назначение за последна упорита отбрана, сж били съхранявани: държавното съкровище, архивитѣ отъ държавенъ характеръ и др. такива.

Плиска е била столица на нашитѣ ханове отъ времето на *Аспаруха* до *Бориса*. Презъ това време всѣки единъ отъ владетелитѣ е разкрасявалъ столицата, което личи отъ остатъцитѣ на основи отъ постройки, градени въ разни времена. Следи отъ подобни градежи сж открити, и се откриватъ по цѣлата площадь на нѣкогашния станъ—крепость. Така, на североизтокъ отъ вжтрешната крепостна ограда („*Хисара*“ — черт. 12) сж открити основи на голѣма величава църква—катедрала, построена отъ царь *Бориса* скоро следъ покръстването; градежътъ на фасаднитѣ стени е отъ редувани пояси съ дѣлани камъни и тухли — *византийски* стилъ. Архитектъ *Ал. Рашеновъ*, ржководимъ отъ плана и скицата за надлъжния разрѣзъ на църквата (работи на Цариградския руски археологически институтъ), е възстановилъ въ перспективенъ изгледъ катедралата на **Плиска** (черт. 20), която е дълга 99 м. и широка 29'5 м. (крждло 3,000 кв. м. застроена площадь).

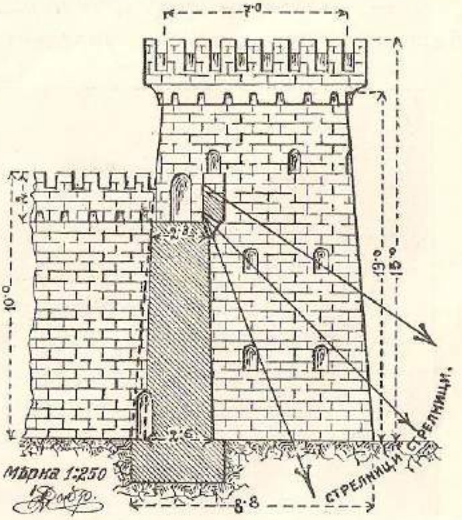

Черг. 19. Изгледъ на крждла кула и часть отъ крепостната стена.

Разкопкитѣ на **Плиска** не сж завършени и постоянно се откриватъ нови следи отъ миналото. Така, на 26. май 1926 год. случайно е била намѣрена изъ нивитѣ на вжтрешната крепость малка, но твърде ценна находка — печатътъ на царь *Петра*. А това показва, че **Плиска** е била тачена и отъ наследницитѣ на царь *Бориса*, като втора столица; вѣроятно, такава е била до нашествието на руския князъ *Свѣтославъ* въ България и на византийцитѣ презъ царуването на *Борисъ II* (969—672 г.).

Стърчещи надъ мѣстностьта развалини отъ монументалнитѣ сгради, крепостнитѣ стени и кули, е имало допреди 50—60 години; голѣми доразрушавания сж били направени въ турско време, когато е била строена желѣзопжтната линия

Русе—Варна (1866 г.) — взимани сж били дѣланитѣ камъни за градежи по станциитѣ.

Непосрѣдствено предъ вънкашната землена ограда на **Плиска** се намиратъ редъ землени могили (черт. 12); на североизтокъ отъ оградата (южно отъ с. Теке-Козлуджа) сж групирани *40 могили („Кържъ-юклеръ")*, които иматъ относително разположение въ планъ на сегашенъ войскови полски лагеръ.

Какво е, изобщо, военното предназначение на подобно могилно разположение, независимо отъ това че могилитѣ сж и гробници?

— *„Кържъ-юклеръ"* (*„Четиридесеть—могилие"*) е старобългарски кавалерийски укрепенъ станъ (укрепенъ лагеръ)

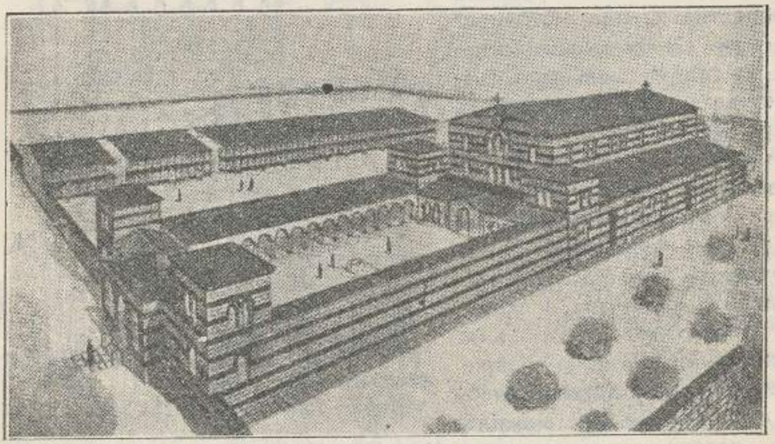

Черт. 20. Катедралата на Плиск а— перспективенъ изгледъ.

за *непосрѣдствено наблюдение* и *близка отбрана* на стана—крепость **Плиска**. Останалитѣ могили предъ външната землена ограда сж за *близко наблюдение* и *отбрана* съ по-малки войскови части. А наблюдението и отбраната много добре се уясняватъ, като се вземе предъ видъ разположението на *„Кържъ-юклеръ"* и останалитѣ могили относно вънкашната ограда на стана—крепость: оградата не е разположена по топографическия гребенъ, по който сж разпрѣснати могилитѣ, а се разпростира по прикритата площадь отъ двѣтѣ страни на р. *„Хисаръ-дере"* (черт. 12); така щото, станътъ—крепость не се забелязва откъмъ полето, т. е. *станътъ е билъ отлично маскиранъ отъ самата мѣстность*. Такова разположение на землената ограда (окопъ) — задъ топографическия гребенъ на мѣстностьта, се наложи презъ време на Свѣтовната война и се смѣташе за *новость* въ фортификацията; обаче, **прабългаритѣ сѫ практикували това още презъ VII в.**, и то съ една комбинирана фортификационна организация (кавалерийскиятъ лагеръ *„Кѫркъ-юклеръ“* и другитѣ могили предъ окопа), която е обезпечвала наблюдението и непосрѣдствената близка охрана на стана.

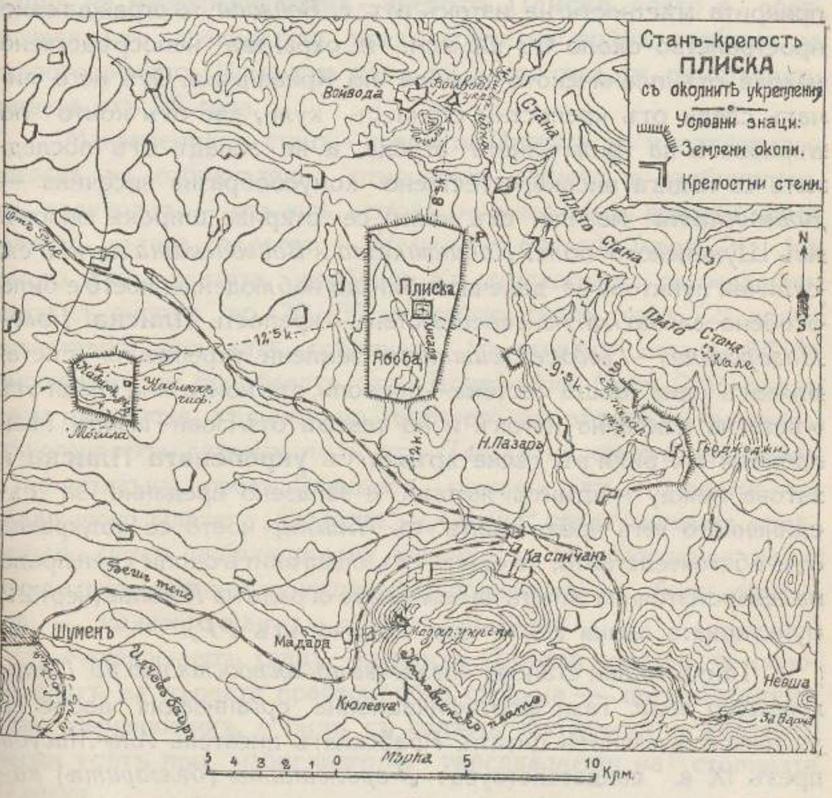
Станъ-крепость
ПЛИСКА
съ околнитѣ укрепления
Условни знаци:
Землени окопи.
Крепостни стени.
N
S
Войвода
Войвода укр.
Стана
Плато Стана
Плато Стана
Кале
Отъ Русе
Плиска
Аспарухова
Хисаря
Асоба
-12.5 k-
-8.5 k-
-9.5 k-
12 k.
Кабиюкъ
Кабиюкъ чиф.
Могила
Н.Пазаръ
Н. Пазаръ укр.
Гьоджеджи
Каспичанъ
Бегишъ тепе
Шуменъ
Мадара
Мадар. укрепл.
Кюлевча
Кюлевченско плато
Невша
За Варна
Илчовъ баиръ
5 4 3 2 1 0 Мѣрка 5 10 Крм.

Черт. 21. Топографически планъ на Плиска и околностьта.

Въ полето и околностьта на **Плиска** (черт. 21) сѫ били издигнати укрепления: на югозападъ — земленото укрепление при чифлика *Кабиюкъ*; на югоизтокъ — землениmѣ укрепления при *Нови-Пазаръ* и *Гьоджеджи* и на северъ — каменното укрепление при *с. Войвода*. И тритѣ укрепления сѫ малки военни станове (лагери); относителното имъ разположение представлява триѫгълникъ, чийто ѫгли (лагеритѣ) отстоятъ отъ центра на вжтрешната крепость на *Плиска* на разстояние $8^1/_2$—$12^1/_2$ клм. Най-добре сж съхранени земленото *Кабиюшко* и каменното *Войводско* укрепления. Първото въ планъ има очертание на трапецъ и огражда едно пространство около 6 кв. клм.; въ югозападната часть на оградената пространство се издига високата *Кабиюшка* естествена могила, отъ която се вижда *Плиска* и се наблюдава цѣлото Шуменско поле. Второто въ планъ е почти трижгълникъ и е разположено въ една прикрита мѣстность на изтокъ отъ с. *Войвода*; то огражда едно пространство около 0·3 кв. клм. и охранява непосрѣдствено изхода отъ планинското дефиле по Крива-рѣка. Отъ него личатъ следи отъ крепостни стени съ кули, две отъ които по върховетѣ на трижгълната ограда, а на западъ отъ последната се издига висока, естествено конусообразна височина — *Войводската* могила, отъ която се открива широкъ обзоръ изъ Шуменското поле. *Кабиюшката* и *Войводската* могили сж отлични пунктове за далечно и близко наблюдение, което е било особено важно за маневрения станъ—крепость **Плиска.** *Ново-Пазарскитѣ—Гьоджеджишкитѣ* землени укрепления съставляватъ една обща система—прокопи, отъ които има следи отъ мѣста на мѣста, на изтокъ и на северъ отъ Нови-Пазаръ. Тѣзи прокопи сж били въ тѣсна връзка съ **укрепената Плиска** и затова между мѣстнитѣ жители е запазено предание за съединението имъ чрезъ окопъ съ *Плиска*, което се подкрепва отъ обстоятелството, че единъ отъ оцѣлѣлитѣ окопи сочи право на североизточния жгълъ на землената ограда на *Плиска* (черт.21, пунктирната линия *PS* и черт. 12, окопътъ *PP)*.

Тритѣ малки станове *обезпечватъ господството по Плисковското поле.* Тази фортификационна организация добре се уяснява отъ долнитѣ цитати. Арабскиятъ писатель *Алъ-Масуди* презъ IX в. свидетелствува: „*Борджанитѣ (българитѣ) пасятъ конетѣ си, които имъ служатъ за война, постоянно и свободно изъ ливадитѣ; никой не ги язди въ друго време.*“ По сжщия въпросъ *Иречекъ* пише: „*Езическитѣ българи — военно-конна орда, пасли въ околноститѣ на стана конетѣ си, за да ги иматъ въ всѣко време подъ ржка за бързи конни действия.*“ Армията — ордата, на хановетѣ е била по съставъ предимно конница, която се е отличавала съ голѣмата си подвижность; качество, характеризиращо ордата съ маневрени способности. Но една конница е храбра и стремглаво подвижна, когато е обезпечена, преди всичко, съ фуражъ за конетѣ презъ всичкото време на неприятелскитѣ военни действия около и за крепостьта. И нашитѣ **прабългари**, предвождани отъ хановетѣ, отлично сж разрешили това посрѣдствомъ фортификационното изкуство,като сж създавали *маневрени военни станове, обезпечващи пасбища за кржгла година*. Подобни станове сж били организирани още презъ втората половина на VII в. отъ ханъ *Аспаруха* по бесарабскитѣ и добруджанскитѣ равнини (стр. 36). Такава е и фортификационната организация на маневрения станъ—крепость **Плиска**, която е обезпечвала въ древностьта, презъ време на война, пасбища по цѣлото днешно Шуменско поле, въ което сега сж разпръснати повече отъ 25 села.

Маневрениятъ станъ—крепость **Плиска** е и *естествено силенъ* въ отбранително отношение, защото е заобиколенъ въ полукржгъ — отъ югъ, изтокъ и северъ—съ високи плата между селата *Кюлевча* — *Невша* — *Войвода* (черт. 21). На много мѣста платата, особено *Кюлевченското*. се ограничаватъ съ високи до 20—30 м. отвесни скали (черт. 22), които естествено засилватъ отбраната. На северъ отъ с. Абоба височинитѣ се прорѣзватъ отъ Крива-рѣка (черт. 21); презъ тази планинска тѣснина, по течението на рѣката, е минавалъ нѣкогашниятъ главенъ пжть отъ *Плиска* на северъ за Дунава и по-нататъкъ, презъ Влашката равнина, за солницитѣ въ Маджарско. Платата *„Кюлевча“*—*„Стана“* представляватъ *естествено силни отбранителни позиции за Плисковското поле;* нѣкои непристжпни пунктове отъ позициитѣ сж били *укрепени* — *„калета“*, както е това съ *Мадара*.

Маневрениятъ станъ—крепость **Плиска** показва, че основательтъ на първата прабългарска столица — ханъ *Аспарухъ*, като военачалникъ, е билъ съ голѣмъ тактически и стратегически усѣтъ при избирането и *укрепяването* на столицата *Плиска*.

Отъ изложеното описание за укрепяването на *Плиска* личи, че фортификационната организация и отбрана на маневрения станъ-крепость на първата прабългарска столица се ешалонира, споредъ развиващитѣ се бойни действия, така: далечно наблюдение и отбрана—по високитѣ плата *„Кюлевча“*—*„Стана“*; наблюдение, маневриране и отбрана — при малкитѣ станове *Кабиюкъ, Нови-Пазаръ — Гьоджеджи и Войвода;*

наблюдение и непосрѣдствена отбрана — прѣдъ самия фронтъ на *Плиска*, около кавалерийския станъ *„Кркъ-юклеръ“* и могилитѣ прѣдъ вънкашната землена ограда на *Плиска;* главната борба и отбрана за стана-крепость се водятъ за вънкашната землена ограда и най-сетне се развиватъ военни действия за последна упорита отбрана — за вѫтрешната крепостна ограда (*„Хисара“*).

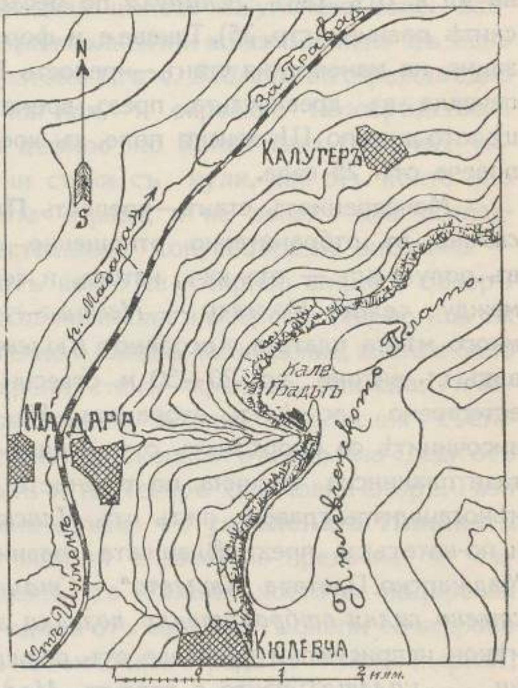

Черт. 22. Околностьта на Мадара.

Отъ скициранитѣ преживѣлици за отбраната на *Плиска* става ясно, че древната столица е била организирана въ фортификационно отношение по подобие на сегашнитѣ най-добри голѣми маневрени крепости и е имала тѣхното стратегическо значение за Източна Мизия. Така, една армия съ настѫпателенъ духъ е могла да оперира отъ *Плиска* напълно успѣшно: на югъ — противъ византийскитѣ войски, излизащи отъ планинскитѣ проходи на източна Стара-планина; на изтокъ — противъ неприятелскитѣ десантни войски по черно-морското прибрѣжие при Варна; на северъ — противъ неприятелскитѣ действия откъмъ Добруджа, или преминавания презъ Дунава между Тутраканъ и Русе; на западъ — при появилъ се неприятель откъмъ Търново. Сравнително казано, маневрениятъ станъ-крепость **Плиска** е ималъ въ отдавнашното минало сѫщото днешно стратегическо значение на *Шуменъ*, ако последниятъ градъ би билъ укрепенъ като първостепенна маневрена крепость.

Така щото, укрепена по описания начинъ столицата, древната **Плиска** е представлявала единъ *обширенъ маневренъ станъ-крепость, въ съвремена смисъль*, за охрана и маневриране по цѣлото днешно Шуменско поле.

Сравнително преценено, Шуменското плато въ стратегическо отношение се представлява така, че източната му половина се явява поважна, защото главно къмъ нея водятъ пѫтищата, а именно: отъ югъ излизатъ балканскитѣ проходи *Берегава*— Βερέγαβαν (Байрамъдеренски), *Сидера* — Σιδηρά (Чалж-Кавашки), *Ришки* и *Твърдишки* (Преславски); отъ изтокъ — *Провадийскиятъ* проходъ и отъ северъ — *Криво-рѣшкиятъ* (Войводски) проходъ. Презъ последния проходъ е пролѣгалъ главниятъ държавенъ пѫть на северъ за Омортоговия „*Преславенъ домъ*" на Дунава, при днешното с. Кадж-кьой (източно отъ Тутраканъ), и по-нататъкъ презъ Дунава и Влашката равнина за богатитѣ солници при Седмоградско (Маджарско). Шуменското плато („*Симеоновъ връхъ*"), съ Кюлевченското (Мадарското) плато и съ Преславската планина, а изотзаде имъ Провадийската планина, и на западъ Стана планина,—**всичката тази орография съставлява естествена крепостна ограда** на източната половина отъ Шуменското поле **и въ центра на тази естествена крепостна ограда се е издигалъ силно укрепениятъ за времето си станъ Плиска**.

Тази фортификационна организация е гордость за нашето военно-инженерно изкуство, защото тя ни показва, че днешнитѣ маневрени крепости и укрепени райони (започнали да се оформяватъ и усъвършенствуватъ въ фортификационно отношение отъ времето на *Наполеона* и до наши дни), *не сж новость; прабългаритѣ, предвождани отъ хановетѣ, сж ги познавали, строели сж ги и изкусно сж ги използували въ време на война за леката си армия, състоеща се главно отъ конница.*

Мадара.

На югъ отъ *Плиска* и на изтокъ отъ Шуменъ, при политѣ на западнитѣ склонове на *Кюлевченското* плато, се намира с. **Мадара** (черт. 21 и 22), надъ което се издигатъ величави отвесни скали (черт. 23). Буйниятъ студенъ изворъ подъ *Мадарската* пещера и дивниятъ изгледъ на скалитѣ, сж привлѣкли вниманието на човѣка отъ най-древни времена.

Систематични разкопки и основни проучвания на *Мадарскитѣ* старини се започнаха отъ Народния музей още презъ лѣтото на 1904 г., а продължаватъ и сега. Резултатитѣ сж отрадни; голѣма часть отъ разкрититѣ старини сѫ въ тѣсна връзка съ разкопкитѣ при *Плиска*. Археолозитѣ откриха при **Мадара** и предисторическо селище съ следи и остатъци отъ всички епохи; селището е било особено цъвтещо презъ римско време.

При разкопкитѣ презъ 1927 год. се откриха развалини отъ основи на постройки и градежи отъ първото и второ наши царства: дворецъ, капище, баня, църквици и голѣми гробници отъ XII—XV в. Начинътъ на градежа и нѣкои отъ знаковетѣ (черт. 17 и 18) по дѣланитѣ камъни и тухли и дълбани изъ пещеритѣ, сѫ подобни на Абобскитѣ строителни работи; това ясно подсказва, че тѣзи постройки сѫ отъ **прабългарски** произходъ и тогава животътъ въ **Мадарското** селище е билъ тѣсно свързанъ съ столицата **Плиска.** Известно е, че тюркскитѣ владетели сѫ имали столицитѣ си съ две резиденции — зимна и лѣтна; вѣроятно, **Мадара** е била лѣтната резиденция на нашитѣ ханове. Владетелитѣ на *Плиска*, между другото, сѫ дохождали въ **Мадара** за ловъ въ провадийскитѣ гори. Едно народно предание говори, че **Абоба** и **Мадара** били съединени съ каменен пѫть.

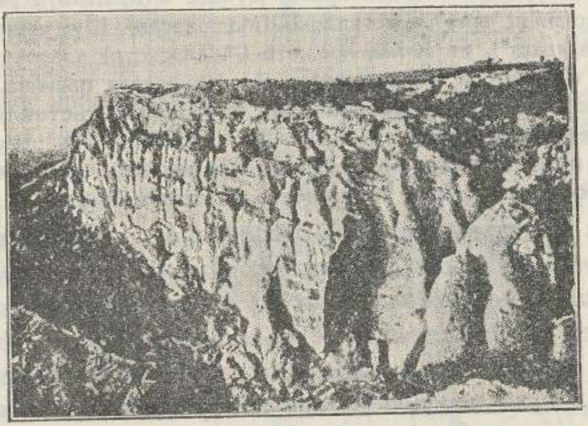

Черт. 23. Мадарскитѣ скали.

Всичко гореизложено ни навежда на мисъльта, че старото селище **Мадара** е било **укрепено** както презъ римско, така и презъ **прабългарско** време. За последното ясно се чете въ единъ византийски лѣтописъ отъ 895 г.: *„Българитѣ се затвориха въ крепостьта Мундрага“*. А споредъ *Иречекъ*, крепостьта се споменава твърде често презъ войнитѣ на царь *Симеона*. При завоеванието на България отъ турцитѣ, крепостьта *„Матара“* била превзета въ 1388 г.

Вѣроятно, предстоещи разкопки по платото, около и при **с. Мадара**, напълно ще разкриятъ и възстановятъ остатъци отъ основи на нѣкогашната римска, а по-късно българска крепость. Отъ досегашнитѣ разкопки се разкри **прабългарската** крепостна ограда *„Мундрага“*, наричана отъ населението *„Градътъ“*. На изтокъ отъ с. *Мадара*, горе на платото и непосрѣдствено до отвеснитѣ скали, има старинни развалини—каменна крепостна ограда съ кули, които — споредъ Цариградския руски археологически институтъ — сѫ представени въ планъ на черт. 24, *I* и *III*. Стената огражда едно пространство около 7,500 кв. м. Отвеснитѣ скали на югозападъ сключватъ оградата съ непристѫпенъ фронтъ (черт. 24, *I*). Ако се сѫди по малкото оградено пространство, не е изключено, щото крепостьта да е имала друга, напредъ изнесена по платото, концентрична ограда и селището да е било по-голѣмо.

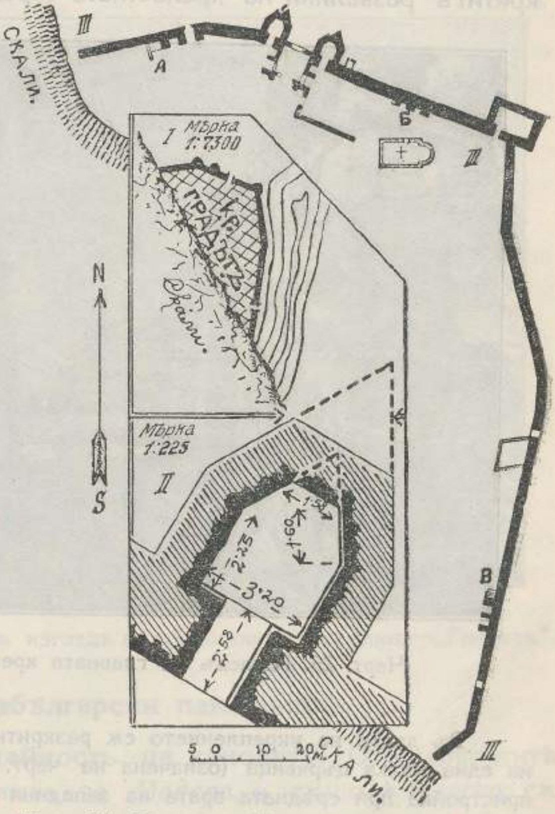

Черт. 24. Планъ на Мадарската крепость.

Презъ 1897 год. *„иманяри“* разкопали една часть на една отъ кулитѣ (изходящиятъ ѫгълъ неразкритъ — черт. 24, *II*); очертанието е подобно на петоѫгълнитѣ кули на *Плиска*. Презъ лѣтото на 1928 г. съ помощьта на трудоваци се разчистиха стенитѣ на крепостьта и напълно се възстанови очертанието на оградата въ планъ (черт. 24, *III*), съ дължина 230 м.; непристѫпниятъ скалистъ фронтъ е представенъ на чертежа съ щрихи само по фланговетѣ на стената. На северния фронтъ на крепостната ограда се намира главната крепостна врата, охранявана съ 2 петоѫгълни кули; на сѫщия фронтъ е разположена въ източния изходящъ ѫгълъ една четириѫгълна кула и се виждатъ мѣстата на 3 каменни стълби *(А, Б, В)*, които сѫ водѣли горе за военната улица, при стрелницитѣ — зѫберитѣ на крепостната стена.

На черт. 25 е представенъ изгледътъ на главната крепостна врата на, а на черт. 26—перспективниятъ изгледъ на разкрититѣ развалини на крепостната ограда.

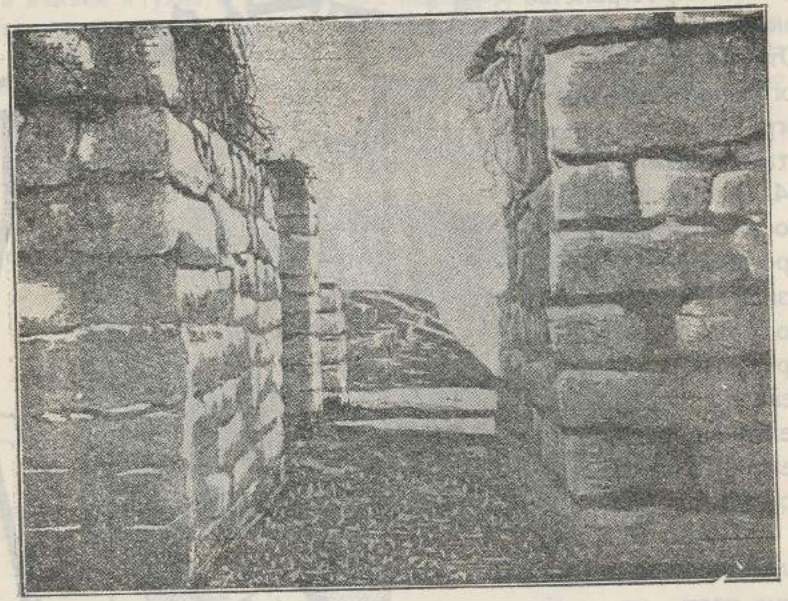

Черт. 25. Изгледъ на главната крепостна врата.

Въ двора на укреплението сѫ разкрити: развалини отъ основи на една малка църквица (означена на черт. 24, *III* съ знакъ+), една пристройка при срѣдната врата на западния фронтъ и 2 сгради на югозападъ отъ църквицата (на чертежа не сѫ представени). И четиритѣ сгради не сѫ солидни и сѫ издигнати по-късно отъ изграждането на крепостната стена.

Малкото крепостно дворно пространство и незначителнитѣ постройки изъ него, подсказватъ, че укреплението е единъ цитаделъ съ значение само за военни цели — отбрана. Този цитаделъ не представлява акрополиса на *Плиска*, който огражда капитални сгради—хански дворци, капище и др. (стр. 54), но градежътъ на крепостнитѣ му стени и кули е подобенъ на онзи на каменната ограда на *Плиска*; следователно, цитадельтъ е военно-укрепена работа на **прабългаритѣ.**

Разглежданото укрепление—на *Мадарското* плато, както и други три подобни укрепления на *Шуменското* плато (отстоещо на 11 клм.), сѫ охранявали: а) откъмъ югъ — входа за *Плисковското* поле и б) откъмъ северъ — главния пѫть за *Преславъ*; въ единия и въ другия случай, укрепенитѣ плата сѫ наподобявали отбрана отъ два голѣми дракона.

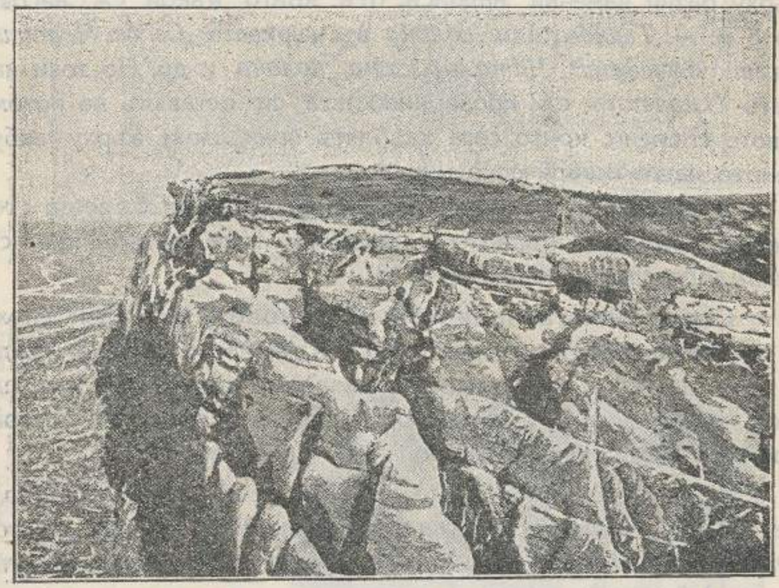

Черт. 26. Перспективенъ изгледъ на крепостнитѣ развалини—„Градътъ".

Прабългарски паметници.

Строителна дейность на хановетѣ. Отъ открититѣ досега паметници личи, че *Мадара*, а сѫщо и *Плиска*, сѫ били разкрасени твърде много презъ времето на ханъ *Омортагъ* (814—831 г.). Следъ пораженията на Византия, нанесени ѝ отъ хановетѣ *Карданъ* и *Крумъ*, тя сключила съ България траенъ 30-годишенъ миръ, който благоприятствувалъ на *Омортага* да заздрави севернитѣ и западнитѣ предѣли на държавата и да се отдаде на *великолепна строително-културна дейность.* Срѣдства не му липсвали: той разработилъ занеmаренитѣ следъ римското владичество солни области при р. Марошъ, Седмоградско (въ Маджарско) и получилъ за държавата си голѣми богатства.

Видѣхме, че *Омортагъ* издигналъ въ *Плиска* каменната вжтрешна крепостна ограда (стр. 53) на мѣстото на земленната такава. По това време сж били издигнати най-важнитѣ постройки въ столицата. А привлѣкателностьта на *Мадара*, като лѣтна резиденция, била причина за разкрасяването й.

Голѣмата *Омортагова* строителна дейность се хроникира върху разни каменни надписи, отъ които нѣкои сж високи до 6 м. — *Търновската колона* въ църквата *„Св. св. Четиридесеть мжченици"*, *Чаталарската колона* и др. По този начинъ *Омортагъ* съ прозорливостьта си оставялъ на потомството спомени, които сега хвърлятъ ярки лжчи върху забуленото наше историческо минало.

Омортагъ е турналъ началото на втората бждеща столица *Преславъ* на първото ни царство; това се хроникира съ *Чаталарската колона* (черт. 33).

Строителната дейность на хановетѣ отъ тази епоха е задоволявала не само практическитѣ държавни и военни нужди и цели, но и художествени изисквания; нѣкои отъ последнитѣ паметници, по своята величавость и художествена стойность, сж единствени въ Европа отъ онова време.

За тѣзи паметници и надписи професоръ *д-ръ Кацаровъ* бележи: *„Тѣ свидетелствуватъ за развитото чувство на собствено достоинство и за високо ценене личностьта и нейната дейность"*; качество, което ние — съвременницитѣ, сме занемарили до неузнаваемость.

Подобни паметници сж открити при разкопкитѣ на *Плиска*, *Мадара*, *Преславъ* и другаде.

За да дадемъ една ясна представа за **паметницитѣ**, въздигнати отъ хановетѣ, привеждаме описания на три паметника отъ различно естество: а) гробница—мавзолей *„Демиръ-баба теке"*; б) голѣма землена могила—*Мумджиларската могила* и в) скаленъ релиефъ—*Мадарскиятъ конникъ*.

а) **Демиръ-баба теке** (черт. 28). Оцѣлѣла е до наши дни монументална *гробница-мавзолей* — въ Кеменларска околия, на пжть за с. Завѣтъ, до селцето Димитрово (черт. 27), именувана сега *„Демиръ-баба теке"*. Новото наименование е отъ името на нѣкой си къзълбашъ *Демиръ-баба*, който преди стотина години се е подвизавалъ въ тѣзи мѣста съ своето дервишко общество. Гробницата е приютена до една скала (черт. 28) и самото *„теке"* още не е изследвано; но, ако се сжди по градеж му, вѣроятно то е **работа прабългарска и царствена—ханска усипалница.** Въ полза на това предположение сѫ: близостьта на *Мумджиларската могила* (черт. 29); ценната археологическа находка (презъ м. май 1928 год.) въ лозята на с. Заветъ — бронзова малка (13·5 см. висока) статуя на *Буда*, божество на нашитѣ прадѣди, и начинътъ на охраната — **укрепяването** на гробницата, което разглеждаме по-доле.

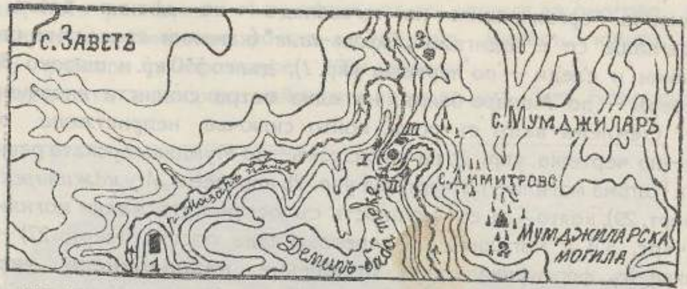

Черт. 27. Топогр. планъ на мѣстностьта около „Демиръ-баба теке“.

„Демиръ-баба теке“ е издигнато на срѣдния носъ при селцето Димитрово, въ една естествено силна мѣстность съ дълбоки и скалисти урви (черт. 27), между които лѫкати змиеобразно рѣката, както лѫкати р. Янтра при Търново, между Св. гора, Царювецъ и Трапезица.

Гробницата е била **укрепена** (защитена) отъ 3 отдѣлни **укрепления** — „*калена*“, разположени трижгълно по на 600-700 м. едно отъ друго (черт. 27, *I*, *II* и *III*). Укрепленията сѫ естествено силни: I и II укр. иматъ задъ двѣтѣ си дълги страни отвесни скали, а достѫпнитѣ страни и на тритѣ укрепления сѫ усилени съ каменни крепостни стени (сега въ развалини). Планътъ на укрепленията е трапецъ съ изпъкнали страни—очертание, подобно на землената ограда на *Плиска*. Укре-

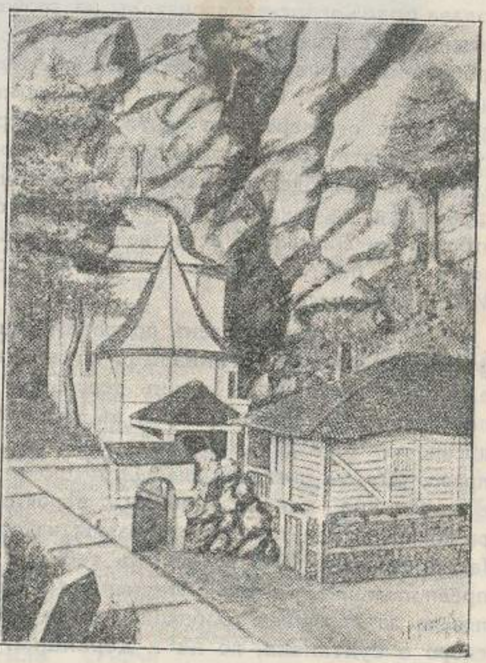

Черт. 28. Демиръ-баба теке.

пленението (I) е дълго 440 кр. и широко 150 кр; укреплението (II)—дълго 180 кр. и широко 80 кр. (срѣдна широчина) и укреплението (III) — дълго 150 кр. и широко 60 кр. При тази голѣмина тритѣ укрепления представляватъ около тюлбето (текето) три **съвременни** (по назначение) **форта.**

Гробницата е имала далечна, концентрично разположена фортификационна организация: на югозападъ — по дѣсния брѣгъ на р. Мазаръ-паша се е издигало „*Бююкъ-кале*“ (каменни крепостни стени въ развалини и следи — по чертежа укр. *1*), дълго 550 кр. и широко 300 кр.; на северъ — по Мандра-баиръ, на една остра скалиста височина, личи „*кале*“ (земленъ валъ съ ровъ, който сключва непристѫпна отвесна скала—по чертежа. укр. *3*); на югоизтокъ—по Мумджиларската равнина се издига голѣма могила—по чертежа укр. *2*), наречена „*Мумджиларска могила*“ (черт. 29), която—въ съвокупность съ останалитѣ малки могили около нея (черт. 30) и могилитѣ въ северозападна посока (черт. 27) — представлява въ фортификационно отношение **кавалерийски укрепенъ лагеръ**, въ подобие на „*Къркъ-юклеръ*“ при *Плиска*. Укрепленията отъ тази далечна отбрана на гробницата отстоятъ отъ последната: 1-ото — на 4 клм.; 2-ото — на 1·7 клм. и 3-ото — на 2 клм.

Описаната фортификационна организация, въ свързка съ здравата ограда отъ дѣлани голѣми каменни блокове на самото „*тюлбе*“, издава **прабългарския** произходъ на гробницата. И действително, укрепването представлява въ малъкъ мащабъ онова на крепостьта *Плиска*: гробницата съ каменната четвъртита ограда съответствува на двѣтѣ крепостни огради на *Плиска*; тритѣ малки калета (*I, II* и *III*) около гробницата отговарятъ на тритѣ малки укрепени лагери около *Плиска* (Кабиюшкиятъ станъ, Нови-Пазаръ — Гьоджеджишкитѣ землени укрепления и Войводското каменно укрепление); далечната отбрана на гробницата съ укрепленията (*1, 2* и *3*) съответствува на далечната отбрана на *Плиска* по естествено силнитѣ плата „*Кюлевча*“ и „*Стана*“, които сѫ били укрепени на много мѣста съ „*калета*“, каквото е *Мадарското плато*.

Единъ монументаленъ по градежъ мавзолей, **укрепенъ съ силна фортификационна организация** (по начинъ **прабългарски**), не може да е, и не е гробница за единъ дервишъ, когато сподвижницитѣ на последния (отъ онова време и въ сѫщитѣ мѣстности) се покоятъ въ древно-паянтови „*а ла турка*“ тюлбета. „*Демиръ-баба теке*“ или, поправо, „*Димитровскиятъ мавзолей*“ (по името на селцето Димитрово), е **царствена—ханска гробница**; вѣроятно, на *Омортага*. Предстоещи разкопки на текето ще установятъ, какво крие то отъ древно време (а не отпреди 100 години) въ себе си; обаче, изключено е всѣко предположение, че тази монументална сграда е била градена и укрепявана за дервишка гробница. Ако не е **ханска усипалница**, то по-скоро е **султанска**, но не и **дервишка.**

б) **Мумджиларската могила** (черт. 29). Въ известната *Търновска* мраморна колона въ църквата „*Св. св. Четиридесеть мѫченици*“ е издълбанъ надписътъ:

„Канасъ юбиги Омуртагъ, оставайки въ своя старъ домъ, направи преславенъ домъ на Дунава; и, като измѣри земята между двата всеславни домове, направи въ срѣдата могила; и отъ самата срѣда на могилата до моя старъ домъ има 20 хиляди орги, и до Дунава има 20 хиляди орги. Самата пъкъ могила е всеславна; и, като измѣриха земята, направихъ тѣзи писмена. Човѣкъ, и добре да живѣе, пакъ умира и другъ се ражда. Нека този, който се е родилъ по-сетне, като разглежда тѣзи нѣща, да си спомни за оногова, който ги е направилъ. Името на вожда е Омуртагъ Канасъ юбиги. Нека Богъ го удостои да проживѣе 100 години“.

Надписътъ е споредъ най-новия преводъ отъ *д-ръ Бешевлиевъ*.

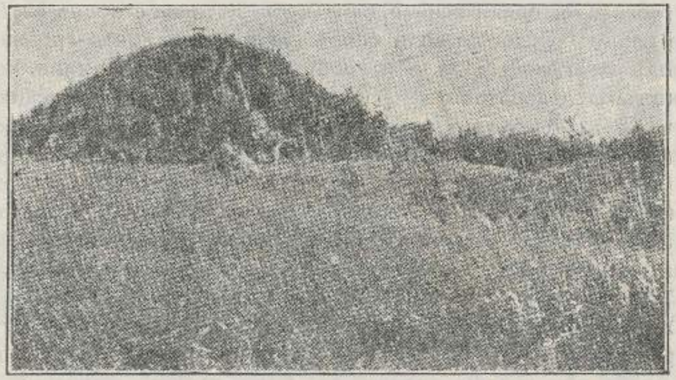

Черт. 29. Мумджиларската могила.

Този надписъ, въ свръзка съ *Чаталарския* (стр. 79), е далъ възможность на нашитѣ учени напълно да уяснятъ, че *„стариятъ домъ“* е **станътъ — крепость Плиска**, а *„всеславната могила“* — **Мумджиларската могила**, която отстои на 42·5 клм. (20,000 орги) отъ *Плиска* и на 42·5 клм. отъ новия *„преславенъ домъ“* на Дунава — укрепения станъ при с. *Кадж-кьой*, източно отъ Тутраканъ. Колоната е стърчела нѣкога на върха на **Мумджиларската могила** и надписътъ ѝ указва, въ паметь за какво е била издигната. Презъ второто наше царство колоната е била пренесена и взидана въ църквата *„Св. св. Четиридесеть мѫченици“*, редомъ съ колоната на царь *Иванъ Асенъ II* за победата му при *Клокотница*.

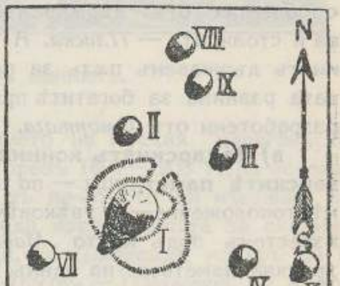

Черт. 30. Могилитѣ около Мумджиларската могила.

Мумджиларската могила стърчи на най-високото мѣсто — на югоизтокъ отъ *„Демиръ-баба теке“* и южно отъ с.

Мумджиларъ (черт. 27), отъ което село носи и наименованието си. Могилата е заобиколена отъ 10 по-малки могили (черт. 30), които образуватъ малъкъ кавалерийски укрепенъ станъ; вѣроятно, за непосрѣдствена охрана на гробницата. Погледне ли се на северъ отъ Ишикларската желѣзнопѫтна станция (Шуменско), очертава се ясно на самия хоризонтъ **Мумджиларската могила.** Самата могила се издига високо надъ цѣлата Дели-орманска равнина. Отъ нея се вижда: на северъ — далечъ къмъ Тутраканъ (въ околностьта е билъ новиятъ дворецъ на *Омортага* — при с. Кадж-кьой); на югъ — къмъ *Плиска* и на северозападъ въ ясно време се забелязва пушекътъ на плаващитѣ по Дунава параходи.

Ние се спрѣхме върху обзора, за да установимъ, че тази *Омортагова* могила е, преди всичко, една наблюдателна станция за *Плиска.* Между нашитѣ учени се води споръ, че могилата била гробница на *Омортага.* Възможно е да е и гробница, **но не и на хана, който я издигналъ.** Изследовательтъ на *Мадарския конникъ*, венгерскиятъ археологъ *Геза Фехеръ*, чийто изследвания излагаме по-доле, превежда отъ надписа за конника думата *„могила“*, а не *„гробница“*. Нѣма съмнение, че бѫдещи разкопки ще установятъ, дали могилата е гробница на *Омортага;* но това не изключва, че тя е имала гореспоменатото назначение — *могила наблюдателница* и за *сигнализация* по главния пѫть *Плиска — Омортаговия „преславенъ домъ“* при с. Кадж-кьой (Тутраканско).

Условнитѣ сигнални знаци, които сѫ били подавани отъ **прабългарскитѣ** военни наблюдателни постове, разположени по планински върхове или високи могили, сѫ били голѣми огньозе; тогава войската, щомъ съглеждала сигналнитѣ огньове, се притичала на помощь въ посока на застрашената мѣстность.

Мумджиларската могила, съ обширния си крѫгозоръ, е била сигнална станция, подобна на днешнитѣ хелиографни станции, за разни съобщения отъ държавенъ и воененъ характеръ между Дунава и столицата — *Плиска.* А на северъ отъ последната е водѣлъ главниятъ държавенъ пѫть за презъ Дунава и по-нататъкъ презъ Влашката равнина за богатитѣ при Седмоградско (въ Маджарско) солници, разработени отъ *Омортага.*

в) Мадарскиятъ конникъ (черт. 31). Най-величественъ отъ **прабългарскитѣ паметници** — по замисълъ, надписи, техника, голѣмина и мѣстоположение—за увѣковѣчаване, несъмнено, е **скалниятъ релиефъ,** известенъ подъ името *„Мадарски конникъ“*, който изобразява и съхранява паметьта на единъ отъ най-славнитѣ наши ханове — *Крума* (804—814 г.).

На дивно чаровнитѣ отвесни, високи и недостѫпни скали (черт. 24 и 26) надъ *Мадара*, е издълбанъ скалниятъ релиефъ на конникъ, съ надписи (черт. 31) — паметникъ въ забвение презъ много вѣкове! Едва презъ втората половина на миналия вѣкъ скалниять релиефъ става известенъ на ученитѣ.

Пѫтешественикътъ *Каницъ* споменава за първи пѫть за този релиефъ (1872 год.) и дава две картини, една отъ които — за конника, е твърде сполучлива. Той изследвалъ надписа съ бинокълъ и го взелъ за *римски*, защото прочелъ дума „Sever“.

По-късно (1882 г.) *Иречекъ* изследвалъ паметника, сжщо съ бинокълъ, и го приелъ за *византийски*, защото смѣтналъ, че надписътъ е написанъ на гръцки.

Нашиятъ археологъ *К. Шкорпилъ* изследвалъ непосрѣдствено скалния релйефъ при помощьта на построено високо скеле (1895 г.); той нарисувалъ паметника, но не могълъ да установи общия смисълъ на надписа.

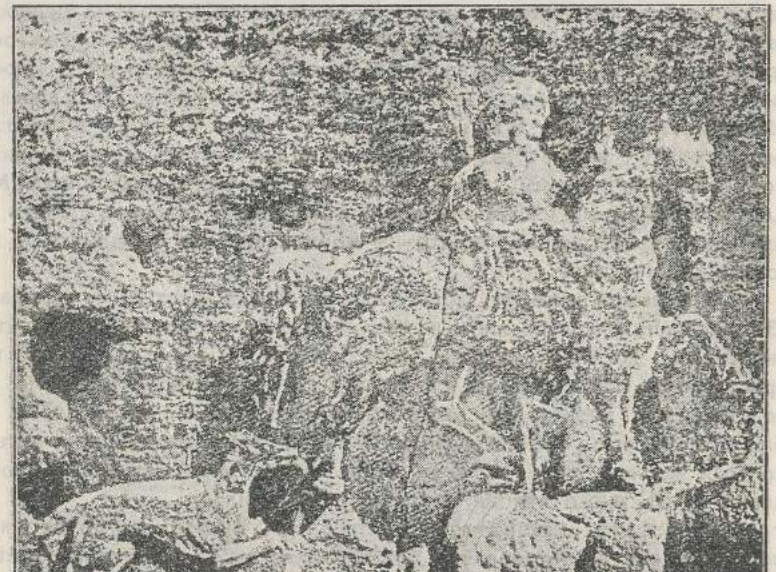

Черт. 31. Мадарскиятъ конникъ.

Сжщиятъ археологъ, съ съдействието на Руския цариградски археологически институтъ, изследвалъ презъ 1899—1900 г. по-основателно конника и надписа. Институтътъ, въ печатното си издание за разкопкитѣ около *Абоба—Плиска*, привежда изследванията за скалния релйефъ и надписа. Отъ него се вижда, че *Шкорпилъ*, макаръ да е прочелъ Κροῦμος—*Крумъ*, Ὄμουρτὰγ ἄρχων — *Омортагъ*, не е могълъ да възстанови „*общаго смысла хотя-бы нѣсколькихъ строкъ*“ и погрѣшно причислилъ конника къмъ „*оброчнитѣ плочи на тракийскитѣ конници*“ (1905 год.). По-късно *К. Шкорпилъ*, сждейки по прочетенитѣ отъ него имена „*Крумъ*“ и „*Омортагъ*“, смѣтналъ конника за паметникъ на първия, издълбанъ въ скалата по заповѣдь на втория.

Управата на Народния ни музей разпореди и се направи отъ скалния релйефъ гипсова отливка (1905 г.), която се съхранява на видно мѣсто въ музея.

Това е историята за опредѣляне произхода на **Мадарския конникъ** до началото на 1924 год., когато венгерскиятъ археологъ *Геза Фехеръ,* добъръ познавачъ на езика на **прабългаритѣ**, успѣ да прочете, освенъ имената на *Крума* и *Омортага*, и други 10—13 думи. Следъ една негова сказка за скалния релйефъ, Народниятъ музей назначи една комисия за разкопки при „*Мадарския конникъ*", а *Геза Фехеръ*, заедно съ професоръ *д-ръ Гавр. Кацаровъ*, се заеха съ най-основателни проучвания на надписа и конника. Тѣзи изследвания се продължиха последнитѣ четири години. Дадоха приносъ и други наши учени — професоръ *Филовъ*, *Протичъ*, *Миятевъ*, *Велковъ* и др. И сега вече може да се дадатъ положителни сведения, които иматъ преголѣма ценность за историческото ни минало. Двамата учени—*Фехеръ* и *д-ръ Кацаровъ*, още преди 6 години издадоха кратка монография за изучванията си, а Народниятъ музей отпечати строго научна и подробна монография: „*Надписътъ на Мадарския конникъ*", 1928 г., отъ *Геза Фехеръ.* Очаква се монографията и отъ професоръ *д-ръ Гавр. Кацаровъ* за фигурата на самия конникъ. Подъ усилията на тѣзи двама учени се установи, че **скалниятъ Мадарски релйефъ** е издълбанъ по непристжпнитѣ скали въ паметь на великия ханъ „*Крумишъ*" (името на *Крума*, споредъ надписа) за неговитѣ славни дѣла.

Скалниятъ релйефъ „*Мадарскиятъ конникъ*" (черт. 31) се намира на 23 м. височина отъ основанието на скалитѣ. Прабългарскиятъ художникъ—скулпторъ, когато е дълбалъ презъ IX в. съ своя рѣзецъ въ непристжпната скала конника съ надписитѣ, вѣроятно е мислилъ да го постави, колкото се може на по-недосегаема височина, за да бжде неуязвимъ отъ всеразрушителнитѣ ржце на злия човѣкъ и по този начинъ релйефътъ да бжде запазенъ за бждещитѣ поколения презъ много вѣкове — което и сполучилъ.

Релйефътъ, макаръ да е пострадалъ твърде много отъ времето, дъждоветѣ, вѣтроветѣ и буритѣ, и да сж се изминали 11 вѣка отъ изрѣзването му, — силно изненадва посетителя съ своята величавость, живость и реалность. Всичко това ясно разкрива широкъ художествень погледъ и вещина! Споредъ професора *д-ръ Кацаровъ*, „*може да приемемъ съ голѣма вѣроятность, че Мадарскиятъ скаленъ релйефъ е творение на прабългарски майсторъ*". Въ Европа нѣма такъвъ скаленъ паметникъ; подобни паметници има въ Армения и Персия, на които сж подражавали прабългаритѣ: издѣлали въ непристжпнитѣ скали грамаденъ релйефъ, подобно на персийско-сасанидскитѣ скални релйефи.

Великиятъ ханъ *Крумъ* е представенъ (черт. 32 — рисунка споредъ *Р. Поповъ*) като конникъ въ тържествена, спокойна, яздеща поза, въ естествена голѣмина, съ разплетена и на букли до раменетѣ коса, съ погледъ къмъ зрителя и каращъ своя пъргавъ жребецъ съ ходъ вдѣсно. Височината на яздача, отъ главата му до краката на коня, е 2'85 м. — естественъ ръстъ на конникъ. Яздачътъ е последванъ отъ хрътката си, а подъ краката на коня е свитъ лъвъ, прободенъ съ ханското копие, преплетено съ знаме отъ конска опашка. Ханътъ е облѣченъ съ богата и разкошно диплеста до надъ колѣнетѣ му дреха; въ лѣвата си, повдигната нагоре, ржка държи чаша.

Гжстата и буйна коса на яздача е признакъ на царско достоинство у прабългаритѣ. Чашата съ дветѣ дръжки, издигната високо, е символъ на държавническа, царска власть и религиозенъ

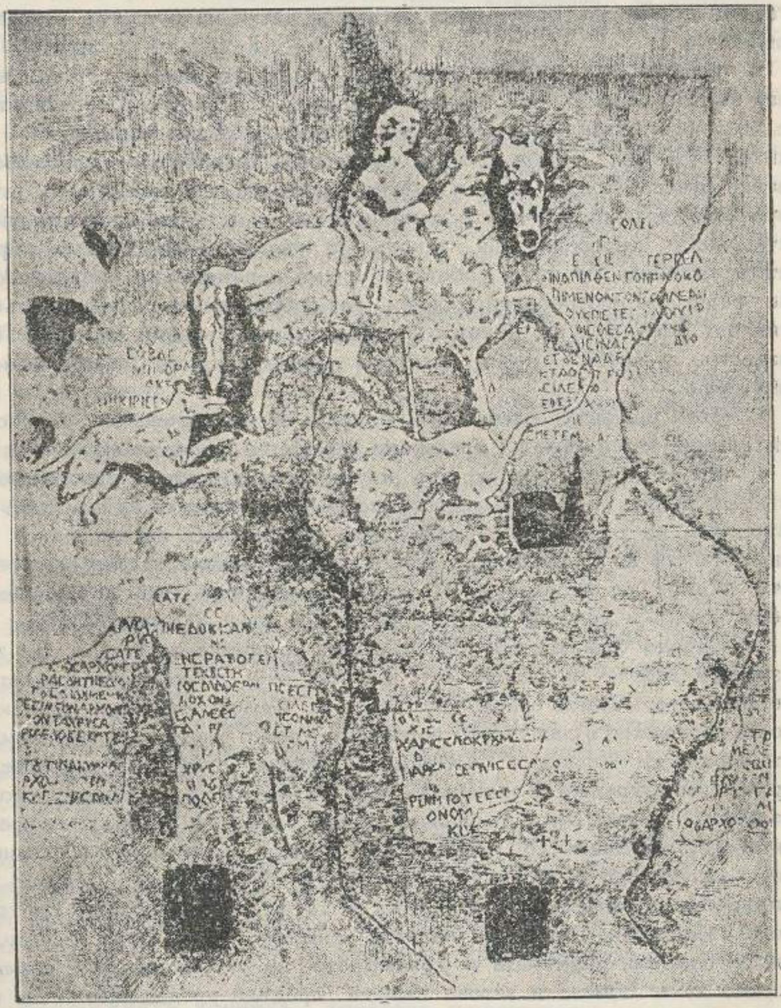

ΤΕΡΒΕΛ
ΜΕΝΟΝΤΟΝ
ΣΥΚΡΙΕΤΕ
ΕΤΘΕΝΑΔΑ
ΕΝΕΤΕΜ
ΝΕΒΟΚΚΑΝ
ΕΝΓΡΑΒΟΤΕΓ
ΤΕΚΕΣΤΗ
ΧΑΡΙΣΣΛΟΚΡΥΜ
ΡΕΝΗΓΟΤΕΣΣ
ΟΝΟΜ
ΟΔΑΡΧΟ

Черт. 32. Рисунка на Мадарския конникъ — отъ Р. Поповъ.

свещенъ символъ, което въ тюркскитѣ племена е означавало победитель (такова е и съдържанието на надписа): *Крумъ* е победительтъ на византийцитѣ и аваритѣ. Хвърленото съ дѣсната ржка копие, съ което царьтъ убива лъва, е обвито съ конска опашка —

знамето на **прабългаритѣ**. Хрътката означава ловъ — любимо мирновременно развлѣчение на нашитѣ ханове.

Облѣклото и косата на яздача; тържествениятъ видъ на конника; кѫсото копие, увито съ знамето отъ конска опашка; чашата съ двѣтѣ рѫчки, — всичко това подчертава сцена отъ **прабългарски** животъ, която нагледно се допълва отъ породистия жребецъ и пъргавата хрътка за ловъ — любими две животни на нашитѣ ханове и първенци.

Надписътъ, който е издълбанъ около конника въ 5 стълбеца (по външна форма подобни на сегашнитѣ стълбци изъ вестницитѣ), е на много мѣста повреденъ. Окончателно той бѣ прочетенъ, както се каза, отъ *Геза Фехеръ*, който съ строга научность е проследилъ всѣка буква, всѣка дума и всѣки изразъ отъ надписа, като възпроизвеждалъ обезличенитѣ думи и букви, и по този начинъ възстановилъ първоначалния текстъ на надписа. Ние сега за първи пѫть узнаваме, по наши собствени писмени паметници, подробности за религиозно-погребални обичаи на прабългаритѣ и редица събития изъ историята ни; нѣкои отъ последнитѣ съвсемъ ни бѣха неизвестни, а други — много невѣрно предадени отъ византийскитѣ лѣтописци.

Този надписъ, единственъ по видъ и изложение за славното нѣкогашно наше минало, предаваме въ кратка форма, както следва:

Въ стълбеца налѣво отъ конника сѫ оцѣлѣли и възстановени нѣколко думи: „ . . . *Императоръ Никифоръ* . . . *Никифоръ* . . . *нападна* . . . “. Вѣроятно, въ този началенъ стълбецъ отъ надписа се е писало за нашествието на *Никифора* въ България и за славната засада, устроена отъ *Крума* на императора, въ която последниятъ е билъ плененъ, обезглавенъ и армията му унищожена (26 юлий 811 год.).

Вдѣсно отъ конника продължава историята за *Крума*. Въ запазенитѣ редове се спомнюватъ събития отъ времето на *Тервела* и че императоръ *Леонъ* опиталъ да устрои на *Крума* подлъгване (примка), което последниятъ сполучливо избѣгналъ. Следъ това *Крумъ* настѫпилъ съ брата си — кавханъ *Кишинъ*, въ Тракия, атакувалъ и превзелъ крепостьта Одринъ и се завърналъ победоносно въ България, дето скоро починалъ. *Кишинъ* билъ въ Одринъ, когато узналъ за смъртьта на брата си *Крума*; оплакалъ го, устроилъ му поменъ — *„ядене-пиене“* (единъ видъ задушница) и заповѣдалъ да се издълбае скалниятъ релйефъ — **надгробенъ паметникъ** за *Крума*, и да се врѣже надписъ съ горното съдържание. Отъ този надписъ узнаваме, че въ рода на *Крума* сѫ се помнѣли измѣната и коварството на *Юстинияна Ринометъ* спрямо ханъ *Тервела* и затова нашитѣ прадѣди продължавали да не довѣряватъ твърде много на лукавитѣ византийци.

Първиятъ и вториятъ стълбецъ отъ надписа подъ конника сѫ издълбани по заповѣдь на *Крумовия* синъ — *Омортагъ*, **наследникъ на ханъ Кишина.** Подчертанитѣ думи хвърлятъ нова свѣтлина въ историята ни: *Крумовиятъ* наследникъ е братъ му — *Кишинъ*, а не, както знаемъ, синъ му — *Омортагъ*. Ханъ *Кишинъ* е царувалъ много малко — нито година дори; наскоро следъ смъртьта на *Крума* поминалъ се и той (презъ есеньта на 814 год.) и ханскиятъ престолъ билъ заетъ отъ *Крумовия* синъ — *Омортагъ*.

Въ първия стълбецъ подъ конника се говори за победитѣ на *Крума* надъ византийцитѣ, въ паметь на които победи той наградилъ кавхана си, сина си — *Омортага* и други велможи (между които и нѣкой си *„Найманъ“*) съ злато — *„жълтици“*. По-нататъкъ се излага за императорски данъкъ, даванъ на ханъ *„Крумышъ“* за нарушенъ договоръ, за помени — *„ядене-пиене“* за *Крума*, давани отъ сина му — *Омортага*, и пр. Въ този стълбецъ е отбелязана точно датата, когато *Крумъ* е заелъ ханския престолъ: *„текю-сектемъ“* — септемврий 804 год.

Въ втория стълбецъ подъ конника се пише за отношенията на *Крума* къмъ сина му — *„Канаръ“ Омортагъ;* семейна ханска страница.

Последниятъ стълбецъ отъ надписа е издълбанъ по заповѣдь на *Крумовия* внукъ, ханъ *Маламиръ* (синъ и наследникъ на *Омортага*), който разказва, че отъ братята си останалъ живъ само той; втора семейна ханска страница.

Надписътъ е най-голъмиятъ и най-ценниятъ **скрижалъ** отъ **прабългарско** време, който ни изтъква нови обстоятелства:

Една нова историческа фигура — ханъ *Кишинъ*, непозната досега на историята ни, чието царуване продължило отъ *„14. априлъ 814 год. до есеньта на сжщата година“*.

Неизвестната досега точна дата за възкачването на *Крума* на ханския престолъ; както се каза, тя е *„текю-сектемъ“*, т. е. *„осмиятъ месецъ на осмата (овенъ) година“* — септемврий 804 год.

Отъ надписа узнаваме за първи пжть имена съ прабългарско произношение: ханъ Κροῦμες — *„Крумышъ“*; ханъ *„Мелемиръ“*, внукъ на *Крума* и *„Свиникъ“* (глиганъ), а не—както сж ги белязали въ византийскитѣ лѣтописи — *Крумъ* (Κροῦμος, Κροῦμ, Κρȣμος), *Маламиръ* и *Звинецъ* или *Звиница*; прабългарскитѣ думи *„теку-сектемъ“* — септемврий 804 г., *„канаръ“* — сждия-дипломатъ и др.

Единъ отъ отличилитѣ се бойни полководци и награденъ съ злато, е билъ *Найманъ* — монголско име, което показва старо монголско влияние върху тюркскитѣ народи (хуни, авари, българи, хазари, маджари и др.).

Отъ изложеното се вижда, че тази жива история е била дълбана по чудно красивитѣ и непристжпни скали при *Мадара* по разпоредбата на три хана: *Кишинъ*, *Омортагъ* и *Маламиръ*, за назидание на бждещитѣ поколения. Непристжпностьта на скалитѣ сж спомогнали да се съхранятъ за историята ни тѣзи голѣми ценности и до наши дни.

Мадарскиятъ конникъ, изрѣзанъ монументално на скала, не се срѣща въ римското изкуство. Подобни скални паметници се намиратъ на Изтокъ — Азия и най-близки до древното отечество на **прабългаритѣ** сж били творбитѣ на персийското изкуство, както това сж празѣли сасанидитѣ; последнитѣ сж указали влияние върху **Мадарския конникъ** нетолкова по подробноститѣ въ композицията на релйефа (която, както видѣхме, е прабългарска), колкото по мѣстото за издълбаване релйефа — непристѫпна, отвесна и висока скала.

Мадарскиятъ конникъ какъвъ турано-ирански паметникъ представлява за увѣковѣчаване великия ханъ *Крума*? — Отговорътъ на поставения въпросъ намираме въ долнитѣ редове.

Стари пѫтешественици презъ V-VIII в. между тюркско-татарскитѣ народи, отъ които сѫ и прабългаритѣ, даватъ такива сведения за погребални обичаи: взимали коня съ сбруята на умрѣлия, изгаряли ги ведно съ тѣлото на последния и близко до гроба му издигали паметникъ, съ образа на покойника и надписъ за дѣлата му приживе.

Други пѫтешественици презъ XII-XV в., между татаритѣ въ Русия, пишатъ, че—когато умиралъ нѣкой виденъ татаринъ — погребвали го въ подземна галерия съ богатствата му, въ злато и сребро, и съ коня му; затрупвали галерията съ камъни, така щото никой да не може да разкрие гроба, и въ близость до неузнаваемия гробъ поставяли статуя, въ образъ на умрѣлия, съ чаша въ рѫка.

Нашитѣ ханове издигали на заслужилитѣ си полководци и сановници — кавхани, хагани, канари, тракани и др., надгробни паметници, съ хваления за дѣлата на умрѣлия. Нѣма съмнение, че— споредъ тѣзи народни обичаи — на хановетѣ сѫ били издигани повеличествени паметници, съ образитѣ имъ, царственитѣ отличия и съ надписи за славнитѣ имъ дѣла приживе. А всичко това ние имаме въ величавия и царственъ **Мадарски конникъ**, който е **надгробенъ паметникъ** на великия ханъ *Крумъ*, вѣроятно около обезличения по горния начинъ гробъ. Не е изключено, щото бѫдещи разкопки да откриятъ и гроба.

Привръшваме нашето изложение за **Мадарския конникъ** и скрижалитѣ около него съ думитѣ на венгерския ученъ—*Геза Фехеръ*:

„Отъ тѣзи паметници именно научаваме, че **прабългаритѣ** сѫ пристоели на висока култура, която ги направила и способни да приематъ бързо нови културни постижения. Отъ това става ясно, защо тѣ сѫ могли да основатъ постоянна държава тамъ, дето преди тѣхъ никой не е можалъ да стори това. Тѣзи паметници ни учатъ, кое е дало на тѣзи прабългари сила да организиратъ никога неорганизиранитѣ славянски племена въ една държава, да бѫдатъ квасъ на славянскитѣ жители въ Добруджа, Мизия, Тракия и Македония; това е било високата имъ култура“.

И възклицава той: „Прабългаритѣ сѫ били първиятъ народъ, който е организиралъ славянитѣ въ държава; тѣ сѫ били организаторитѣ на славянитѣ“!

Преславската крепость.

Името на града **Преславъ** произхожда отъ *„преславенъ“, „всеславенъ — най и най-славенъ“.*

Мѣстото на **Преславъ** е било **селище** още въ предисторическата епоха и служело презъ течение на вѣковетѣ за станция на съобщенията презъ проходитѣ къмъ Герлово, Търново, Котелъ, Върбица и на северъ—за Шуменската равнина. Въ мѣстностьта на стария **Преславъ** сѫ намѣрени исторически следи отъ тракийски, македонски, римски, византийски и прабългарски времена. Вѣроятно, презъ готскитѣ и хунскитѣ нашествия (IV—V в.) селището е било разорено, а отъ императора *Юстинияна* възстановено (VI в.); наново разорено отъ аваритѣ и славянитѣ (VI—VII в.) и възстановено отъ последнитѣ, като племето имъ *„севери“* дало името **Преславъ,** споредъ името на градъ *Переславецъ*, въ Русия.

Основательтъ на гр. Преславъ е *Омортагъ* (814 — 831 г.)., което напълно се установява отъ автентичния прабългарски епиграфски надписъ върху *Чаталарската* каменна колона (черт. 33), намѣрена при археологични разкопки презъ лѣтото на 1905 год. при ж.-пѫтната станция на с. Чаталаръ (сега с. Крумово), отстоещо на 7 клм. отъ гр. *Преславъ*.

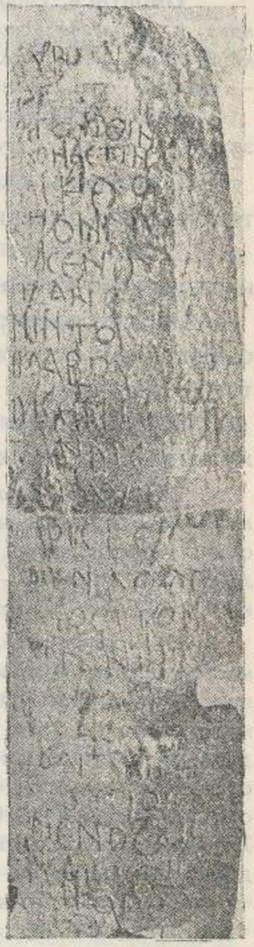

Черт. 33. Чаталарската колона.

Колоната е висока 6'15 м., дебела въ долния край 0'75 м., а въ горния — 0'54 м. и обемътъ ѝ е около 4 куб. м., съ тежесть 11,000 кгр. Вѣроятно, тя е била изсѣчена отъ Шуменскитѣ скали. Набраздената вадичка въ долната половина на колоната е направена отъ невежи и варварски рѫце.

Надписътъ, споредъ *Т. Успенски* и *К. Шкорпилъ*, предаваме въ първоначалния руски текстъ:

„Ханъ Ивиги Омортагъ, въ землѣ, гдѣ родился, по волѣ Божіей архонтъ. Держа свой лагерь въ Плискѣ, основалъ аулъ въ Тычѣ и двинулъ силу на Грековъ и Славянъ, и изкусно построилъ мостъ на Тычѣ, перенесъ и поставилъ въ этомъ самомъ кастрѣ четире колоны и на одной изъ колонъ поставилъ два мѣдныхъ льва. Богъ да поможетъ волей Божіей архонту согнуть царя подъ ногу свою до тѣхъ поръ, пока течетъ Тыча, и дастъ Болгарамъ имѣть много плѣнниковъ; напослѣдокъ же, подчинивъ себѣ враговъ, въ радости и веселіи да живетъ 100 лѣтъ. Время же, когда было строеніе, по болгарскому счисленію — сигорелемъ, а по греческому — индикта 15“.

Надписътъ е превежданъ по-късно и отъ други учени: професоръ *В. Златарски, Г. Баласчевъ*, венгерския професоръ *Геза Фехеръ* и напоследъкъ отъ *д-ръ В. Бешевлиевъ*

Значи, Великиятъ *Омортагъ* е турналъ началото на **Преславъ** — *„индиктъ 15—822 год.“*, като построилъ новъ дворецъ до р. Тича (Камчия), укрепилъ го, въ крепостьта издигналъ 4 колони и на едната отъ тѣхъ поставилъ два медни лъва, а на рѣката *„изкусно“* построилъ мостъ.

Омортагъ, споредъ историка *Юрд. Ивановъ*, *„почналъ да укрепява и украсява новъ дворецъ на р. Тича 43 години преди кръщението на Бориса“*, дето впоследствие билъ изграденъ *„бждещиятъ Преславъ“* — втората столица на първото ни царство.

Нѣкои археолози смѣтатъ *Омортаговия* новъ домъ на р. Тича за градъ *„Туза“* — гр. Тича.

Омортагъ създалъ новата крепость при р. Тича по стратегически, държавнически и хигиенически съображения, защото:

1. Крепостьта е затваряла непосрѣдствено проходитѣ отъ и за източна Стара-планина;

2. Тя е била разположена въ флангъ на размирнитѣ за онова време славянски племена въ равнината на Североизточна България и

3. Близостьта на Балкана и р. Тича създаватъ добри хигиенични условия.

Професоръ *Геза Фехеръ*, като разглежда надписа на *Чаталарската колона*, бележи, че **Омортагъ** не е промѣнилъ столицата си, а я оставилъ въ *Плиска*. И пише: *„Аулътъ, построенъ при Тича, е служелъ само за военни цели“*, т. е. билъ е воененъ станъ, а *„въ края на IX в. е била построена столицата Преславъ“*.

Отъ описанията, които се дадоха за *Плиска* и *Мадара*, и това, което се каза за **Преславъ**, виждаме, колко често се споменава името на **Великия ханъ Омортагъ**, въ свръзка съ застрояването и разкрасяването на тѣзи и други градове: създава нови дворци и градове, разкрасява ги и укрепява ги — престроява стана *Плиска* на **станъ-крепость;** издига високи пирамидални могили—наблюдателници, отмѣрени съ най-голѣма точность оть столицата му и брѣговетѣ на Дунава; изправя възпоменателни колони съ надписи; издига и поддържа паметници за назидание на бжднитѣ поколения; строи пжтища — напр., дългиятъ пжть на северъ отъ Плиска за Дунава и по-нататъкъ презъ Влашката равнина за солницитѣ въ Маджарско — които разработва; прехвърля каменни мостове; строи монументални гробници и пр. Многостранната строителна дейность, проявена отъ **Омортага**, е била благоприятствувана, преди всичко, отъ настжпилия 30-годишенъ миренъ периодъ поради сключения въ 817 год. съ византийцитѣ договоръ, който е хроникиранъ въ единъ камененъ Шуменски надписъ отъ сина му — ханъ *Маломиръ*: *„Баща ми, вождъ Омортагъ, като направи миръ за 30 години, заживѣ добре съ гърцитѣ“*.

Като сравнимъ мирновременната *строителна* дейность на *Омортага* съ *бойната* дейность на *Аспаруха*, получаваме ясна представа за двамата:

а) Ханъ *Аспарухъ* е билъ организаторъ на държава, пълководецъ съ голѣмъ стратегически усѣтъ и *вещъ воененъ инженеръ*;

б) Ханъ *Омортагъ* е билъ съ погледъ, впитъ въ далечното бждеще, далновиденъ държавникъ и *опитенъ граждански инженеръ*.

Въ описанието за разкопкитѣ около с. *Абоба — Плиска*, Рускиятъ археологически институтъ преценява отъ това гледище великия ханъ *Омортагъ* като *„най-болѣе крупная фигура въ древноболгарской исторіи“*.

Царь *Борисъ*, следъ като умирилъ езическия бунтъ на болямитѣ, които гонѣли християнитѣ, избралъ за *втора столица* — **Преславъ** (къмъ края на IX в.), която станала християнски центъръ на държавата: тамъ живѣели книжовници, строели се цркви, монастири и др.

Симеонъ Велики (893—927 г.) пренесълъ *окончателно* столицата отъ *Плиска* въ *Преславъ* (893 г.), като я великолепно разкрасилъ и *укрепилъ*.

Въ сказанието на пророкъ *Исайя* се казва: *„И великій градъ Преславъ онъ (Симеонъ) създа“*, като изграждането, споредъ сжщото *„сказание“*, продължавало 28 години — почти презъ цѣлото царуване на *Симеона*.

По-късно италианецътъ *Лукари (Luccari)* пише: *„Велика Преслава при политѣ на Хемусъ, по срѣдата на която тече р. Тича, била основана отъ българския царь Симеонъ“*.

Професоръ *Златарски* предполага, че славянското име *„Преславъ“* е било подновено при пренасянето на столицата отъ *Плиска* въ *Омортаговия аулъ* на р. Тича. А това било направено отъ Народния съборъ следъ умиротворяването на болярския бунтъ.

Новата столица, както се каза по-горе, станала културенъ центъръ на тогавашна мощна България.

Омортаговата крепость (акрополъ) се оказала малка за столицата; тя останала съ предназначение за ограждане дворцитѣ, държавнитѣ и общественитѣ важни сгради. Градътъ се разширилъ извънъ тази ограда и билъ обкржженъ отъ *Симе-*

она съ втора концентрична крепостна ограда (каменна стена съ кули), която достигала до брѣговетѣ на р. Тича. *Симеонъ* презъ време на 3 десетилѣтия — особено презъ мирния периодъ (896—913 год.) на царуването си — устройвалъ своята столица, която разкрасявалъ съ великолепни дворци, църкви и обществени здания.

Отъ оцѣлѣлитѣ следи на основитѣ отъ крепостнитѣ стени личи, че **Преславската крепость** се е простирала отъ се-

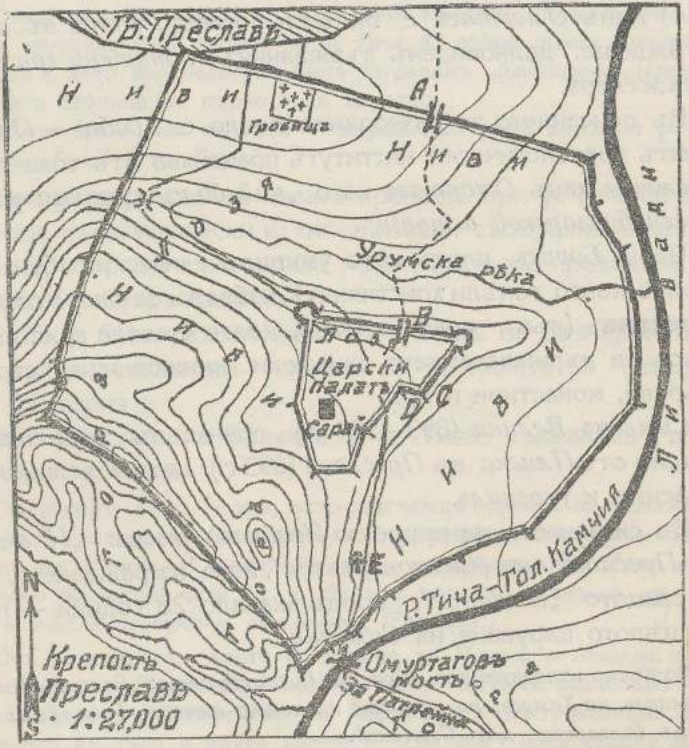
Гр. Преславъ
Н и в и
Гробница
А
Н и в и
Урумска рѣка
Царски Палатъ
Сарай
В
С
D
Е
Н
Р. Тича-Гол. Камчия
Омуртаговъ мостъ
За Патлейна
Крепость Преславъ
1:27,000
N
S

Черт. 34. Планъ на Преславската крепость.

гашния градецъ *Преславъ* на югоизтокъ до р. Тича (черт. 34). Крепостьта се е състоела отъ две каменни огради съ кули, разположени концентрично, въ подобие на плановетѣ за военнитѣ станове (лагери) на хановетѣ. Византийскиятъ лѣтописецъ *Лъвъ Дяконъ*, който е посетилъ *Преславъ* (972 г.), бележи, че градътъ билъ оградень отъ вънкашна и вѫтрешна крепостна стена (ограда), а дворцитѣ — съ трета стена.

Вънкашната ограда въ планъ има формата на петоѫгълникъ; тя е дълга около 6·5 клм. и загражда едно пространство отъ около 3·5 кв. клм. Стената, дебела 2 м., била усилена съ кули и е имала отвънъ на нѣкои мѣста ровъ, който я правѣлъ по-недостжпна.

Вжтрешната ограда, дълга около 2 клм., заграждa едно пространство отъ около четвърть (0·25) кв. клм., въ което сж се издигали, както се каза, гиздавитѣ царски дворци и обществени здания. Развалинитѣ отъ акропола мѣстното население нарича *„Сарай“*. Крепостнитѣ стени, дебели 2·10 м., сж били усилени съ кули, подобни на онѣзи по каменната ограда на *Плиска* (черт. 14 и 19). Изходящитѣ жгли сж били отбранявани съ крherжгли кули; стенитѣ — съ петожгълни кули, а крепостнитѣ врати — съ по 2 двойни четвъртити кули.

Южниятъ изходящъ жгълъ на вънкашната крепостна ограда е достигалъ до лѣвия брѣгъ на р. Тича.

Черт. 35. Дървенъ мостъ на р. Тича — Омортаговъ мостъ.

Преславското археологическо дружество откри презъ лѣтото на 1911 год. стари основи отъ *голѣмъ сводовъ мостъ* по дѣсния брѣгъ на р. Тича, въ самото начало на Герловското планинско устие. Оказа се, че тѣзи мостови остатъци сж следи. отъ *Омортаговия* мостъ,[1]) за който се споменава въ *Чаталарския* надписъ. Шуменската пионерна дружина презъ 1925 год. построи наблизо до това мѣсто хубавъ дървенъ мостъ (черт. 35), който носи името на *Омортага* При входа на моста се четатъ върху възпоменателната мраморна плоча, между другото, и следнитѣ редове: *„Въ царуването на Н. В. Борисъ III, царь на българитѣ, презъ лѣтото на 1925 год. построи се мостъ на р. Тича до моста, който Великиятъ ханъ Омортагъ изкусно издигна презъ 821 г.“* Сжщата дружина заздрави съ цементъ останкитѣ отъ брѣговитѣ подпорки на историческия *Омортаговъ* мостъ.

---

[1]) *К. Шкорпилъ* презъ 1915 г. наименува оцѣлѣлитѣ развалини отъ мостовитѣ подпорки на брѣга на р. Тича — *„Мостъ на Омортага“* и сега околното население така именува развалинитѣ.

За първи пжть името *„Преславъ“* се срѣща въ византийскитѣ лѣтописи (императоръ *Константинъ Багренородни*) презъ времето на маджарското нашествие въ България (895 г.): *„Маджаритѣ дойдоха до Преславъ, но не го превзеха; българитѣ се затвориха въ крепостьта Мандрага“ — Мадара.*

Отъ древнитѣ византийски историографи, *Лъвъ Дяконъ* (972 г.) *най добре описва крепостьта:* тя се състоела отъ вънкашна крепостна ограда и вжтрешна — централна (акрополъ). Оградитѣ били изградени отъ яки стени, съ лица отъ отъ дѣлани четвъртити камъни. Между двѣтѣ крепостни огради е билъ разположенъ градътъ, а въ центра — царскитѣ дворци, хранилищата за държавното съкровище, обществени здания и др.; дворцитѣ били оградени съ самостоятелна крепостна стена. Вънкашната ограда въ длъжъ и ширъ е заемала около 2,000 кр., а вжтрешната — 700 кр. въ длъжъ и 400 кр. въ ширъ.

Другъ византийски историкъ — *Никита Акоминатъ,* като пише за възстанието, повдигнато отъ *Асена* въ Търново презъ 1186 г., бележи, че първата работа на *Асеновци* била — да освободятъ отъ византийцитѣ старата столица **Преславъ,** и че самиятъ *„Преславъ по просторъ надминава всички други старо-планински градове“* и билъ *„много старъ градъ“*; византийскиятъ гарнизонъ въ крепостьта билъ обсаденъ отъ възстаницитѣ и крепостьта бърже била превзета.

Иванъ Екзархъ, съвременикъ на *Симеона*, пише въ своя *„Шестодневъ“* възторжени слова, какво посетительтъ на *Преславъ*, *„като приближи и види крепостнитѣ кули, се чуди!“* Това възклицание подсказва, че крепостьта е била яка срѣдновѣковна твърдина.

За царскитѣ дворци и преславскитѣ църкви *Ив. Екзархъ* пише: *„Високи палати и църкви, украсени извънъ богато съ дѣлани камъни, дърво и бои, а отъвжтре — съ мраморъ, медъ, сребро и злато!“* Досежно вжтрешната украса на царския дворецъ, той споменава за много добре изрисувания образъ на царя съ *„багри“* на една отъ дворцовитѣ стени; значи, царь *Симеонъ* е украсявалъ своитѣ дворци и съ живопись. Презъ времето на царь *Петра* (927—969 г.) **Преславъ** продължавалъ процъвтяването си.

Споредъ лѣтописцитѣ *Лъвъ Дяконъ* и *Ив. Скилица*, императоръ *Никифоръ Фокъ* постжпилъ коварно съ българитѣ: докато водѣлъ съ царь *Петра* политически преговори, тайно изпратилъ посланикъ *„съ злато и скжпи дарове“* до киевския князъ *Свѣтославъ*, за да го подбутне, да нахлуе въ България и да я ограби. *Свѣтославъ*, алченъ за грабежъ, нахлулъ въ България презъ 967 год., като миналъ Дунава при Исакча, разбилъ войскитѣ на царь *Петра*, превзелъ Добруджа и Източна България съ **Преславъ** (969 г.). Следъ това миналъ Балкана, спусналъ се въ Тракия, превзелъ Пловдивъ и др. тракийски градове и се насочилъ за Цариградъ, подъ предлогъ да отмъсти на новия императоръ *Йоанъ Цимисхи* за убийството на неговия приятель, императоръ *Никифоръ фокъ*; но руситѣ били разбити въ боя при Люле-Бургазъ. *Свѣтославъ* бърже отстжпилъ презъ Балкана и, като оставилъ гарнизонъ въ **Преславъ**, съ останалитѣ си войски се прибралъ въ Силистренската крепость. При това нашествие на руситѣ **Преславъ** е пострадалъ за първи пжть, като дворцитѣ и църквитѣ сж били разграбени.

По-късно императоръ *Йоанъ Цимисхи*, въ похода си противъ князъ *Свѣтослава* (972) г. и подъ предлогъ, че се притича на помощь на наследника на царь *Петра* — царь *Борисъ II* (969—972 г.), потеглилъ отъ Цариградъ съ голѣма сухопжтна армия и насочилъ флотилията си по Черно-море за устията на Дунава. Балканскитѣ проходи за **Преславъ** не били охранявани отъ руситѣ и не били задръстени съ *„стобори“* и *„прегради“*, споредъ правилата на тогавашната тактика. При това положение византийскитѣ войски преминали безпрепятствено Балкана презъ Сидерския (Чалж—Кавашкия, Ришкия) проходъ и се явили ненадѣйно въ равнината предъ **Преславската крепость**, дето рускитѣ войски (на брой 8,500 души) се обучавали. Изненадани, руситѣ претърпѣли ожесточена сѣчь по поляната, а оцѣлѣлитѣ — въ голѣмъ безпорядъкъ се затворили въ крепостьта. На другия день пристигналъ обозътъ на византийцитѣ и, докато паниката още не била утихнала между редоветѣ на руситѣ, стенобитнитѣ машини били поставени въ действие и крепостьта била много леко завладѣна — почти безъ бой.

Йоанъ Цимисхи съ войскитѣ си отъ **Преславъ** се насочилъ срещу самия князъ *Свѣтославъ* въ Силистра и прогонилъ руситѣ задъ Дунава. Въ обратния пжть на византийцитѣ, *Цимисхи* обявилъ окупиранитѣ български области за негови владения, взелъ съ себе си царь *Бориса II*, съ цѣлия му домъ, и ги завелъ въ Цариградъ като негласни пленници.

Така коварно и вѣроломно била завладѣна отъ византийцитѣ Източна България (972 г.) и оттогава **Преславъ** престаналъ вече да е **столица** на България.

Споредъ лѣтописцитѣ *Идризи* и *Никита Хониятъ*, крепостьта била въ добро състояние, когато *Цимисхи* завзелъ **Преславъ**, и въ това състояние оставала и презъ византийското владичество.

Презъ време на Търновското възстание (1186 г.) на братята *Асенъ* и *Петъръ*, византийцитѣ имали гарнизонъ въ крепостьта, но възстаницитѣ обсадили последната и я превзели.

Въ единъ византийски лѣтописъ отъ времето на *Алексей Комненъ* се пише: „*Великий Преславъ е една отъ най-надежднитѣ крепости*", която е запазила своето по-раншно значение. Тѣзи редове за крепостьта се отнасятъ за презъ време нападенията на куманитѣ, маджаритѣ и печенегитѣ, въ свръзка съ българското богомилско възстание противъ византийцитѣ въ Североизточна България (презъ срѣдата на XI в.). Презъ време на тѣзи борби печенегитѣ силно опустошили **Преславъ**, а сжщо и *Плиска*; всичко било разграбено, паметницитѣ унищожени, или разнесени надалечъ, и **Преславъ** загубилъ завинаги своето дотогава политическо и културно значение за България.

Седемдесетъ години по-късно (1153 г.) арабскиятъ пжтешественикъ *Идризи* бележи за **Преславъ**, между другото, и това: „*Градътъ Мигали Берисклафа лежи на една рѣка. Това мѣсто е било нѣкога голѣмо и важно, но сега е позападнало*". Значи, къмъ края на византийското иго **Преславъ** е съвсемъ западналъ, но **крепостьта продължавала да има своето добро състояние.**

Наскоро следъ възстановяването на второто българско царство (1187 г.) отъ търновскитѣ боляри, братята *Асенъ* и *Петъръ*, **Преславъ** придобилъ отново значение въ държавата. Царь *Асенъ* избралъ за столица—**Търново**, а *Петъръ* избралъ за свое седалище—**Преславъ**, който придобилъ голѣмо значение презъ време на първитѣ *Асеновци*. Въ една грамота, издадена отъ царь *Асенъ II* на дубровнишкитѣ търговци, **Преславъ** е отбелязанъ между „*най-виднитѣ български градове*".

Завладяването на България отъ турцитѣ въ края на XIV в. турило край и на *Преславъ*. Презъ време на турското владичество *Преславъ* западалъ постепенно и билъ съвършено разоренъ стариятъ градъ, съ дворцитѣ и крепостнитѣ стени; извънъ северната часть на вънкашната крепостна ограда се издигнало ново селище съ сжщото име — днешниятъ *Преславъ*. Съ полученитѣ материали отъ развалянето на нѣкогашната красива столица били застроени съседнитѣ села и градове.

Презъ време на турското иго изъ Отоманската империя сж пжтували западно-европейски пжтешественици, посланици и др., които сж съставлявали пжтеописи за посетенитѣ области и мѣста. Единъ отъ най-старитѣ пжтешественици, който е посетилъ (1585 г.) Североизточна България следъ два вѣка отъ падането ѝ подъ турско иго, френскиятъ посланикъ *Бонгаръ*, за **Преславъ** казва: „*Ески—Стамболъ е градъ, близо до който се намира единъ кржгъ—почти цѣла и много пространна крепостна ограда* (*стена*) *отъ бѣли четвъртити камъни*".

По късно, презъ XVII в., турскиятъ историкъ и географъ *Кятибъ Челеби*, известенъ на европейскитѣ учени подъ името „*Хаджи Калфа*", който е пжтувалъ изъ империята и добре описва посетенитѣ мѣста, за голѣмината и състоянието на **Преславската крепость** е писалъ:

„Въ Шуменската кааза се намира голѣма, стара, разрушена и запустѣла вече крепостна стена—Ески-Истамболлукъ, останала отъ времето на българитѣ. Тази крепостна ограда обхваща по-голѣмо пространство, отколкото държи Цариградъ; тъй че, въ нея има много полета и хълмове. Останкитѣ на тази яка и широка стена сѫ запазени още: голѣми четвъртити камъни, които сега населението използува за своитѣ сгради“.

Българо-католическиятъ епископъ *Петъръ Богданъ*, родомъ отъ Чипровци, дава описание на **Преславъ** (1640 г.); между другото, той пише: „Около 5 мили южно отъ Шуменъ се е намиралъ много голѣмъ градъ, който на турски се нарича Ески-Стамболъ. Той билъ съграденъ отъ бѣли четвъртити камъни, но сега е разрушенъ. На славянски се казва Преславенъ, т. е. много славенъ градъ. Турцитѣ ежедневно го събарятъ и използуватъ неговитѣ четвъртити камъни за градиво на своитѣ кѫщи. Сега до него се намира едно село. На много мѣста се виждатъ издълбани кирилски надписи, но не може да имъ се долови смисълътъ, защото сѫ повредени“.

Презъ XVIII в. **Преславъ** още повече западналъ; вѣроятно, поради настѫпилитѣ размирици въ Отоманската империя (кърджалийскитѣ разорения) и руско-турскитѣ войни.

Крастенъ Нибуръ, когато посетилъ **Преславъ** презъ 1767 г., намѣрилъ само 120 християнски и 100 мохамендански кѫщи. Голѣмитѣ и обширни развалини на стария **Преславъ и крепостьта**, за които говорятъ предшествуващитѣ пѫтешественици, вече не личели. *Нибуръ* споменава, че е видѣлъ **само голѣмъ кѫсъ крепостна стена**, когато другъ пѫтешественикъ малко по рано пише за **5—6 остатъци отъ зидове на крепостьта.** Подчертанитѣ думи ясно илюстриратъ, какъ е отивало разрушението и обезличаването на красивата столица.

Въ единъ бератъ, издаденъ отъ султанъ *Махмудъ II* презъ 1827 г., е отбелязано, че *„Ески-Истамболлукъ“* — **Преславъ**, е село и че жителитѣ му *„пазѣли проходитѣ на пѫтя по р. Голѣма-Камчия, понеже последнитѣ сѫ опасни и страшни“*. За тази услуга на жителитѣ **Преславъ** е билъ обявенъ за свободенъ градъ.

Въ началото на XIX в. турцитѣ употрѣбили голѣма часть отъ дѣланитѣ четвъртити камъни отъ **преславскитѣ** крепостни развалини и **Плиска** за изграждане шуменскитѣ фортове (*„Илдъзъ-табия“*, *„Московъ-табия“* и др.). Даже следъ нашето освобождение, както ще видимъ по-нататъкъ, мѣстнитѣ жители сѫ пренасяли дѣлани камъни отъ развалинитѣ на крепостнитѣ стени за строене на чешми и др.

Азъ—току-що произведенъ офицеръ, възторженъ юноша—посетихъ **Преславъ** за първи пѫть преди 44 години (презъ лѣтото на 1889 г.). Една св. Недѣля съ вихрогонния си конь и конния си ординарецъ тръгнахъ отъ лагера *„Кабиюкъ“* за древната столица и скоро стигнахъ градчето, което ми направи впечатление на голѣмо село. Отъ разпитването на първитѣ срещнати мѣстни жители, разбрахъ, че стариятъ **Преславъ** се е разпростиралъ южно отъ сегашния — въ нивата къмъ *„Камчията“* (р. Тича). Повърнахъ коня къмъ посоченитѣ нивя и бърже се намѣрихъ всрѣдъ кукурузлуцитѣ предъ една неголѣма, но високо стърчеща развалина отъ крепостна стена, която — гледана откъмъ лицето или по дължина — имаше видъ, съответенъ на латинскитѣ букви *V* и *U*, т. е. срѣдната часть на развалината бѣ обрушена, сѫщо и зѫберитѣ — стрелницитѣ. Лицата на стената бѣха отъ дѣлани четвъртити камъни.

Трима-четирма турци-селяни, работници изъ съседнитѣ нивя, дойдоха при менъ и азъ ги разпитахъ за развалинитѣ. Най-стариятъ — бѣлобрадъ дели-ормански турчинъ, по външенъ видъ изглеждащъ интелигентенъ—любезно ми обясни: Стариятъ **Преславъ**—„*Ески-Стамболъ*“, както го наричаше той — се простиралъ изъ нивята между сегашния градъ и р. Тича; царскитѣ дворци — „*сараи*“ и „*кьошкове*“, били на мѣстото, дето сме разговаряли — тѣхнитѣ ниви; стърчещата стена била отъ „*калето*“ на „*Сарая*“, а градското „*кале*“ заобикаляло нивята (стария градъ) и допирало чакъ до р. Тича.

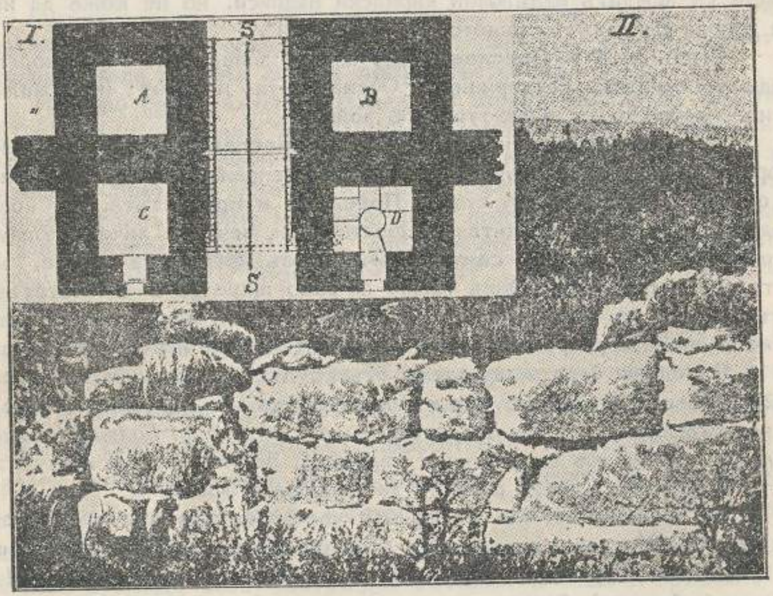

Черт. 36. Планъ на кули и развалини отъ Преславската крепость.

На въпроса ми — отде знае всичко това, старецътъ ми отговори: „Чоджумъ, азъ съмъ надъ 80 години и помня много добре развалинитѣ на калето. Засипанитѣ съ пръстъ основи и сега личатъ изъ нивята — изглеждатъ като синури (посочи ми една такава линия, която бѣ продължение на стърчещата развалина). Оттукъ селяни и граждани взимаха **кересте** — камъни за свои градежи. Когато бѣхъ като тебе младъ, стари хора сѫ ми разправяли, че отъ разрушеното **кале** сѫ били взимани дѣлани камъни и съ тѣхъ изграждани **та-**

битѣ въ Шуменъ — „*Илдъзъ*“ *и* „*Московъ*“, а сѫщо и казармитѣ. Па и сега дохождатъ хора изъ селата и разкопаватъ засипанитѣ развалини, взиматъ и превозватъ дѣланитѣ камъни, за да си правятъ чешми и текнета (корита) по домоветѣ си“.

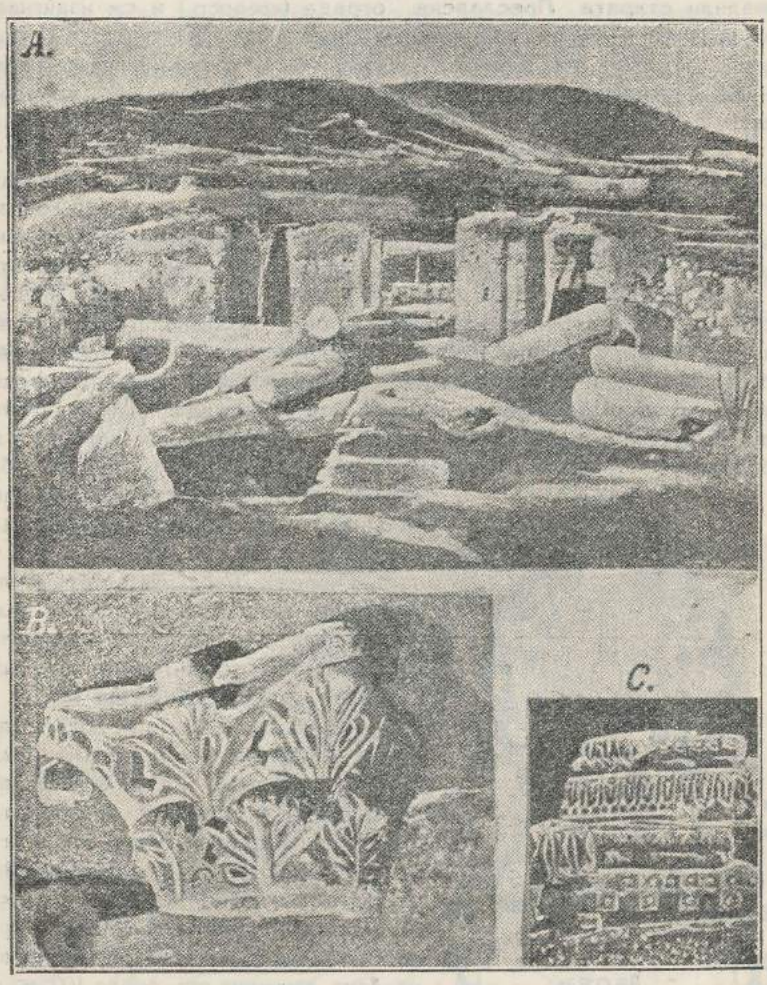

Черт. 37. Развалини отъ царскитѣ палати — „сараи“.

Разказътъ на този старъ турчинъ е цѣла история.

Въ обратенъ пѫть за лагера „*Кабиюкъ*“, отбихъ се въ Шуменъ и разгледахъ по-внимателно казармитѣ и, въ съседство на града, нѣкои отъ фортоветѣ — „*табиитѣ*“. Разказътъ на турчина се оправдаваше.

Впечатленията си отъ горния излетъ съмъ предалъ въ едно мое историческо изследване на Софийската крепость (**„Воененъ журналъ“**, № 8—9, 1907 г.):

„Въ Шуменъ турцитѣ сж издигнали великолепни казарми и силни за времето си укрепления. Днесъ живѣемъ въ първитѣ. Окото ни случайно се спира на нѣкоя архитектурна орнаментация, турната не на своето мѣсто. Отъ по-стари хора се научаваме, че турцитѣ сж развалили **старата Преславска ограда** (крепость) и сж издигнали тѣзи казарми и фортове. Сегашнитѣ преславци доразвалятъ това, което е оцѣлѣло отъ турцитѣ, а шуменскитѣ граждани разкъртватъ стенитѣ на укрепленията, за да правятъ чешми и фонтани въ дворovетѣ си".

Азъ се спрѣхъ върху възпоменанията си отпреди 44 години и писаното преди 26 години, защото сега, когато прочетохъ приведенитѣ по-горе редове на *Крастенъ Нибуръ*, датирани преди 180 години, става ми ясно, че въ 1889 г. съмъ посетилъ най-последния малъкъ стърчешъ надъ земята остатъкъ отъ крепостната стена на **Преславъ**, за който пише *Нибуръ*: тази малка развалина, която тогава даваше високо силуета на латинскитѣ букви *V* и *U*, е изчезнала и обезличена отдавна. И наистина, това се подтвърдява отъ думитѣ на сегашния изследователь на **преславскитѣ** старини: „Допреди година—две стариятъ градъ **Преславъ** се криеше подъ златнитѣ нивя и китнитѣ лозя на днешнитѣ преславци. Случайни минувачи едва можеха да забележатъ останалитѣ 2-3 кжса на крепостнитѣ стени, защото буренътъ на запустяването завистливо криеше и тѣзи единствени живи мъртвавци!".

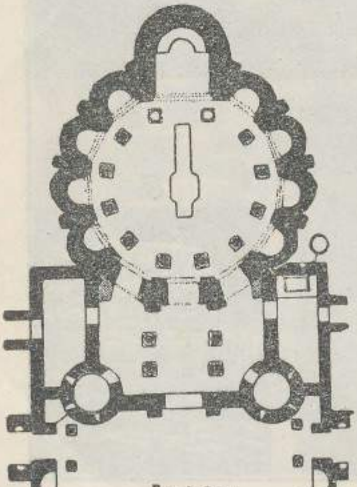

Черт. 38. Планъ на златната църква.

Споредъ *Шкорпилъ*, остатъци отъ развалини на крепостнитѣ врати имало по срѣдата на източната крепостна стена и мѣстнитѣ жители ги наричало „*Демиръ-капу*" (Желѣзни врати).

Разкопкитѣ, които се водятъ при **Преславъ**, разкриха булото на *Симеоновата* столица. Разкопаха се развалинитѣ и оголиха се крепостнитѣ врати при точка *B* (черт. 36), които сж се охранявали отъ по 2 двойни четвъртити кули *A—C* и *B—D* (черт. 36, *I*), и се разкри развалина отъ крепостната стена, източно отъ вратитѣ, на една дължина отъ около 100 м; на сжщия чертежъ, *II*, е представенъ страничниятъ изгледъ по *S S* на една отъ надлъжнитѣ стени на двойната четвъртита кула.

Доскоро, при липса на веществени доказателства, приказниятъ блѣсъкъ на **Преславъ**, който се описва отъ *Иванъ Екзархъ*, се смѣташе отъ нѣкои учени за легенда. Споменатитѣ разкопки откриха презъ лѣтото на 1927 г. развалини отъ царскитѣ палати — *„сараи“* (черт. 37), а презъ лѣтото на 1928 г. разкопкитѣ извадиха на свѣтлина развалини на една отъ църквитѣ (черт. 34, знакъ ┼ при точка *E*); планътъ на църквата (черт. 33) ясно подсказва, каква величествена сграда е била тя. Въ тази *„златна църква“* царь *Симеонъ* е билъ събралъ презъ 907 год. **Великия книжовенъ съборъ.** Всички тѣзи развалини напълно подтвърдяватъ описанието на *Иванъ Екзархъ*, за което ни се разказва още въ първитѣ гимназиални класове, когато ни се преподава за *„златния вѣкъ“* на *Симеона.*

Търновската крепость.

Наименованието *Търново* — **Трьновь**, **Трінѡвь**, **Трънѡвь**, **Трьновъ**, **Тернъ**, произхожда отъ *трънъ.* Нѣкои произвеждатъ *Търново* отъ *търъ* — високо и непристжпно мѣсто, височина, крепость, каквато е и мѣстностьта на града.

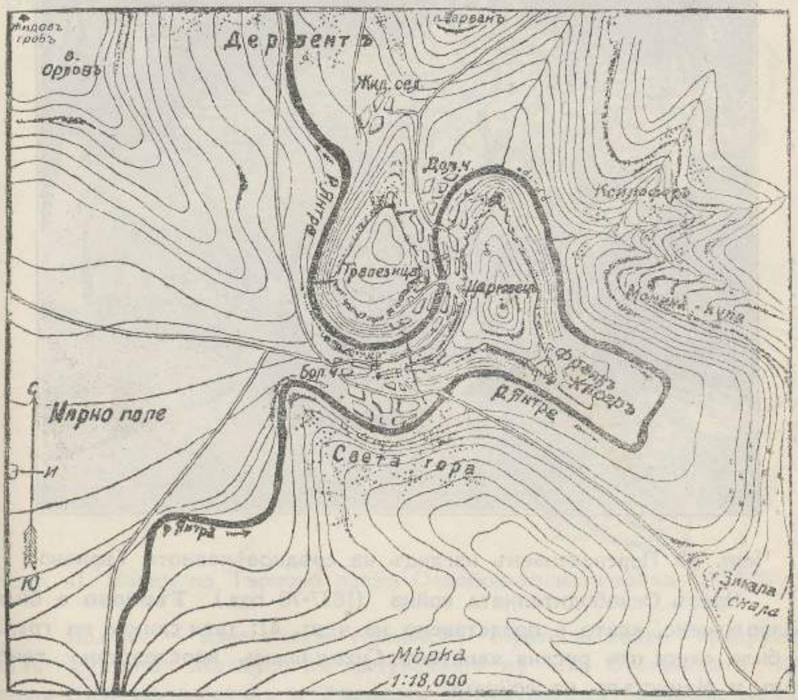
Жидовъ гробъ
в. Орловъ
Дервентъ
Жид. сел
р. Янтра
Дол. ч.
Ксилифоро
Трапезица
Царевецъ
Момина - купа
Френкъ Хисаръ
Бол. ч.
р. Янтра
С
Мярно поле
И
Ю
Света гора
Янтра
Змяла скала
Мърка
1:18,000

Черт. 39. Топографически планъ на Търново съ околностьта.

Нашитѣ прадѣди за *Търново* сж казвали: **Прѣславьны градъ Трьновь**, **царскаго града Трьнова**, **славный градъ Трінѡвь**, **прѣславный градъ Трънѡвъ**, като къмъ името на града сж прикачвали и едно отъ качественитѣ *„великъ“*, *„богоспасаемъ“* и др.

Градътъ е разположенъ при севернитѣ поли на Срѣдния Балканъ въ една крайна живописна мѣстность, заобиколена съ най-разнообразни скалисти гребени, рътлини и върхове, които сж продължение отъ севернитѣ поли на Стара-планина. Рѣката Янтра на дължина около 8 клм. прорѣзва дълбоко мѣстностьта, като лжкатуши най-разнообразно между скалиститѣ урви, подобно на змия (черт. 39), и съ завоитѣ си така обгражда бърдата, щото образува 3 полуострова: срѣденъ, нареченъ *„Царювецъ“*; западенъ — *„Трапезица“* и юженъ, разположенъ при *„Св. Гора“*. На черт. 40 е представенъ перспективенъ изгледъ на срѣдновѣковно **Търново**, заобиколено отъ **крепостни стени съ кули.**

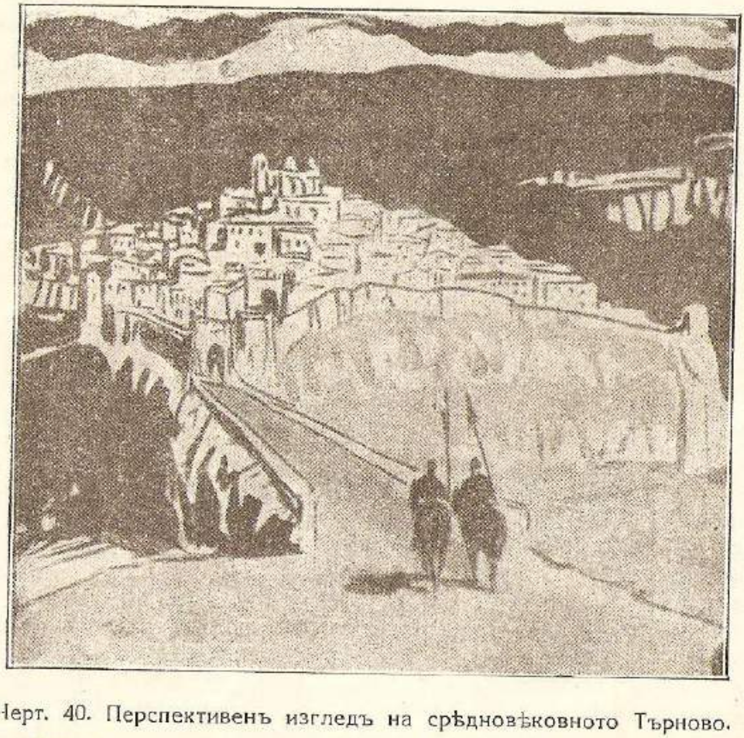

Черт. 40. Перспективенъ изгледъ на срѣдновѣковното Търново.

Презъ Освободителната война (1877-78 год.) **Търново** е било разположено, както е представено на черт. 41: тази снимка на града е била снета отъ руския капитанъ *Сухомлиновъ*, впоследствие генералъ и Министъръ на войната.

Прорѣзанитѣ отъ р. Янтра скали иматъ крайно стръмни склонове и на много мѣста сж почти отвесни и достигатъ срѣдна височина 60—70 м., и повече. *Тази непристжпность прави Търново естествена крепость за срѣдновѣковието.*

Янтра е плитка рѣка съ вирове тукъ-таме, които достигатъ дълбочина до 3 м. Тя става пълноводна отъ проливнитѣ балкански дъждове, които, макаръ и нарѣдко, повдигатъ доста високо нивото ѝ. Тѣзи наводнения не причиняватъ пакости на града, защото коритото на рѣката, както се каза, е дълбоко. Въ по-ново време запомнени сѫ две твърде голѣми прииждания на Янтра: презъ м. юний 1858 г. и 1897 г., когато водата въ коритото на рѣката е достигала дълбочина 10 м. и мостоветѣ били залѣти съ 2 м. воденъ стълбъ.

Търново има чудно и чаровно мѣстоположение, което не може да се сравни или уприличи съ никой градъ на Европа. Това е обръщало вниманието на мнозина чуждестранни пѫтешественици, които сѫ посещавали нашето отечество.

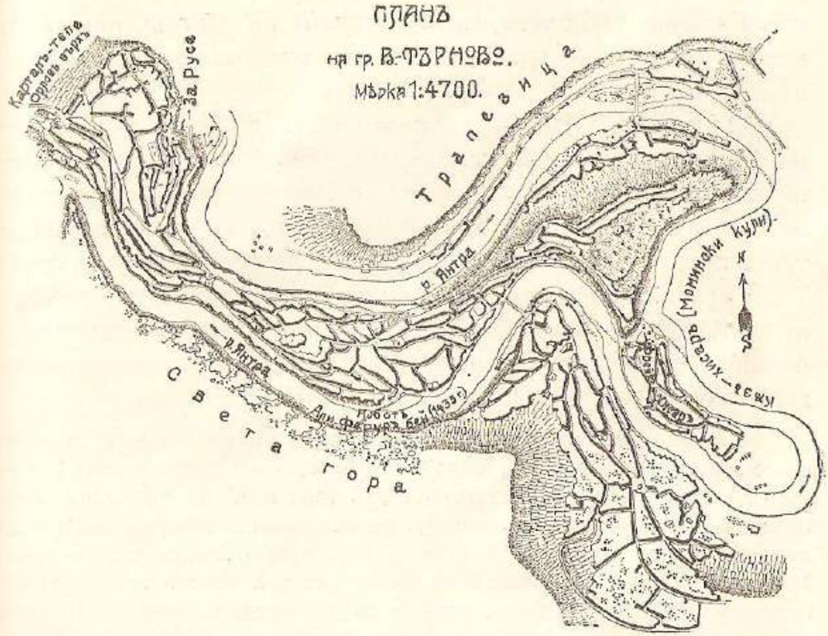
ПЛАНЪ
на гр. В.-ТЪРНОВО.
Мѣрка 1:4700.
Картал-тепе
Орловъ върхъ
За Русе
Трапезица
р. Янтра
р. Янтра
(Момински кули)
Хисаръ-кешу
Хисаръ
Света гора
Али Феруз бей (1435 г.)
С
Ю

Черт. 41. Планъ на Търново презъ Освободителната война (1877-78 г.).

Молтке — известниятъ германски стратегъ, който придружавалъ султанъ *Махмуда* въ пѫтуванията му изъ Отоманската империя (1837 г.), посетилъ и **Търново.** Въ пѫтнитѣ си бележки, между другото, той казва: „Рѣка Янтра си е издълбала дълбоко легло между скалитѣ — стени и капризно лѫкатуши по-криволично, нежели една змия. Въ срѣдата се издига една коническа височина („*Царювецъ*", б. н.), която рѣката обгражда като островъ. Невъзможно е да се изкачишъ на височината откъмъ периферията и това уподобява височината на **естествено непристѫпна крепость**".

Кой и кога е основалъ *Търново*? Положително не може да се отговори, но за основаването му има две предположения: споредъ едното, изполини го издигнали, обаче — като баснословно — не може да му се вѣрва; споредъ другото, градътъ билъ застроенъ отъ царь *Крумъ* следъ победата му надъ византийския императоръ *Никифоръ*, когото пленилъ и посѣкълъ (811 г. сл. Хр.). Архелогически находки въ околностьта на *Търново* показватъ по-голѣма древность на града: нѣкои остатъци по *„Царювецъ“* и по срещуположната нему — на изтокъ — височина *„Кѫзъ-хисаръ“* (Момина-крепость), свидетелствуватъ, че по тѣзи височини е имало римско селище; отъ него има следи отъ развалини на кули за охраняване пѫтищата, които сѫ водѣли отъ Балкана за полето къмъ *Nicopolis ad Istrum*, при сегашното с. Никюпъ — градъ, построенъ отъ императоръ *Траянъ* въ началото на II в. сл. Хр. (стр. 22).

Търново е било превърнато въ градъ следъ разорението на *Никополисъ* (IV-V в. сл. Хр.). Така поне ни насочватъ разнитѣ архитектонични фрагменти, изкопани при разкриването на старитѣ църкви по *„Трапезица“*, които сѫ били пренесени тукъ, като взети отъ развалинитѣ на разорения римски градъ. Тѣзи археологически разкопки по *„Трапезица“* и *„Царювецъ“* въ голѣмъ размѣръ се извършиха подъ покровителството на бившия ни царь *Фердинандъ*, който твърде много се интересуваше отъ находкитѣ въ древната ни столица.

Както е известно отъ историята, следъ падането на първото наше царство България е била подъ гръцко иго 168 години (1018—1186 г.). Нашитѣ прадѣди, теготени отъ това иго, на нѣколко пѫти правили опити за отхвърлянето му, но все били несполучливи. Най-подиръ търновскитѣ боляри *Асенъ* и *Петъръ* повдигнали възстание презъ 1186 г. и, следъ разбиването на византийскитѣ войски презъ другата година въ боя при Ямболъ, успѣли да премахнатъ умразното владичество и България била съвършено очистена отъ гърцитѣ. Тогава *Асеновци* прогласили **Търново** за столица на второто ни царство.

Търново, като столица, е просѫществувало 207 години (1186—1393 г.), презъ което време сѫ царствували по редъ три династии: *Асеновци*, *Тертеровци* и *Шишмановци*. При *Асеновци* новата столица бърже се разраснала и блѣскаво се развилъ градътъ: *Асеновата* махала се разширила и прехвърлила и по лѣвия брѣгъ на Янтра; заела се отъ града и непристѫпната височина *„Царювецъ“*, като южно отъ нея била застроена махалата *„Френкъ-хисаръ“* (черт. 39).

Заселяването на града се преставлява така: на *„Трапезица“* били построени църкви и замъци за боляритѣ; *„Царювецъ“* билъ заетъ отъ царскитѣ дворци, разнитѣ висши държавни учреждения, знатнитѣ велможи и роднинитѣ на царското семейство; въ *Асеновата* махала и покрай politѣ между споменатитѣ две височини живѣело мѣстното гражданство, а въ *„Френкъ-хисаръ“* — търговцитѣ (латини и дубровчани); на северъ отъ *„Трапезица“* се намирала еврейската махала; измежду населението на **Търново** имало малко гърци и арменци. На черт. 39 и 40 сж представени градското разположение и переспективниятъ видъ на **Търново** презъ време на *Шишмановци* и непосрѣдствено при завладяването на България отъ турцитѣ (1393 г.).

Отъ изложеното дотукъ описание за старото *Търново*, картинно предъ насъ изпъква, че мѣстностьта—особено *„Царювецъ“* и *„Трапезица“* — се представлява въ военно-инженерно отношение *неимовѣрно естествено силна*.

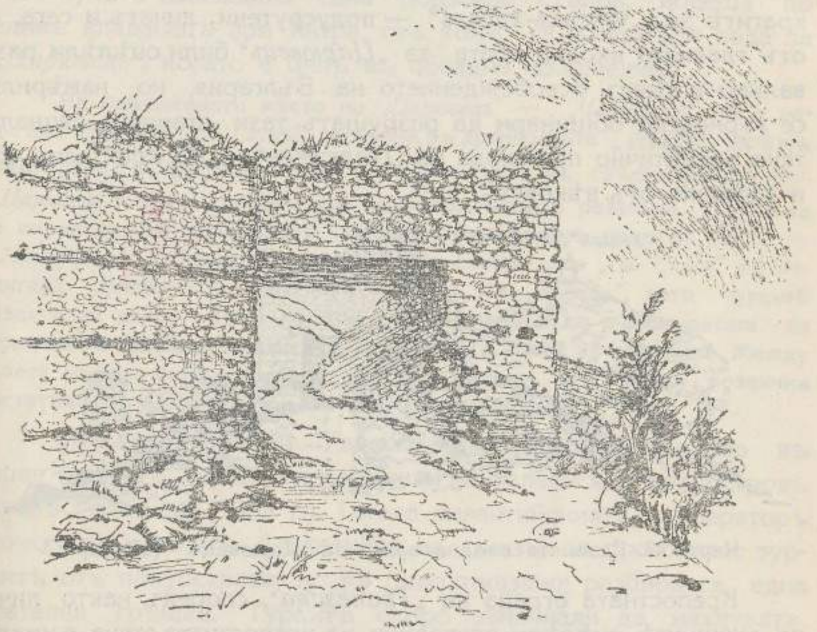

Черт. 42. Крепостна врата отъ „Царювецъ“ за Асеновата махала.

„Царювецъ“ и *„Трапезица“* —съ вълшебното лжкатушене около тѣхъ на р. Янтра, съ почти отвеснитѣ ѝ скали, високи 60—70 и надъ 100 м., създадени игриво отъ природата—представляватъ, наистина, *естествено непристжпна крепость за онѣзи срѣдновѣковни времена*. Независимо отъ тази природна твърдина на мѣстностьта, *Асеновци* я усилили съ *крепостни стени и кули* (черт. 40) и столицата станала още по-недостжпна. На *„Царювецъ“* и *„Трапезица“* личатъ и до днесъ развалини отъ крепостнитѣ стени, пролѣгащи и вѣнчаващи околовръстъ

скалитѣ, отъ които сѫ се образували действително *„шеметни пропасти!“* Въ планъ, крепостнитѣ огради представляватъ: четириѫгълникъ съ затѫпени ѫгли — за *„Трапезица“* и триѫгълникъ — за *„Царювецъ“* (черт. 39). Подъ закрилата на укрепенитѣ *„Царювецъ“* и *„Трапезица“* се намирала *Асеновата* махала; ако се сѫди по турското име *„Френкъ-хисаръ“* (Френска крепость), вѣроятно и тази часть на града е била *укрепена*.

Крепостната ограда на *„Царювецъ“* е имала за съобщение 5 крепостни врати, за които бележи и турскиятъ географъ *Хаджи Калфа* (XVII в.). Една отъ крепостнитѣ врати — тази за *Асеновата* махала, е най-добре запазена и до днесъ (черт. 42). вратитѣ за *„Френкъ-хисаръ“* — полусрутени, личатъ и сега, а отъ главната входна врата за *„Царювецъ“* били оцѣлѣли развалини и следъ освобождението на България, но намѣрили се търновски общинари да разрушатъ тази старина, кацнала така романтично при входа на *„Царювецъ“* — *„Хисара“* (черт. 43) и запазена отъ вѣковетѣ.

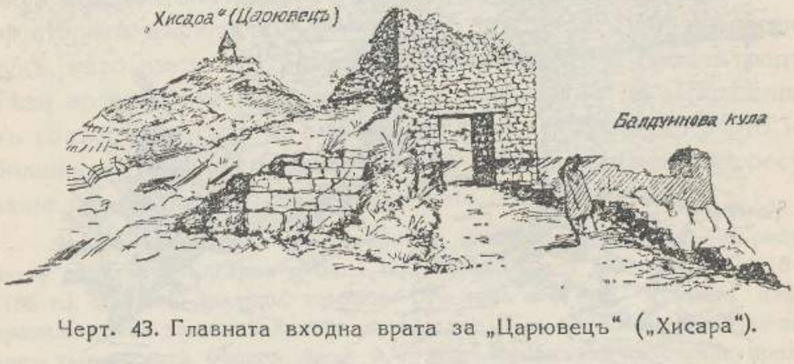

Черт. 43. Главната входна врата за „Царювецъ“ („Хисара“).

Крепостната ограда на *„Трапезица“*, споредъ както личи по днешнитѣ оцѣлѣли развалини на крепостната стена, е имала тоже 5 врати.

Крепостнитѣ входове били затваряни съ твърде яки врати, подпирани отвѫтре съ дебели напрѣчни желѣзни лостове и заключвани съ голѣми куфари, както това се вижда при най-запазената врата (черт. 42).

По крепостнитѣ стени сѫ се издигали кули: основитѣ на 2 кули личатъ на северната покрайнина на *„Трапезица“*, а въ източната покрайнина на *„Царювецъ“* добре е била съхранена допреди землетресението презъ 1913 г. така наречената *„Балдуинова кула“*, чийто силуетъ се вижда на черт. 43.

Известно е отъ историята, че царь *Калоянъ*, при решителната битка съ латинитѣ при Одринъ, пленилъ императора имъ *Балдуинъ* — графъ фландърски, който билъ отведенъ и затворенъ въ една отъ кулитѣ на *„Царювецъ“*; вѣроятно, поради това и въпросната кула — тъмница на императора — се нарича и досега *„Балдуинова кула“*.

Споменатото по-горе землетресение срути кулата и останаха да стърчатъ само 2 обрушени стени. Тѣзи развалини, гледани откъмъ *„Френкъ-хисаръ“*, ясно показватъ, че основитѣ сѫ по-старъ градежъ, нежели надземната часть, която е била надстроена по-късно; основитѣ въ планъ сѫ извити въ полукрѫгъ и представляватъ една сложна фигура на стенитѣ. При тази кула е извеждала една подземна стълба, водеща до единъ кладенецъ при Янтра, отъ който се е черпѣло вода за *„Царювецъ“*, когато е билъ въ обсадно положение.

На най-високото мѣсто на *„Царювецъ“* — *„Чанъ-тепе“*, се е издигала църквата *„Св. Спасъ“*, наричана въ древностьта **„Матер всѣхъ болгарскихъ цьрквей“**, чийто основи (черт. 44, срѣдната часть отъ *„Царювецъ“*) бѣха разкрити при археологическитѣ разкопки. Църквата е имала висока камбанария, поради която турцитѣ нарекли върха — *„Чанъ-тепе“* („Звънарски връхъ“). На северъ отъ *„Св. Спасъ“* се издигала придворната, царската църква *„Св. Петка“*, дето турцитѣ издигнали джамия (1435 г.), която е запазена и до днесъ; датата за градежа е споредъ надписа надъ главната врата на джамията. Между двѣтѣ църкви били издигнати царскитѣ палати, отъ които мозаични остатъци се намиратъ и сега изъ развалинитѣ.

Завладяването на *Търново* отъ турцитѣ е станало въ края на XIV в. Турцитѣ проникнали на Балканския полуостровъ презъ Галиполи (1353 г.). Тогава византийскиятъ императоръ помолилъ царь *Ив. Александра* за съюзъ, за прогонване турцитѣ отъ полуострова, но му било отказано; разбира се, една фатална грѣшка. Турцитѣ скоро започнали да нахлуватъ, ограбватъ и опустошаватъ и български земи; презъ 1365 год. тѣ завладѣли Тракия до Стара-планина и настанили столицата си въ Одринъ.

При царь *Иванъ Шишманъ* (1365—1393 г.) турцитѣ нападнали България, въпрѣки че *Шишманъ* билъ тѣхенъ васалъ още отъ 1375 г. и сестра му *Мара* била оженена за султанъ *Мурада*. Столицата *Търново* неочаквано била обсадена, нападната и превзета на 17. юлий 1393 г., когато царьтъ не се е намиралъ тамъ.

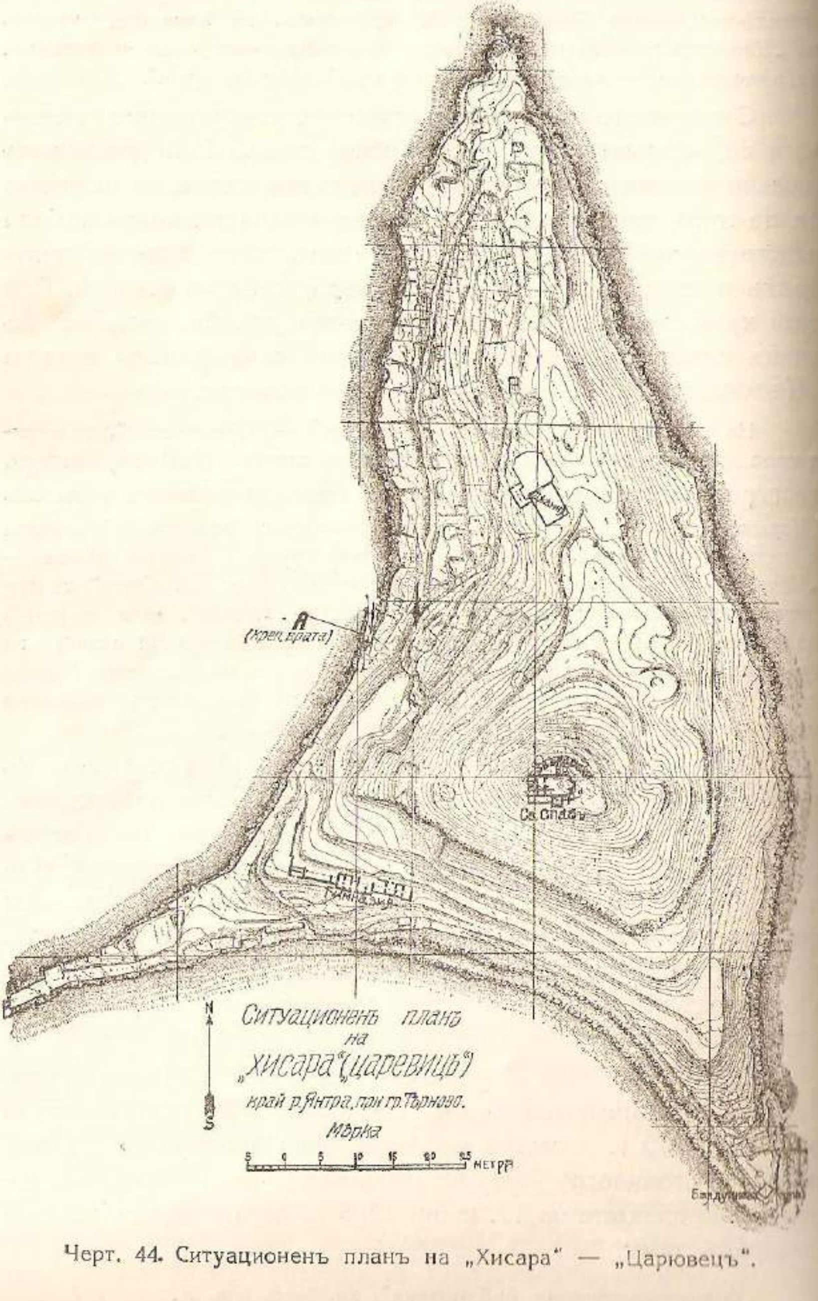
A
(креп. врата)
Св. Спасъ
Гимназия
Ситуационенъ планъ
на
„Хисара“ („Царевицъ“)
край р. Янтра, при гр. Търново.
Мѣрка
5 0 5 10 15 20 25 метра
N
S
Балдуинова кула

Черт. 44. Ситуационенъ планъ на „Хисара“ — „Царювецъ“.

Самото щурмуване и превземане на столицата **Търново** е станало така. Турскитѣ войски били предвождани отъ *Челеби* — синъ на *Баязида*. Тѣ настжпили по югоизточния пжть (черт. 39) и щабътъ на обсадния корпусъ се установилъ при *„Зиналата скала"*. Първоначално турцитѣ атакували *„Царювецъ"*, но безуспѣшно; затова насочили действията си къмъ *„Трапезица"*, която — като много по-низка отъ околнитѣ хълмове — се е поддавала за наблюдение на воденитѣ атаки. И щурмътъ на *„Трапезица"* успѣлъ. Оттамъ борбата била насочена за *Асеновата* махала; последнитѣ ѝ защитници, като дали силенъ отпоръ при църквата *„Св. св. Четиридесеть мжченици"*, прибрали се къмъ защитницитѣ на *„Царювецъ"*. Съ нови усилия били подновени атакитѣ на *„Царювецъ"*, но успѣшно били отбивани. Само предателството спомогнало да се вмъкнатъ турцитѣ въ крепостьта: три четирма богомили (чието учение, както е известно, е противъ войната), единъ гръкъ, две гъркини и трима евреи, по даденъ знакъ отворили главнитѣ крепостни врати, турцитѣ проникнали въ *„Царювецъ"* и станали господари на столицата (17. юлий 1393 г.).

Падането на Търново е и датата за загинването на второто ни царство. Споредъ стари турски документи, царството на *Шишмановци* било едно *„отъ най-силнитѣ на Балканитѣ презъ XIV в."*, което имало *„31 крепости само въ Северна България"* и въ което *„текло медъ и масло"*. Ходжа *Сааледин̆ъ ефенди* пише за *Шишмана*, че билъ *„прочутъ по силата си измежду кяфирскитѣ царе"*.

Турцитѣ, като завладѣли *Търново*, опленили го, опожарили го до основи, което личи отъ археологическитѣ разкопки по *„Трапезица"* и *„Царювецъ"* (има следи отъ пожарища); виднитѣ граждани били избити, а други били изселени въ Мала-Азия. *„Царственниятъ градъ"* **Търново** билъ изравненъ съ земята: *„Богоспасаемата Трапезица"* обраснала въ буренъ, а върху развалинитѣ на нѣкога гордия *„Царювецъ"* се заселили завоевателитѣ — тамъ се разраснала турската часть на града.

Турцитѣ поддържали крепостнитѣ стени въ изправность, за което свидетелствуватъ писанитѣ редове отъ историка — географъ *Хаджи Калфа* (XVII в.): *„Въ срѣдата на Търново, върху една отсѣчена скала, има здрава шестожгълна крепость съ 5 врати"*.

Въ равната часть край града е билъ издигнатъ земленъ окопъ (валъ) противъ кърджалийскитѣ движения (1795—1809 г.), за запазване града отъ разбойническитѣ имъ нападения.

Мѣстното българско население, заедно съ турцитѣ, строили този окопъ край **Търново** и защищавали града противъ кържалийскитѣ разбойнически нашествия; сега окопътъ е обезличенъ отъ разширяването на града.

Презъ време на турското владичество, въ *Търново* сж били повдигнати нѣколко възстания, но били потушавани найжестоко.

Презъ Освободителната война (1877—78 г.) въ *Търново* имало малъкъ турски гарнизонъ — 2 дружини. Градското турско население напуснало града и се оттеглило за Тузлука между 20—24. юний 1877 г., когато се разнесълъ слухътъ, че рускитѣ войски сж на пжть за *Търново*. На 25. юний по пладне рускиятъ авангардъ се озовалъ на западъ отъ града по „*Орловия връхъ*“ (Карталъ-тепе). Турскиятъ гарнизонъ съ 4 орждия билъ заелъ „*табията*“ надъ „*Св. Гора*“, дето се и укрепилъ. Следъ непродължителна артилерийска борба, при която 2 турски орждия били подбити, и когато руската конница прегазила Янтра и настжпила, турцитѣ отстжпили въ голѣмо безредие за Шуменъ. На 25. юний, 4 ч. сл. пл., чрезъ звънене на църковнитѣ камбани, било възвестено освобождението на града; гражданството разорило турската махала на „*Царювецъ*“.

Гордитѣ срѣдновѣковни твърдини „*Трапезица*“ и „*Царювецъ*“ сега иматъ видъ на прегърбавени и обрасли въ безпорядъкъ съ бради старци, които си спомнюватъ за нѣкогашното древно величие и за разоренията на 27. юлий 1393 г., а сжщо и за 25. юний 1877 г.

Следъ освобождението на България първоначалнитѣ официални руски власти били наклонни да обявятъ *Търново* за столица на княжеството, но професоръ *Маринъ Дриновъ*, министъръ на Просвѣщението при руското окупационно правителство, препоржчалъ за столица — *София*.

Исторически старини отъ древно *Търново* се разкриха доста много при археологическитѣ разкопки по „*Трапезица*“ и *Царювецъ*“; но има старини, запазени и до наши дни.

„*Балдуиновата кула*“ на „*Царювецъ*“ е свързана въ миналото съ победата на царь *Калоянъ* при Одринъ надъ латинския императоръ *Балдуинъ*, съ пленяването му и затварянето му въ тази кула, която бѣ разрушена отъ земletресението презъ 1913 г. (стр. 97).

Църквата „*Св. Димитъръ*“ била съградена отъ братята *Асенъ* и *Петъръ* при политѣ на „*Трапезица*“ — старата *Асенова* махала. При освещаването на църквата двамата боляри обявили възстанието противъ гърцитѣ (1186 г.), което народътъ поделъ съ голѣмъ възторгъ, и то успѣло — възстановило се второто наше царство. Въ тази църква

Асенъ, всрѣдъ виковетѣ на тържествуващия народъ, билъ провъзгласенъ за царь на българитѣ. Презъ време на турското иго църквата била полуразрушена, което състояние има и сега. Въ нея се съхраняватъ 19 сандъка съ смъртни останки на покойници отъ II-ото ни царство, изкопани презъ време на археологическитѣ разкопки. Разглеждането на тази старина буди свѣтли спомени отъ славното древно минало!

Църквата *„Св. св. Четиридесеть мѫченици"* — храмъ на победа и миръ — издигната при политѣ на *„Царювецъ"* (срещу *Асеновата* махала) отъ царь *Ив. Асенъ II* презъ 6748 г. отъ сътворението на мира — 1230 г. сл. Хр., въ паметь на Клокотнишката му победа на 22. мартъ 1230 г. надъ Солунскиям иператоръ *Киръ Теодоръ* (700-годишнината отъ тази победа празднувахме неотдавна — презъ пролѣтьта на 1930 г.). На единъ мраморенъ подпоренъ стълбъ въ църквата е издълбанъ, по заповѣдь на царь *Ив. Асенъ II*, надписъ съ старобългарски свързани (сплетени) букви (черт. 45). Надписътъ хроникира победата на царя при Клокотница — до сегашното с. Симитча[1]), 12 клм. северозападно отъ Хасково; боятъ е станалъ на 3. мартъ 1230 г. Този исторически надписъ гласи: „Въ лѣто 6748 (1230 г., III индиктъ). Азъ, Йоанъ Асенъ, въ Христа Бога благовѣренъ царь и самодържецъ на българитѣ, синъ на стария Асенъ, създадохъ отъ основа и украсихъ напълно съ живопись тази пречиста църква въ името на „Св. св. Четиридесеть мѫченици", съ помощьта на които въ дванадесетото лѣто отъ царуването ми — въ нея година се украсяваше съ живопись този храмъ — излѣзохъ на война въ Ромъния и разбихъ гръцката войска и взехъ въ пленъ самия царь — Киръ Теодоръ Комнина Ангела, съ всичкитѣ му боляри, и всичката му земя взехъ отъ Одринъ до Драчъ, гръцката и още албанската и сръбската".

„Само градоветѣ, които бѣха въ околностьта на Цариградъ и самия него, задържаха ги фрѫзитѣ (франкитѣ). Но и тѣ се повинуваха подъ рѫката на царството ми, понеже нѣмаха другъ царь, освенъ мене, и само чрезъ мене тѣ продължиха днитѣ на сѫществуването си, защото тъй е повелилъ Богъ: безъ Него не се свръшва нито дѣло, нито слово. Слава Му во вѣки Аминъ".

Тази църква, още при завладяването на България, била превърната отъ турцитѣ въ джамия и преименувана *„Теке—джамиси"*; отново била превърната въ църква следъ Освобождението и била осветена презъ 1878 г., по който случай била поставена мраморна плоча съ следния надписъ: „Този храмъ е съзиданъ въ името на Св. Св. Четиридесеть мѫченици въ 1230 г. подиръ Р. Хр. отъ българския царь Ив. Асенъ II, за споменъ на неговата победа надъ гърцитѣ.“

---

[1]) Надъ селото се издига конусовиденъ връхъ, на който стърчатъ стенитѣ на нѣкогашната **Клокотнишка Асенова крепость;** крепостнитѣ стени относително сѫ запазени и досега — даже бойницитѣ (зѫберитѣ) личатъ. Въ срѣдата на крепостьта (самия връхъ) стърчи една четвъртита кула — цитаделъ (донжонъ). Отъ височината се виждатъ на отсрещния връхъ развалини отъ други крепостни стени; вѣроятно, тамъ сѫ били разположени войскитѣ на *Теодоръ Комнинъ.*

Асѣновиятъ надписъ върху мраморния стълбъ въ църквата „Св. Четиредесеть мѫченици“.

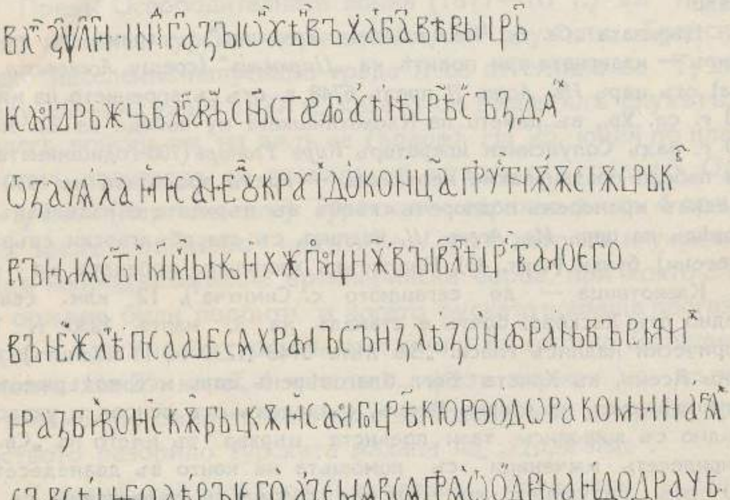

Черт. 45.

Църквата „*Св. св. Четиридесеть мѫченици*“ е ценна преди всичко за това, че е съхранила горния надписъ. *Омортаговиятъ* надписъ върху *Чаталарската* колона (черт. 33) и *надписътъ* на царь *Ив. Асенъ II* по мраморната колона, сѫ два живи и ценни документа отъ I-ото и II-ото ни царства.

На самия *„Звънарски върхъ“* („Чанъ-тепе“), между разкопанитѣ основи на църквата *„Св. Спасъ“*, се освети и откри на 18. май 1893 г. малъкъ паметникъ. Въ надписа на паметника, между другото, се чете: „Следъ петвѣковни тежки изпитания Провидението помилва Българский народъ и поднови Българската царствуваща династия въ лицето на Н. Ц. В. Фердинандъ I и Н. Ц. В. Княгиня Мария Луиза.“— „Н. Ц. В. вдигна настоящия паметникъ въ старата Българска столица Търново надъ останкитѣ отъ българското старо величие съ благодарность къмъ Бога за споменъ на потомството“.

На черт. 46 имаме перспективенъ изгледъ на *Търново*, съ прилежащитѣ *„Царювецъ“*, *„Трапезица“* и *Асенова махала*, между които лжкатуши р. Янтра.

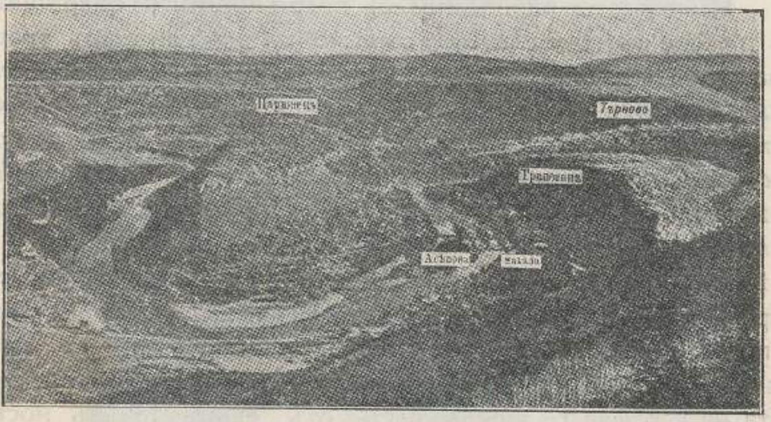

Черт. 46. Перспективенъ изгледъ на Търново съ околностьта.

Напоследъкъ (отъ 1930 год.), съ помощьта на Министерството на благоустройството, се работи за възстановяването на най-забележителнитѣ исторически развалини на **Търново.** Работитѣ по възстановяването на **Балдуиновата кула** сж доста напреднали. Предстои да се реставрира главната крепостна врата за *„Царювецъ“*, църквата *„Св. св. Четиридесеть мжченици“*, както и нѣкои части отъ крепостнитѣ стени.

Глава IV.

Погледъ върху по-запазени древни крепостни развалини изъ татковината ни.

Сравнителенъ погледъ.

Най-запазени **развалини** отъ **стари крепости** се срѣщатъ въ Македония. Тамъ почти всѣки по-голѣмъ или старъ градъ има развалини отъ крепостни стени и кули. Така: *Охридскитѣ развалини* отъ крепостни стени обрѫщатъ вниманието на посетителя въ града; *„Еди-куле“*, *„Беязъ-куле“* (черт. 3) и *крепостнитѣ стени* при *Солунъ*, издаватъ древната твърдина на пристанищния градъ; *Марковитѣ кули („Вароша“)* край *Прилепъ* се забелязватъ отдалечъ и даватъ ясна представа за срѣдновѣковна крепость на феодалъ; *кулитѣ* на стария рударски градъ *Кратово* и досега се издигатъ между кѫщята, а презъ стръмнитѣ брѣгове на планинската рѣкичка сѫ запазени каменни сводчати римски мостове (черт. 47)—въ дълбочината на чертежа се вижда часть отъ единъ такъвъ мостъ; край *Ծересъ, Струмица*, *Охридъ* и др. македонски градове добре сѫ запазени *развалини* отъ *древни крепостни стени* и *кули*.

Въ Тракия и Северна България (особено въ източната часть) крепостнитѣ градежи почти сѫ обезличени; вѣроятно, защото източната часть на България е била и е булевардъ — пѫть на народитѣ отъ северъ презъ Дунава за Цариградъ и обратно, та разрушителната дейность е била повтаряна многократно, което води и къмъ посоченото обезличване.

Единъ птичи полетъ изъ нашата татковина ще допълни изложеното въ предшествуващитѣ глави за **укрепяването** на страната презъ течение на вѣковетѣ.

Хисарскитѣ крепостни развалини.

На 46 клм. северно отъ гр. Пловдивъ се намиратъ *Хисарскитѣ* топли минерални бани. Името имъ подсказва, че въ миналото сѫ били *укрепени.* И действително, около банитѣ добре сѫ запазени *развалини* отъ *римски крепостни стени.* Така, Пловдивското шосе, съ приближаване къмъ банитѣ, се насочва на величави *развалини*, високи 7—8 м., наречени *„Камилитѣ“* (черт. 48); това сѫ развалини отъ главната крепостна врата, която — реставрирана — е представена на черт. 49. При заобикалянето на крепостнитѣ развалини, минава се подъ сводчата крепостна врата, която е добре оцѣлѣла (черт. 50).

Черт. 47. Старинень римски сводчатъ мостъ въ Кратово.

Следитѣ отъ развалинитѣ на крепостнитѣ стени показватъ, че крепостната ограда въ планъ е била почти квадратъ, съ страни по 500 м.; оградата се е състоела отъ две крепостни стени, разположени паралелно на 10 м. една отъ друга. По

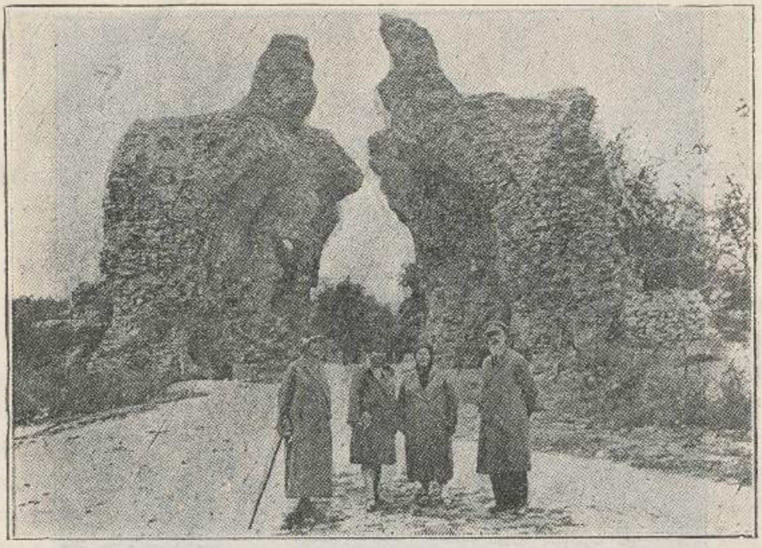

Черт. 48. „Камилитѣ“ — развалини отъ крепостна врата.

оградата е имало 4 крепостни врати, разположени споредъ странитѣ на свѣта. Развалинитѣ иматъ градежъ на слоеве

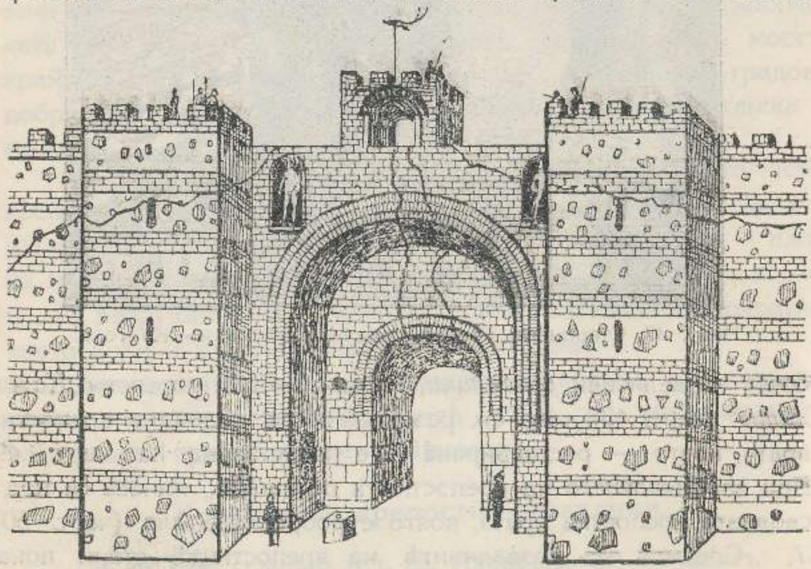

Черт. 49. „Камилитѣ“ — реставрирани.

отъ ломени камъни на варовъ разтворъ (смѣсенъ съ дребни кжсченца отъ керемидки и тухли), между хоризонтални пояси отъ 4 реда тухленъ градежъ (черт. 49). Този начинъ на градежъ показва, че *крепостьта е изградена отъ римлянитѣ.*

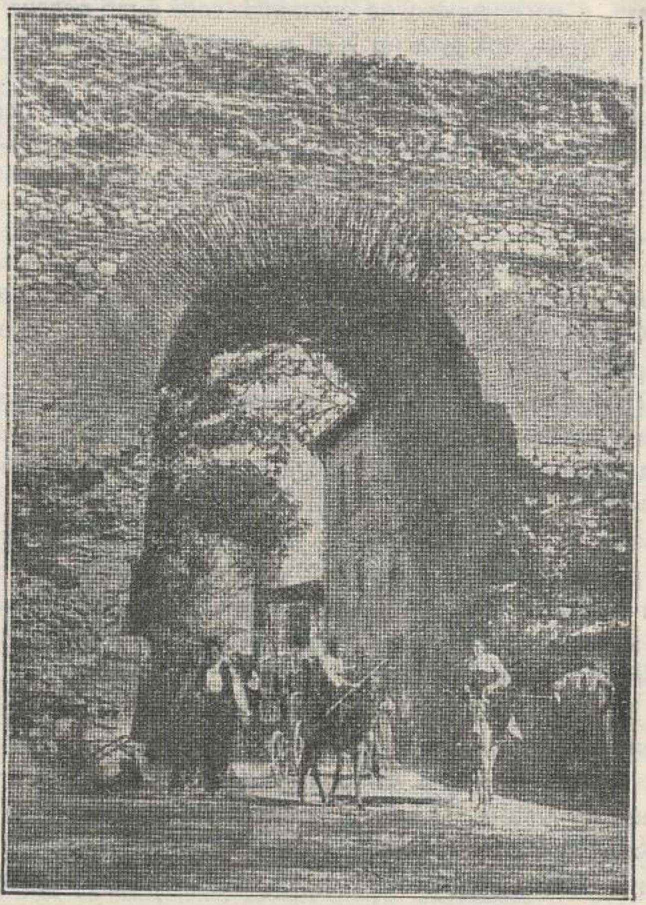

Черт. 50. Добре запазена крепостна врата въ Хисара.

Непосрѣдствено преди завладяването на Тракия отъ турцитѣ, **Хисарската** крепость била въ добро състояние, добре организирана и дълго време се съпротивлявала на турскитѣ нападения.

Синътъ на завоевателя *Лала Шахинъ—Шахбединъ* паша, успѣлъ да превземе крепостьта и султанътъ за награда далъ му въ владение топлитѣ извори (повече отъ 15), съ крепостьта и землищата на съседнитѣ околни села: Хисаръ, Хисаръ-Киселери, Синджирли, Даваджово (Павликене), Демирджилеръ и др. Превземането на **Хисарската крепость** отъ турцитѣ е било следъ датата за превземането на Пловдивъ (1364 г.).

Презъ турското владичество **Хисарската** крепость била запусната, а населението на околнитѣ села било повече турско вѣроятно, къмъ срѣдата на XVII в., когато българското население откъмъ Балкана започнало да се спуща на югъ и постепенно да заселва полето, измѣстило турцитѣ отъ споменатитѣ села. По време на Освободителната война (1877—78 год.) селата сѫ били вече съ българско население.

Траяновата врата.

Римскиятъ пѫть отъ централна Европа, който е минавалъ презъ Сердика (София) за Цариградъ, прекосвалъ Стара-планина презъ тѣсна балканска клисура, препрѣчена съ укрепената „*Траянова врата*“: тя е отстоела на северозападъ отъ сегашния *Ихтиманъ* на около два часа пѫть. Отъ *Траяновата врата* до наши дни сѫ оцѣлѣли само развалини и следи отъ крепостни градежи.

Встрани на римския пѫть (близо до нѣкогашната припѫтна римска станция Сонекумъ) по стръмнитѣ и трудно достѫпни височини сѫ се издигали два укрепени замъка — по единъ на всѣка височина, съ четвъртити кули. Общото разположение на всѣки замъкъ въ планъ е било квадратно, съ по около 30 м. дължина на странитѣ. Замъцитѣ били съединени съ крепостна стена, която въ пресичането си съ пѫтя имала здрава крепостна врата. Споредъ едно описание отъ първата половина на XVIII в. (1730 г.), вратата била висока 24 стѫпки и широка 15 стѫпки; градежътъ въ долната часть билъ отъ голѣми дѣлани камъни — блокове, а въ горната и сводътъ — съ тухли. Ако се сѫди по името на вратата, вѣроятно проходътъ е билъ укрепенъ отъ императоръ *Траянъ* (98—117 г. сл. Хр.), което се подкрепя и отъ неговитѣ крайно голѣми и много строителни работи. Римлянитѣ смѣтали укрепения проходъ за неатакуемъ и при него построили припѫтна станция *Сонекумъ*, която презъ царуването на *Диоклетияна* (284—316 г. сл. Хр.) преименували на *Клузура*. Презъ срѣднитѣ вѣкове (1553 г.) тукъ било издигнато сегашното село Клисура.

Презъ **Траяновата врата** сж минали западнитѣ готи (376 г. сл. Хр.), пълчищата на *Атила* (436 г.) и източнитѣ готи (453 г.). Последнитѣ опустошавали страната цѣли 30 години, между което разрушили и **укрепения** проходъ. *Юстиниянъ* (527—565 г.) възстановилъ крепостнитѣ врата и стени на прохода. Презъ **укрепения Трояновъ проходъ** неведнъжъ сж нахлували (VI-VII в.) славянитѣ и прабългаритѣ.

Императоръ *Василий II*, следъ несполучлива обсада на Сердика, отстжпилъ съ войскитѣ си отъ крепостьта и се втурналъ обратно за Цариградъ. Византийцитѣ бърже нахлули въ прохода, дето войскитѣ на *Самуила* ненадѣйно ги обкржжили и напа нали (17. VIII. 986 г.). Нападението било стремително и страшна изненада за византийцитѣ, които били почти унищожени; императорътъ насмалко щѣлъ да попадне въ пленъ — едва го спасила армейската пехота съ бѣгство по странични планински пжтеки. *Лъвъ Дяконъ*, който билъ въ свитата на императора, между другото, пише: „Мизитѣ, като нападнаха на ромеитѣ, избиха много войски, завзеха императорската палатка съ съкровището и плениха всички обози; спасилитѣ се войници едва избѣгаха презъ трудно проходими пжтища". А за себе си той казва: „Ако не бѣхъ ускорилъ стжпкитѣ, насмалко щѣхъ да стана жертва на скитския ножъ!" Значи, описва се едно паническо бѣгство. Поетътъ *Йоанъ Геометъръ*, като силно покрусенъ отъ тази злочестина на императора и войскитѣ му, постигнала ги въ *„Българския проходъ"*, възклицава: *„Стрелитѣ на мизитѣ сж по-силни отъ копията на евзонитѣ!"* Описаната засада ни напомнюва засадата на *Крума* срещу императоръ *Никифоръ* и войската му (стр. 76).

Кръстоносцитѣ презъ всичкитѣ си походи за Божи гробъ — Палестина, минавали презъ укрепения проходъ. При III-ия кръстоносенъ походъ (1189 г.), предвожданъ отъ *Фридериха Барбароса*, византийцитѣ, изплашени отъ кръстоноснитѣ, заприщили прохода и укрепенитѣ врати съ голѣми дънери и каменни блокове; но кръстоносцитѣ, които настжпвали откъмъ Сердика, успѣли да запалятъ дървенитѣ съоржжения, да разчистятъ входоветѣ за вратитѣ, минали прохода и се втурнали изъ Тракийската равнина.

При похода на *Хуниади* за Варна, турцитѣ заприщили (1443 год.) прохода при **Траяновата врата** и маджарскиятъ военачалникъ билъ принуденъ да се насочи на северъ къмъ Златишко.

Презъ турското владичество минаващитѣ презъ прохода разни дипломатически мисии и пжтешественици белязали въ своитѣ дневници по нѣщо за *укрепения проходъ*. Така, *Швайгеръ* пише отъ 16. декемврий 1578 г. за една стара порутена *врата*, изградена отъ тухли; по-късно вратата била отремонтирана отъ турцитѣ. Пжтешественикътъ *Дришъ* бележи (1719 год.), че крепостнитѣ стени били попукани отъ мѣста на мѣста — признаци за новопочнато разрушение на крепостнитѣ градежи.

Презъ кърджалийскитѣ вълнения *вратата* чувствително била разрушена. По заповѣдь на *Ферикъ Ахмедъ* паша отъ София, били срутени презъ 1835 г. последнитѣ крепостни останки и отъ съборенитѣ материали изградили два припѫтни хана и една караулка, съ което били погребани завинаги древнитѣ римски градежи въ прохода.

Известниятъ французки миненъ инженеръ *Ами Буе*, директоръ на маденитѣ за олово — сребърнитѣ руди въ Кратовско (Македония), миналъ презъ прохода (1837 г.), но **укрепената врата вече не сѫществувала.**

Презъ Освободителната война (1877/78 г.), при атаката и преминаването на Араба-Конашкия проходъ, турцитѣ успѣли да отстѫпятъ и да се оттеглятъ презъ Златица и **Траяновия проходъ** за Тракия.

Желѣзнопѫтната линия отъ Западна Европа минава презъ София и **Траяновия проходъ** за Цариградъ.

Сега въ самото начало на прохода се заселва отъ македоно-одрински бѣжанци ново селище.

Баба Вида.

Едни отъ най-съхраненитѣ срѣдновѣковни кули имаме въ Видинъ — кулитѣ *„Баба Вида“*, разположени на брѣга на Дунава и съединени съ крепостни стени; на черт. 51 е представенъ изгледътъ имъ.

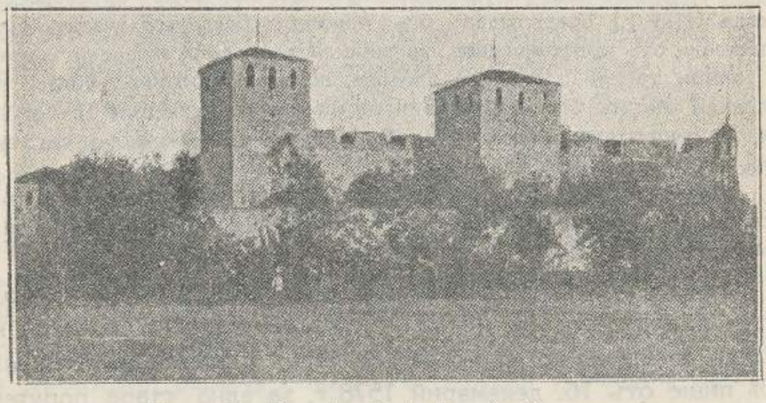

Черт. 51. Кулитѣ „Баба Вида“—Видинъ.

Тѣзи оцѣлѣли срѣдновѣковни останки сѫ цитаделътъ на старата крепость *„Баба Вида“* и сега представляватъ лабиринтъ отъ каземати, покрити входове, галерии, скривалища и др.; по-добритѣ помѣщения сж използувани отъ Видинския гарнизонъ за вещеви складове.

Турцитѣ, къмъ края на XVIII и началото на XIX в., доразрушили римската *Ratiaria* (Акчаръ) и изградили около Видинъ крепостна бастионна ограда, която сега е останала въ града.

Бѣлоградчишката крепость.

Това е една отъ най-запазенитѣ крепости, строени отъ турцитѣ. Южно и непосрѣдствено до Бѣлоградчикъ се издигатъ живописно стръмни скалисти зжбери, като уединени кварцови кристали (черт.52)—*„Орлино Гнѣздо“*, изследвано и описано презъ миналото столѣтие отъ *Каницъ*. Орлиното гнѣздо се именува отъ мѣстното население *„Латинско кале“*, което издава *римския* произходъ на крепостьта. То е естествено непристжпно; усилено е горе между зжберитѣ на скалитѣ съ зазидвания, а въ малкия скалистъ дворъ на *„Латинското кале“* сж издълбани нѣколко щернички за събиране дъждовна вода за нуждитѣ на защитницитѣ въ време на обсадно положение. *„Калето“* е голѣмо колкото едно сегашно полско укрепление и представлява цитаделъ на крепостната ограда, издигната покрай политѣ на скалитѣ. Цитаделътъ господствува надъ околната мѣстность и на Бѣлоградчишкото дефиле, презъ което пролѣга шосето отъ Фердинандъ (Кутловица) презъ Бѣлоградчикъ за Видинъ. Къмъ 40-тѣ години на миналото столѣтие

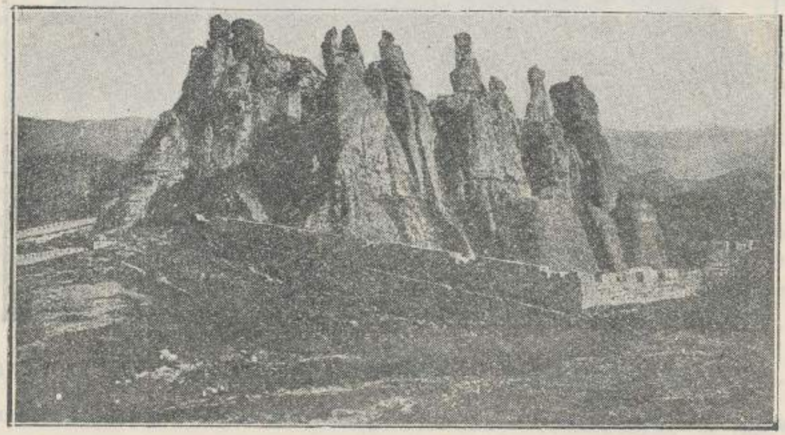

Черт. 52. Бѣлоградчишката крепость.

турцитѣ оградили *Латинското кале* съ крепостна ограда — крепостна стена, безъ ровъ; това се е наложило отъ стръмнитѣ склонове на мѣстностьта. Градежътъ на оградата е отъ дѣлани четвъртити камъни. Въ планъ, оградата има бастионно очертание; главнитѣ крепостни врати (черт. 53) сѫ разположени откъмъ западъ и надъ тѣхъ сѫ взидани две каменни плочи съ надписи на турски и български, въ които се бележи времето за построяване (1837 г.) на крепостната ограда.

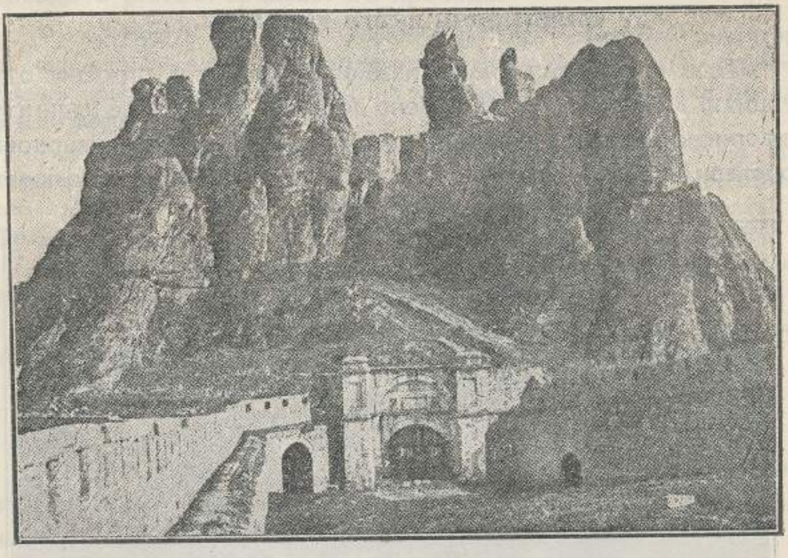

Черт. 53. — Главнитѣ крепостни врати.

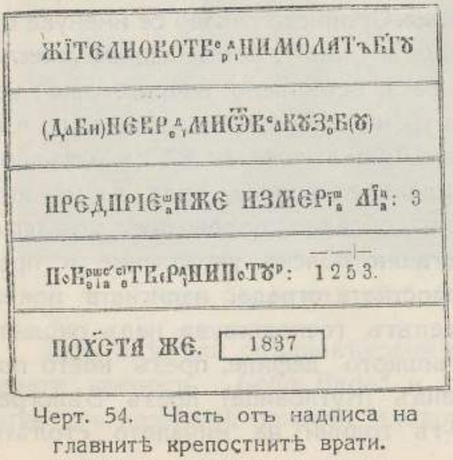

ЖІТЄЛНОКОТЕРАІНИМОЛИТЪЕГЪ

(ДАЕИ)НЄЕРАІМИѾЕОАКЪЗОЕ(Ъ)

ПРЄДПРІЄѠАНЖЄ ИЗМЄРІТА АІНА: 3

ПОЕРѠСІАТЄОРАІНИПОТЪР: 1253.

ПОХСТИ ЖЄ. 1837

Черт. 54. Часть отъ надписа на главнитѣ крепостнитѣ врати.

Плочитѣ иматъ размѣри 0'50×0'95 м. Двата надписа сѫ добре изработени съ изпъкнали букви; българскиятъ надписъ е съ красиви старобългарски букви, които на мѣста се смѣстватъ една надъ друга (черт. 54), и гласи: „У врѣмето милосерднаго Султана Махмуда Самодержавнаго Царя живухѫ вси во щастию. Его повелениемъ и съ настоянием Пашенско, иже билъ въ то врѣми Хусеинъ Паша Видине, направи созида сию потвердию Белоградчикъ правий ний (?) и вѣрний везиръ перваго (?) отъ вси везири коему никогда возможно бити его подобенъ широкомъ серцемъ надъ православие потведи (?) орудие още и врази били насилили не би одолети жители ово твердини можѫтъ Богу (да би) невредими отъ всаку злобу предприеша иже измериша лица: три. Повершиса сие твердини по тур (ски) 1253 по Христа же 1837".

Приведениятъ текстъ е споредъ *Шкорпилъ*. Отъ надписа се вижда, че крепостьта е била свършена презъ 1837 г.

Този надписъ красноречиво говори на сегашнитѣ сръбски шовинисти, какво е било населението на най-близкитѣ покрайнини до Сърбия. Въ него се чете чисто българскиятъ терминъ „*твердина*" — **твърдина**, измѣстена сега отъ руската дума „*крепость*".

Азъ, като младъ инженеръ, съ покойния инженеръ *Велчевъ* бѣхме по служба презъ лѣтото на 1901 г. въ Бѣлоградчикъ. При посещението на крепостьта забелязахме, че плочата съ българския надписъ е снета отъ крепостнитѣ врати. Отъ разпита се оказа, че тя била снета отъ властитѣ, за да се препрати въ Софийския музей; обаче, била захвърлена подъ стълбището на околийското управление и стояла тамъ отъ 3—4 години, Посъветвахме околийския началникъ да се разпореди за взидването ѝ на мѣстото, защото тя само така е ценна и важна. Бѣше ли направено това? — Не! Презъ лѣтото на 1930 г. пакъ бѣхъ въ Бѣлоградчикъ, но не видѣхъ да е взидана плочата на мѣстото ѝ; навѣрно, немарливостьта е причина за изгубването или захвърлянето ѝ.

Маркови кули — срѣдновѣковенъ укрепенъ Прилепъ.

Въ началото на настоящата глава отбелязахме, че най-запазени древни и срѣдновѣковни крепости има въ Македония — почти всѣки по-голѣмъ или по-старъ градъ има развалини отъ „*кале*" и „*кули*". Така, възпѣти сѫ отъ народа „*Марковитѣ кули*", въ съседство на *срѣдновѣковния укрепенъ Прилепъ*, който се намиралъ наоколо 2 клм. северозападно отъ сегашния градъ *Прилепъ*, приютенъ между скалиститѣ гребени при с. Варошъ. Тѣзи височини сѫ последни разклонения отъ Бабуна планина въ Прилепското поле. Тѣ сѫ природно трудно достѫпни; но, съ укрепяването имъ въ по-достѫпнитѣ мѣста презъ срѣдновѣковието и по-рано, непристѫпностьта имъ станала още по-голѣма.

Отъ *крепостната ограда* на нѣкогашнитѣ „*Маркови кули*" има съхранени развалини и досега между камънацитѣ на скалистата височина (черт. 55).

Марковитѣ кули сѫ били „*още въ римско време и по-*

късно презъ византийското владичество феодаленъ замъкъ", за какъвто го е ималъ и *Крали-Марко.*

Наименованието на града **Прилепъ** е било дадено отъ славянитѣ въ VI в. сл. Хр.; то е славянско и произхожда отъ глагола **прилепити**, т. е. „*градътъ е билъ прилепенъ къмъ височинитѣ*". Византийскиятъ императоръ *Василий II* е отбелязвалъ града въ грамотитѣ си — Πριλαπου.

Срѣдновѣковниятъ Прилепъ, нареченъ още и „*Марковъ градъ*", се е издигалъ близо до древния градъ *Девриопусъ*. Археологически находки изъ градището на **Прилепъ** и околностьта показватъ, че въ **Прилепско** е имало трако-илирийска култура, а по-късно — римско-византийска.

Черт. 55. Маркови кули — „Варошъ", при Прилепъ.

За **Крали-Марковитѣ кули** *Иречекъ* бележи („История на българитѣ"), че „*Крали-Марковската крепость*" стърчела на една скала съ два върха, на западъ отъ сегашния градъ *Прилепъ* на разстояние четвърть часъ. И сега още издалечъ се виждатъ тамъ *крепостни развалини*, които народътъ нарича „*Маркови кули*". При южното подножие на скалата, около с. Варошъ, се е намиралъ стариятъ градъ *Прилепъ*. Споредъ едно народно предание, „*Крали-Марковиятъ градъ Прилепъ*" е ималъ 12,000 кѫщи, съ едно население около 70,000 души.

Намѣрени сж монети съ надписъ: *„Въ Христа Бога Благовѣрний краль Марко"*, който е билъ самостоятеленъ *владетеленъ князъ* (1371—1394 г.) на *Западна Македония.*

Сръбскиятъ лѣтописецъ *Михаилъ*, отъ Островица, въ своя лѣтописъ (писанъ между 1496—1501 г.), нарича **Крали-Марка** — *„Марка бугарског князе"*, а *Ив. Мазуки* казва, че **Марко** е владѣлъ българска земя.

Крали-Марко е водилъ успѣшни борби съ турцитѣ и народната фантазия, като величае юнашкитѣ му подвизи, въздигнала го е въ първостепененъ нашъ срѣдновѣковенъ герой, възпѣтъ възторжено въ много народни пѣсни.

Къмъ края на своето владичество **Крали-Марко** билъ вече васалъ на турцитѣ и, въ качеството му на такъвъ, участвувалъ въ похода на султанъ *Баязидъ* (1394 г.) въ Ромъния срещу *Мирча* войвода. Последниятъ разбилъ турцитѣ въ боя при Ровина (въ Влашко) на 10. октомврий и тукъ паднали много паши и войводи, между които **Крали-Марко** и владетельтъ на Кюстендилската провинция, *Константинъ*. Следъ смъртьта на **Крали-Марко** владенията му били завзети отъ турцитѣ. **Прилепъ** билъ разграбенъ, кжщитѣ опожарени и **Марковитѣ кули** — разрушени. Споредъ турския географъ *Хаджи Калфа* (XVII в,) турцитѣ превзели **Прилепъ** презъ 1388—1389 г. и до смъртьта на **Крали-Марко** (1394 г.) Прилепско било васално владение.

Историческитѣ преживѣлици на *Прилепъ* сж такива и на *„Марковитѣ кули"*. Споредъ *Георги Трайчевъ*, Прилепъ е билъ: подъ византийско иго 300 години; наше владение — 200 години; самостоятелно княжество на *Вълкашина* и *Крали-Марко* — 28 години; подъ турско робство — 500 години и само 22 години (1344—1366 год.) подъ сръбско владичество. Следъ Свѣтовната война *Прилепъ* е подъ сръбски гнетъ.

Охридски крепостни развалини.

Въ срѣдата на гр. *Охридъ* стърчатъ *развалини* отъ срѣдновѣковни крепостни стени и крепостни врати; такива развалини се срѣщатъ и покрай прибрѣжието на езерото.

Глава V.

Софийската крепость презъ вѣковетѣ.

Сердика.

Нашата столица се издига върху древно тракийско селище на племето *Serdi, Sardi*, което е живѣело въ плодородното Софийско поле и прилежащата къмъ него планинска мѣстность; презъ течение на вѣковетѣ тя е била преименувана на три пѫти: *Serdika*, **Срѣдецъ**, *София* (*Sophia*).

Сердика (*Serdika, Sardika, Σερδική, Σαρδική*). Археологическитѣ изследвания на тракийскитѣ селища презъ последнитѣ години хвърлиха голѣма свѣтлина върху живота и бита на тракитѣ; така, голѣмиятъ брой могили (tumuli), разпръснати въ длъжъ и ширъ на отечеството ни, сѫ издигнати предимно отъ тракитѣ. Тѣзи паметници подсказватъ, че тракитѣ сѫ владѣели добре землекопнитѣ работи; не е изключено предположението, че древното селище *Serdika* да е било *укрепено* по правилата на *земленатa* фортификация — заобиколено съ окопъ (валъ).

Римлянитѣ завладѣли и *укрепили Сердика* (29—46 г. сл. Хр.) по правилата на *каменната* фортификация. По стратегически съображения [1]) градежътъ билъ извършенъ по бързъ начинъ: лицевитѣ страни на крепостнитѣ стени и кули изградили грижливо съ по-голѣми рѣчни камъни, въ видъ на гладко облѣкло; междинитѣ на така изграденитѣ лица изпълнили съ смѣсь отъ варовъ разтворъ, дребни рѣчни камъни, чакълъ и пѣсъкъ и градежътъ билъ препасанъ на височина презъ 1—1·5 м. съ хоризонтални пояси отъ градежъ съ 3—4 реда тухли. Отворитѣ въ крепостнитѣ стени и кули — врати, прозорци, стрелници и др. такива, изградили съ тухлена зидария.

---

[1]) Завоевателитѣ, за да се закрепятъ здраво и колкото се може по-скоро въ завладѣния край, спрѣли се на бързия способъ за укрепяването на **Сердика**.

Този способъ за крепостенъ градежъ сѫществено се различава отъ градежа съ дѣлани каменни блокове за лицата на стенитѣ (напр., Никюпската крепость — стр. 23); въ последния случай сѫ необходими опитни каменодѣлци и много време за издѣлване на каменнитѣ блокове.

Софийската крепость, изградена отъ римлянитѣ, била разрушена отъ вестготитѣ (376—382 г.), а съвършено разорена отъ *Атила*—хунитѣ (447 г.). Императоръ *Юстиниянъ* (527—564 г.) възстановилъ опустошената крепость върху старитѣ основи и тя въ този видъ била завладѣна отъ славянитѣ и по-късно завоевана отъ *Крума* (808 г.). Презъ време на нашитѣ срѣдновѣковни исторически преживѣлици, маджари и сърби (въ съюзъ) ограбили **Сердика** и разрушили крепостьта (1182—1184 г.), а **прадѣдитѣ ни** презъ второто царство (1186—1393 г.) **наново съзидали крепостьта върху старитѣ римски основи.** Въ този видъ крепостьта **София** била завладѣна отъ турцитѣ (1386 г.); тѣ я разграбили, опожарили и разрушили (гл. стр. 134).

Презъ време на турското владичество **София не е била укрепена** до първата половина отъ миналия, XIX вѣкъ, затова и лесно падала въ рѫцетѣ на поляци, маджари, австрийци и други, а сѫщо и ограбвана въ края на XVIII и началото на XIX в. отъ кърджалийски и даалийски разбойнически банди.

Презъ руско-турската война отъ 1829 год. **София** била оградена съ земленъ прокопъ (валъ, хендекъ), който — до разширението на столицата по новия градски планъ — личеше на много мѣста, а сега е обезличенъ отъ кѫщитѣ и дворищата.

„Табиитѣ“ — редути (землени укрепления) около София сѫ: *укреплението* на североизтокъ отъ църквата „*Св. София*“ (по терасата надъ махалата „*Кюлюцитѣ*“); *Слатинскиятъ* люнетъ при Военното училище; редутътъ „*Айва-деде*“ при Духовната семинария и *Еврейската* табия при бирената фабрика „*Македония*“ — издигнати презъ време на Силистренската обсада (1854 г. — презъ Кримската война); редутитѣ „*Куру-багларъ*“ и „*Коньовица*“ — построени презъ сръбско-турската война (1876 г.). Първото укрепление сега е обезличено отъ квартала; следващитѣ 3 укрепления сѫ влѣзли въ чертата на града, а къмъ последнитѣ 2 укрепления се разширяватъ кварталитѣ, та скоро и тѣ ще влѣзатъ въ градската черта.

Презъ първитѣ години следъ Освобождението ние нищо не сме направили за **укрепяването** на **София**. Едва следъ сръбско-българската война (1885 г.) замислихме за укрепяването на столицата: избра се и се одобри (1891 г.) „*типъ фортъ Бриалмонъ*“, който е такъвъ само по име, защото фортътъ е землено укрепление съ слаба бетонна централна постройка. По този проектъ се издигнаха нѣколко форта въ северозападна посока отъ столицата.

Презъ 1901 г. бѣше одобренъ единъ мой проектъ за **укрепяването** на **София**, който включва въ фортовия поясъ Витоша, Люлинъ и на изтокъ до предгорието на Стара-планина; проектътъ остана само на книга.

Това сж историческитѣ преживѣлици на крепостьта въ крайно едри щрихи. Отъ последнитѣ редове на краткото изложение се вижда, че — когато ние взехме участие въ Свѣтовната война (презъ 1915 год.) — **София не представляваше, не представлява и сега крепость.**

1. **Каницъ и Иречекъ за Сердика.** Въ ново време за първи пжть обстойно описание на римскитѣ крепостни развалини край *София* дава *Каницъ*. Този пжтешественикъ — географъ, пропжтувалъ презъ 1862 — 1874 г. отъ р. Сава до Черно-море и отъ Дунава до Марица на нѣколко пжти, като кръстосалъ 18 пжти въ разни посоки Балкана. Резултатитѣ отъ тѣзи пжтешествия за България изложилъ въ съчинението си: *„Donau — Bulgarien und der Balkan“*, което отпечаталъ презъ 1875-1878 г.

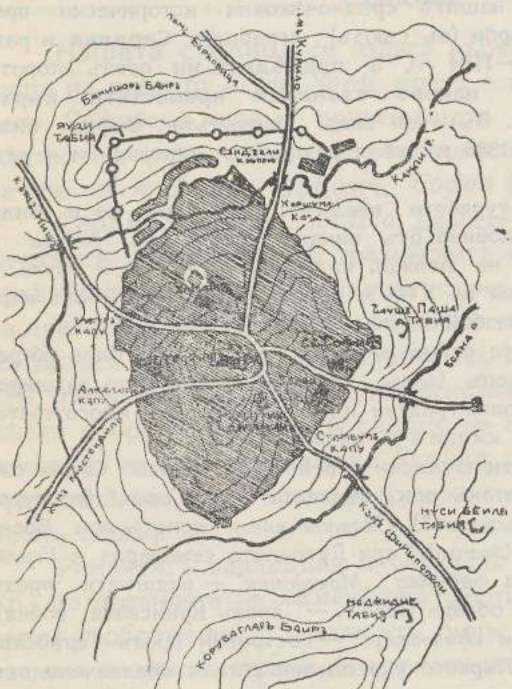
Пътъ Берковица
Пътъ Кутлово
Баницовъ Баиръ
Яуди Табия
Сандъкли кюприя
Кършумли Кета
Каница р.
Пътъ Нишъ
Чауше Паша Табия
Св. София
Боана р.
Алабаклъ капу
Стамбулъ капу
Пътъ Костендилъ
Муси Бейли Табия
Пътъ Филипополи
Меджидие Табия
Корубагларъ Баиръ

Черт. 56. Топогр. скица на Софии съ часть отъ римската крепость, споредъ Каницъ.

Каницъ посетилъ *София* презъ 1871 г. Отъ преведеното му съчинение на френски — *„La Bulgarie Danubienne et Balkan“*, извличаме следващитѣ редове:

„Чудно ми е, какъ ни единъ пжтешественикъ преди мене не се е досѣтилъ да опише величественитѣ римски развалини около София. На северъ отъ града и отвждъ моста Сандъкли (сегашниятъ *„Лъвовъ мостъ“* — бившиятъ

„Шаренъ мостъ“) Берковскиятъ пѫть минава прѣко едни твърде обширни турски гробища и пресича веднага старата римска стена. Северниятъ фронтъ на голѣмата стара крепостна ограда и до днесъ още личи върху една дължина отъ 355 м. (черт. 56*); тя се разпростира по края на платото, което се издига на нѣколко метра надъ равнината. На тази часть отъ крепостната стена сѫ оцѣлѣли 4 крѫгли кули. Отъ кулитѣ, разположени въ ѫглитѣ, лесно може да се обхване източниятъ и западниятъ фронтъ на оградата на едно протежение отъ 170 м.; тѣзи два фронта сѫщо иматъ кули. Стената, която свързва кулитѣ, има дебелина 4 м.; диаметрътъ на кулитѣ се колебае отъ 6 до 16 м., а разстоянието помежду имъ—56 до 82 м. Южнитѣ и западнитѣ продължения на тѣзи голѣми зидарии трѣбва да се търсятъ въ предградието. Цитаделътъ на крепостьта се е издигалъ на мѣстото, дето днесъ се руши старата църква „Св. София“.*

Това, което ни описва *Каницъ* презъ 1871 г. за развалинитѣ на римскитѣ крепостни стени и кули отвѫдъ днешния *„Лъвовъ мостъ“*, *Иречекъ* презъ 1880—81 год. вече не намира остатъцитѣ на развалинитѣ въ тѣзи размѣри.

Изъ страницитѣ на *Иречековия* дневникъ за споменатитѣ години четемъ кратки бележки за римската стена на Ломското шосе:

„Проследихъ римски зидъ, до дъно съборенъ чакъ до табията. Тамъ македонски приветливи работници къртятъ отъ него камъни за новото руско консулство: „старо“ — каже— *„кале“; „много яко!“. Въ табията — каменни каземати. Оттукъ зидътъ прави повратъ налѣво къмъ рѣката, дето следитѣ изчезватъ и се явяватъ наново отвѫдъ мостчето надъ рѣката. Между българскитѣ кѫщурки намѣрихъ часть отъ развалинитѣ на източната крепостна стена“* (дава се малко чертежче на плана на развалинитѣ).

Коренякътъ—софиянецъ, покойниятъ министъръ *Стояновъ*, разправялъ на *Иречека*, че развалинитѣ на римската стена продължавали навѫтре въ града, чакъ до площадъ *„Позитано“*. *Иречекъ* пише, че въ дворното мѣсто на стария воененъ клубъ, срещу двореца, били открити следи отъ римската крепостна стена, които засипали още тогава.

2. Мои изследвания за крепостьта на Сердика. Азъ презъ 1907 г. изследвахъ обстойно римскитѣ крепостни развалини и отпечатахъ въ **„Военень журналъ“** (кн. 8 и 9 отъ сжщата година) статията—*„Исторически очеркъ на Софийската крепость“*. Тогава намѣрихъ крепостнитѣ развалини още по-обезличени. Сега римската крепостна ограда е съвършено обезличена отъ разширениeто и застрояването на София, за което бележехъ въ споменатата статия: *„Ще минатъ 10—15 години, когато отъ старитѣ крепостни зидове отвждъ Лъвовия мостъ нѣма да остане нито споменъ“*.

Въ едно дворно мѣсто при електрическата юзина има запазени малки надземни развалини отъ римската крепостна стена. Профилътъ на основитѣ и долната часть на стената (развалинитѣ отъ стената сж подъ терена) отъ северния фронтъ на оградата може да се види сега при пресичанията на крепостнитѣ развалини отъ стената съ булевардъ *„Хр. Ботевъ“* (черт. 57) и на улица *„Царь Борисъ“* (черт. 58); на последния чертежъ даваме фотография за днешното състояние на развалинитѣ.

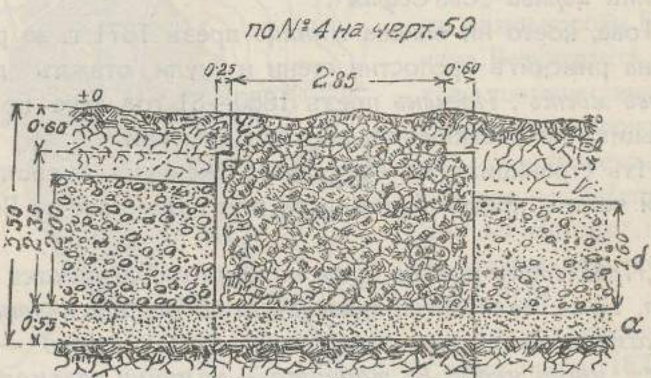

Черт. 57. Профилъ на подтеренни римски креп. развалини на бул. „Хр. Ботевъ“.

Когато изследвахъ развалинитѣ на римскитѣ крепостни стени, кварталитѣ между р. Градска и ж.-п. гара София не бѣха застроени и по зелената моравя ясно се очертаваше посоката на стената и нѣкои отъ кулитѣ; стената издаваше своя профилъ при пресичанията ѝ съ булевардъ *„Хр. Ботевъ“* (черт. 57), ул. *„Бр. Миладинови“*, ул. *„Царь Самуилъ“*, ул. *„Царь Борисъ“* (черт. 58), булевардъ *„Мария Луиза“* и др. Въ застроенитѣ пъкъ квартали на югъ отъ р. Градска, изследванията ми бѣха по улицитѣ, дворнитѣ мѣста и главно изъ зимницитѣ на частнитѣ домове. По този начинъ възстановихъ плана на римската ограда по цѣлия северенъ фронтъ, часть отъ западния и източния фронтове и очертанието на нѣколко кули. Резултатитѣ отъ изследванията нанесохъ на градския планъ и се получи за римската крепостна ограда очертание въ планъ—трапецъ (черт. 59), ориентиранъ съ дългитѣ си страни (източниятъ и западниятъ фронтове) по меридиана.

Всички изследвания, за да намѣря следи отъ остатъци отъ южния фронтъ на оградата, останаха безъ резултатъ, защото нѣмаше се възможность да се правятъ разкопки въ застроенитѣ квартали на града или въ праздното мѣсто за бѫдещата „*Сѫдебна палата*“.

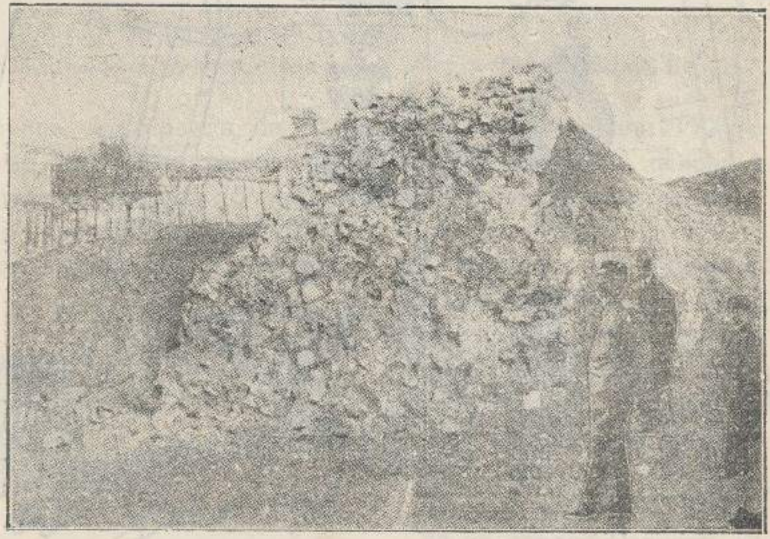

Черт. 58. Фотогр. изгледъ на подтеренни римски креп. развалини на ул. „Царь Борисъ“.

Земленитѣ работи по регулацията на *София* и прокарването на улицитѣ, разкриха на много мѣста напрѣчнитѣ профили на развалини отъ крепостни стени; тѣзи профили ни запознаватъ съ самия зидарски градежъ. По бул. „*Мария Луиза*“ (оттатъкъ Лъвовия мостъ) и на западъ — съседнитѣ дворни мѣста, отъ прокопанитѣ и разкрити стени ясно се очерта напрѣчниятъ профилъ (черт. 60), който е сѣчение по № 2 и № 3 на черт. 59. Крепостната стена бѣ разкрита на разстояние 50 м.; впоследствие стената се изравни съ дворнитѣ нивелации и

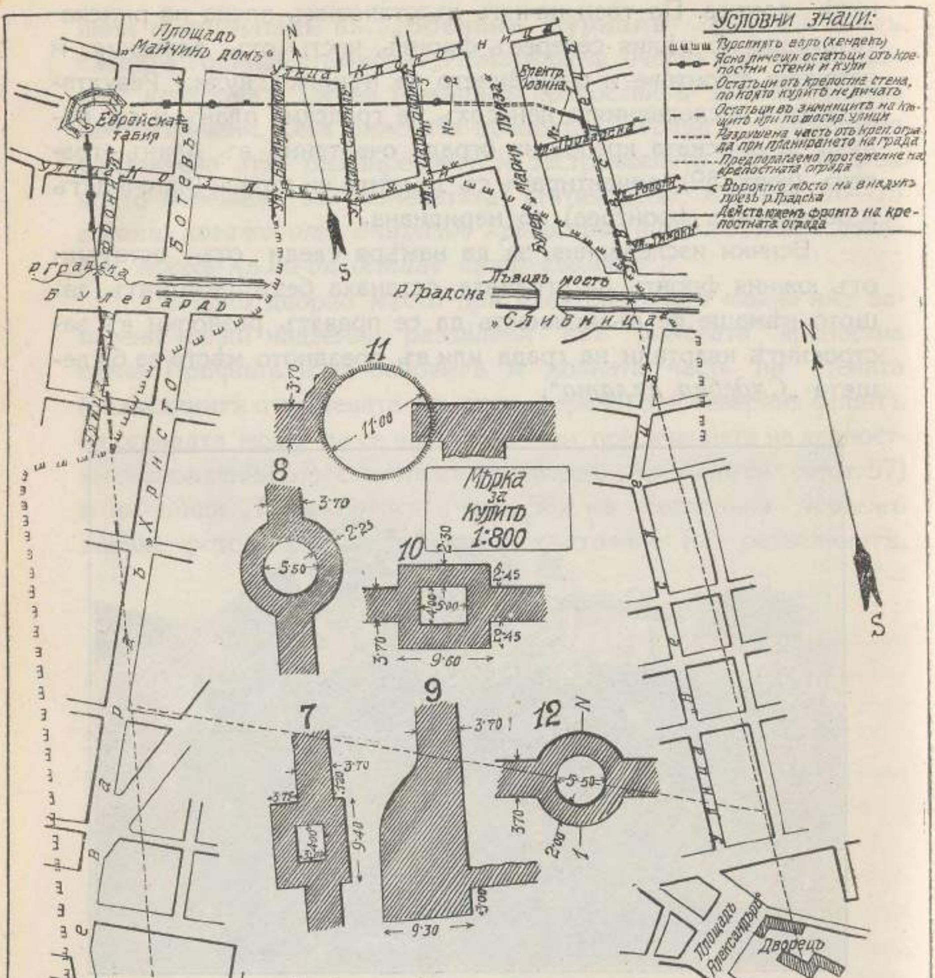
Условни знаци:
Турскиятъ валъ (хендекъ)
Ясно личещи остатъци отъ крепостни стени и кули
Остатъци отъ крепостна стена, по която кулитѣ не личатъ
Остатъци въ зимницитѣ на къщитѣ или по шосир. улици
Разрушена часть отъ креп. ограда при планирането на града
Предполагаемо протежение на крепостната ограда
Вѣроятно мѣсто на виадукъ презъ р. Градска
Действителенъ фронтъ на крепостната ограда
Площадь „Майчинъ домъ“
Еврейската табия
Улица Клокотница
Улица Нова Зона
Ботевъ
Фронтъ
Електр. Юзина
Булевардъ „Мария Луиза“
Ул. Пиротска
Ул. Родопи
Ул. Тимокъ
р. Градска
Булевардъ
Лъвовъ мостъ
„Сливница“
Христо Ботевъ
Площадь „Св. Недѣля“
Улица Позитано
Улица Дондуковъ
Улица Главна Княжеска
Булевардъ „Царица Йоанна“
Площадь Александровъ
Дворецъ
Александровска градина
Мѣрка за кулитѣ 1:800
Мѣрка за крепостната стена 1:10,000
N
S
11
8
10
9
7
12
3·70
11·00
2·25
5·50
2·30
2·45
4·00
5·00
9·60
1·20
9·40
2·00
9·30

Черт. 59. Планъ на римскитѣ крепостни стени, нанесени върху сегашния планъ на София.

платното на булеварда. На черт. 61 е представенъ профилъ на развалини отъ основитѣ на кржгла кула.

По булевардъ *„Хр. Ботевъ"* изкопътъ на платното за улицата достига до 3·50 м. дълбочина (черт. 57) и на 3 м. се разкри долната плоскость (петата) на основитѣ отъ крепостната стена, която се покои върху бѣло-кремовъ езеренъ пѣсъкъ. По чертежа се вижда, че основитѣ сж дълбоки 2·35 м. и дебели 3·70 м.; понеже откъмъ вжтрешната страна на стената, надъ основитѣ е оставена поличка (берма) 0·25 м. и откъмъ вънкашната — сжщо такава берма — 0·60 м., то надземната часть на стената остава дебела 2·85 м. Градежътъ на оградата е отъ рѣчни камъни на варовъ разтворъ: по-едри камъни сж наредени откъмъ лицето, а дребни камъни и рѣченъ чакълъ съ пѣсъкъ, разбъркани съ варовъ разтворъ, сж нахвърлени по срѣдата на стенитѣ; едритѣ камъни иматъ размѣръ отъ 15 до 40 см.

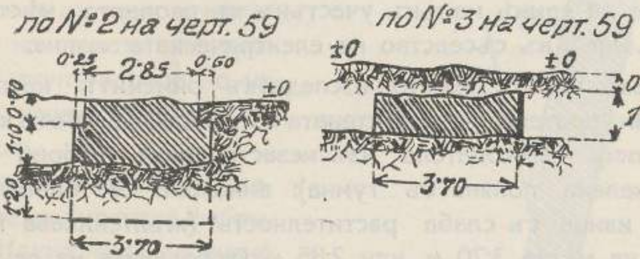

Черт. 60. Профилъ на креп. стена между „Мария-Луиза" и „Царь Борисъ".

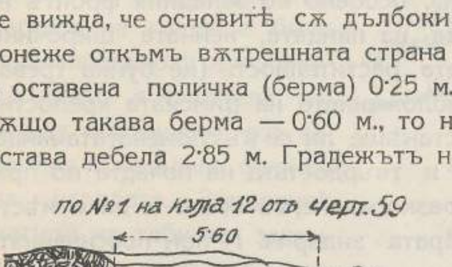

Черт. 61. Профилъ на развалини отъ основитѣ на кржгла кула.

Въ градежа на софийскитѣ крепостни основи не се срѣщатъ културни кжсове (откжслеци отъ по-стари градежи, като кжсчета отъ тухли, кжсове отъ дѣлани камъни на предишни сгради и др. такива); това показва, че основитѣ сж първоначални.

На сжщия черт. 57 е представено геологическото наслоение на терена. Основитѣ на крепостнитѣ стени сж положени, както се каза, върху чистъ, жълтеникаво-бледъ, дребенъ (езеренъ) пѣсъкъ (слоятъ *а*); такъвъ пѣсъкъ се копае по рътлината на *„Куру-багларъ“*, а се показа и при изкопаване основитѣ на храма *„Св. Александъръ Невски“* и другаде (какъвто пѣсъкъ се срѣща изъ цѣлото Софийско поле — де по-плитко, де по-дълбоко).

Отъ крепостнитѣ развалини, представени на разгледанитѣ профили, днесъ нѣма градежи, стърчещи надъ земята, съ изключение на единъ малъкъ участъкъ въ дворното мѣсто на ул. *„Веслецъ“*, въ съседство на електрическата юзина.

Презъ 1907 г., когато изследвахъ римскитѣ крепостни развалини, протежението на стената се забелязваше отъ крайно внимателния наблюдатель изъ незастроенитѣ дворни мѣста (тогава зелена поляна съ гумна): виждаше се една праволинейна ивица съ слаба растителность (жълтеникава трева), широка на мѣста 3·70 м. или 2·85 м. (дебелината на основитѣ или на надземната часть на крепостната стена), а тукъ-таме се показваше и самата зидария, особено по западния фронтъ на оградата. Праволинейностьта на ивицата, нейната широчина, оголенитѣ зидарии и слабата растителность (не буйна трева), издаваха, че тукъ е мѣстоположението на римската крепостна ограда. И действително, застанѣше ли се въ споменататаивица, чувствуваше се здравината и твърдостьта на почвата по причина на зидарията; малко разкопаване, въ което и да е мѣсто на ивицата, разкриваше старата зидария. А при пресичанията на улицитѣ презъ тази ивица, както се каза по-рано, виждаха се, виждатъ се и сега (черт. 57, 58 и 60) самитѣ напрѣчни профили на основитѣ отъ крепостната стена. Възстановенитѣ профили даватъ ясна представа за градежа на крепостната ограда и дебелината на стената: при основитѣ — 3·70 м., а на надземната часть — 2·85 м.

Задъ електрическата юзина, въ двора на *Божилъ Янчевъ* (домъ № 20 по ул. *„Веслецъ“*) стърчатъ развалини отъ крепостната стена (черт. 62, съ профилъ по № 1). Въ зидарията на развалинитѣ по лицевата страна се забелязватъ голѣми дѣлани варовити камъни. По съседство съ *Божилъ Янчевъ* е домътъ на *Лазаръ Горбановъ*. Сградата е построена върху стара зидария, която ясно се забелязва откъмъ улицата и дворното мѣсто № 20; вѣроятно, въ това мѣсто се е издигала голѣма кула. Отъ тази кула оградата взима южна посока, т. е. захваща се източниятъ фронтъ на крепостьта.

Нека проследимъ очертанието на плана (черт. 59) на римската ограда на *Сердика*:

Северниятъ фронтъ (отвѫдъ Лъвовия мостъ) има командуващо положение относно равнината, която се открива на северъ, по посока на желѣзопѫтната гара и по-нататъкъ задъ нея; очертанието на стената се простира почти паралелно на сега канализираната р. Градска.

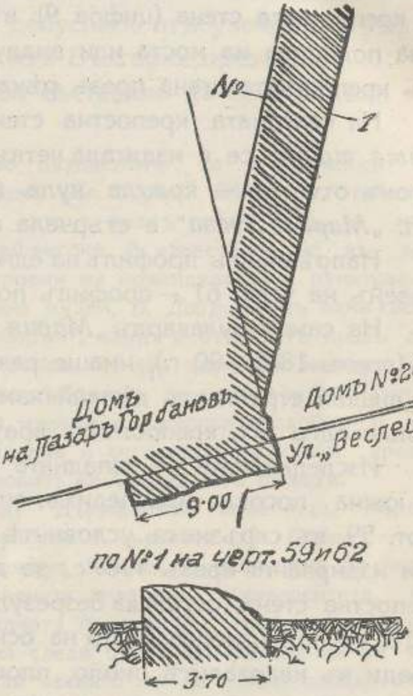

Черт. 62. Остатъци отъ развалини на римска креп. стена на ул. „Веслецъ".

Турското землено укрепление до бирената фабрика *„Македония"*, наричано отъ мѣстното население *„Еврейска табия"*, сега въ чертата на града, е било издигнато върху римска кула, която е стърчела въ ѫгъла, образуванъ отъ северния и западния фронтъ на оградата. Земленитѣ насипи на табията закриватъ развалинитѣ на кулата и прилежащитѣ къмъ нея крепостни стени; на ескарпа на една отъ севернитѣ страни на табията се показва зидария, на дължина 7·50 м. Вѣроятно, тази кула е имала крѫгло очертание въ планъ. И действително, презъ лѣтото на 1932 г., когато изравняваха *Еврейската табия* съ нивото на улицата, бѣха разкрити основитѣ на кулата; последната въ планъ има крѫгла форма.

На югъ и изтокъ отъ табията по следитѣ на крепостната стена *ясно* се забелязваха следи на нѣкои отъ кулитѣ, които сѫ имали очертание въ планъ крѫгло или четвъртито — редувани презъ една. На чертежа, въ праздното вѫтрешно пространство, сѫ представени плановетѣ на кулитѣ. Отъ внимателното разглеждане на тѣзи планове, получава се ясна представа за размѣритѣ и устройството на кулитѣ; разстоянието между последнитѣ е срѣдно 50 м.

На западната крепостна стена, близо до politѣ на гласиса на *Еврейската табия*, нѣкога е стърчела четвъртита кула (черт. 59 — цифра *7*), а на югъ отъ нея — кржгла кула (цифра *8*). При самия брѣгъ на рѣката се забеляза едно удебеляване на крепостната стена (цифра *9*); вѣроятно, това е лѣвата брѣгова подпорка на моста или виадука, който се е прехвърлялъ отъ крепостната стена презъ рѣката.

На северната крепостна стена и на изтокъ отъ *Еврейската табия* се е издигала четвъртита кула (цифра *10*), а на изтокъ отъ нея — кржгла кула (цифра *11*). На западъ отъ бул. *„Мария Луиза“* е стърчела кржгла кула (цифра *12*).

Напрѣчниятъ профилъ на една отъ кржглитѣ кули е представенъ на черт. 61 — профилъ по №1, цифра *12* на черт. 59.

На самия булевардъ *„Мария Луиза“*, преди прокарването му (презъ 1885—90 г.), имаше развалини отъ крепостни стени съ лицеви страни отъ дѣлани камъни. Предполагамъ, тукъ да е била една отъ крепостнитѣ врати, охранявана съ две кули.

Изследванията на западната и източната крепостни стени въ южна посока проследихъ, споредъ както е белязано по черт. 59, въ свръзка съ условнитѣ знаци къмъ чертежа. Всички мои издирвания презъ 1907 г., за да открия следи отъ южната крепостна стена, останаха безрезултатни. Но, като имахъ предъ видъ, че при изкопаванията на основи за частни и обществени сгради въ кварталитѣ около площада *„Св. Недѣля“*, дето се разкриваха презъ редъ години (па и сега) развалини отъ стари основи на монументални римски градежи, опредѣлихъ посоката на тази стена по направление на ул. *„Алабинска“* и южно отъ нея (черт. 59). Преди 2—3 години, обаче, при изкопаване основитѣ за строещата се *„Сждебна палата“*, разкриха се отъ южната крепостна стена развалини, които действително пролѣгатъ паралелно на ул. *„Алабинска“*, но северно отъ нея, за което ще говоримъ по-подробно по-нататъкъ.

Сравнимъ ли нашитѣ изследвания съ онѣзи, които ни дава *Каницъ*, виждаме, че географъ-пжтешественикътъ е описалъ въ съчинението си *„La Bulgarie Danubienne et Balkan“* (черт. 56) развалинитѣ на крепостнитѣ стени на северъ отъ р. Градска (черт. 59).

Отъ направеното дотукъ описание на римската крепостна ограда (възстановена по личнитѣ ми изследвания и точни измѣрвания) личи, какво писаното отъ *Каницъ*, че римскитѣ кули били **само кржгли**, не отговаря на действителностьта. Кулитѣ сж били, както забелязахъ, четвъртити и кржгли, редувани презъ една. Сжщо и дебелината на крепостната стена не е 4 м., а 3·70 м. за основитѣ и 2·85 м. за надземната часть на стенитѣ. Тѣзи неточности, допуснати отъ учения географъ, сж присжщи на пжтешествия изъ България презъ 1871 г.

Немалъкъ интересъ би съставило да се опредѣли акрополисътъ на крепостьта.

Каницъ предполага, че цитаделътъ се е издигалъ близо до развалинитѣ на стария храмъ *„Св. София“*. Вѣроятно, той е направилъ това предположение, като е ималъ предъ видъ, че мѣстностьта около *„Св. София“* е най-висока. А известно е, че въ древностьта цитаделитѣ сж били строени на командуващитѣ пунктове. Бившиятъ директоръ на Държавния музей, *В. Добруски*, въ една своя статия пише, че църквата *„Св. София“*, както и открититѣ презъ лѣтото на 1888 г. стари гробници и основи на две църквици между *„Св. София“* и сградата на **Народното събрание**, се намирали вънъ отъ крепостнитѣ градски стени. Това мнение е по-правдоподобно и намира подкрепа отъ нашитѣ изследвания и сегашнитѣ разкрити крепостни развалини при изкопаване основитѣ на **Сждебната палата**.

Всичката площадь между Държавната печатница, Народното събрание, Австрийското консулство и църквата *„Св. София“* — почти цѣлиятъ площадъ *„Св. Александъръ Невски“*, е прокопанъ за полагане основитѣ на храма, Художествената академия, Университета, Италианското консулство и Синодалната палата. Въ голѣмитѣ и дълбоки изкопи не се откриха никакви следи отъ стари развалини на основи отъ крепостни стени, кули или каквито и да било основи отъ монументални сгради.

Отъ нѣкои исторически документи личи, че църквата *„Св. Георги Нови“* — *„Гюль-джамия“*, е била вжтре въ крепостьта; сжщо и църквитѣ *„Св. Спасъ“*, *Св. Недѣля“* и др. сж били извжтре на крепостната ограда. Открититѣ основи отъ развалини на стари бани презъ 1922 г. въ квартала по дѣсната страна на улицата, която води за Александровската болница, сж били курортни бани по отношение на **Сердика** — това, което е **Овчата купель** за днешна София; значи, тѣзи развалини сж били извънъ крепостьта. Центрътъ на древна **Сердика** и срѣдновѣковния **Срѣдецъ—София**, е билъ въ старата еврейска махала, която е обкржжвала църквата *„Св. Недѣля“* откъмъ североизтокъ. Подъ площада *„Св. Недѣля“* и еврейската махала — споредъ думитѣ на кореняка-софиянецъ, бившиятъ министъръ *Стояновъ* — билъ цѣлъ *„Помпей отъ градени римски гробници и основи отъ стари сгради“*, което при по-сетнешнитѣ разкопки се подтвърди.

Отъ 1888 г. и досега **София** се преустройва и подновява; тя съвсемъ е изгубила старата си турска физиономия. При регулация на улицитѣ, прокарване водопроводната мрежа, прокопаване канализацията и копане основи за новостроещитѣ се здания, откриха се: основи отъ монументални сгради; много каменни плочи, съ надписи отъ различно съдържание; отломъци отъ паметници, надгробни камъни, жертвеници, бански корита и др. Всички тѣзи остатъцки отъ древната **Сердика** се изкопаха въ площадьта, по която пролѣгатъ улицитѣ *„Търговска“* и *„Леге“*, булевардъ *„Дондуковъ“* къмъ площадъ *„Св. Недѣля“* и околнитѣ улици на площада — *„Мария Луиза“*, *„Клементина“*, *„Позитано“* до ул. *„Царь Борисъ“*, католическата църква и градскитѣ бани. **А това е ядката на древната Сердика**, което подчертава и *Иречекъ*. Разкопкитѣ пъкъ по площадъ *„Св. Александъръ Невски“* и при църквата *„Св. София“*, разкриха християнски гробници отъ V в. и църквици; въ първитѣ столѣтия отъ нашата ера християнскитѣ гробища сж били вънъ отъ градското разположение.

Архитектъ *Н. Лазаровъ*, който преди години е ржководилъ построяването на камбанарията на църквата *„Св. Недѣля“*, е открилъ при изкопаването на основитѣ, на една дълбочина отъ 9 м. отъ сегашното ниво на терена, единъ голѣмъ колекторъ съ източна посока — къмъ **Народното събрание**; въ колектора могло да се ходи въ цѣлъ ръстъ. Сжщиятъ архитектъ открилъ профила на въпросния колекторъ при землени изкопи въ дворцовия кварталъ.

Презъ лѣтото на 1928 г., при копане основитѣ за бетониранитѣ стълбове за голѣмата купола на възстановяваната, разрушена отъ атентата църква *„Св. Недѣля“*, се достигна здрава почва на дълбочина 11 м.; по цѣлата тази дълбочина теренътъ е културенъ, т. е. срѣщатъ се отъ стари римски сгради мозаични подове, мраморни настилки, основи и зидове отъ стари огради.

Взимайки въ съображение всичко гореизложено, въ съвокупность съ възстановенитѣ остатъци и следи отъ римскитѣ крепостни стени, съ голѣма вѣроятность може да се предположи:

а) Акрополисътъ на крепостьта е билъ на мѣстото на сегашния площадъ *„Св. Недѣля“*, старитѣ църквички около нея и съседнитѣ квартали;

б) Крепостната стена отъ източния фронтъ се е простирала на югъ, минавала е на западъ отъ стария воененъ клубъ — нѣкжде въ дворното мѣсто на придворната печатница, дето сж били намѣрени остатъци отъ развалини (споредъ *Иречекъ*, за което се отбеляза по-горе), пресичала е ул. *„Московска“* около севернитѣ входни врати на двореца, минавала е презъ самия дворецъ и свършвала е нѣкжде въ квартала до Министерството на войната (черт. 59);

в) Крепостната стена отъ западния фронтъ е достигала нѣкжде въ квартала между булевардъ *„Хр. Ботевъ“* и ул. *„Алабинска“*;

г) Съединятъ ли се южнитѣ краища на тѣзи две стени, получава се *предполагаемото* пролѣгане на южния фронтъ на крепостьта.

Часть отъ развалинитѣ на крепостната стена отъ южния фронтъ се разкри при изкопаване основитѣ на *Сѫдебната палата* презъ лѣтото на 1929 г., на дълбочина около 7 м. подъ мѣстното ниво. Развалинитѣ показватъ, че стената се е простирала почти паралелно на ул. *„Позитано“* (черт. 59), пресичала е бул. *„Царица Йоана“* и въ тази посока — на изтокъ, се срѣща съ остатъцитѣ отъ крепостнитѣ развалини, разкрити при изкопаване основитѣ на зданието на *Занаятчийската кооперативна банка* (на ул. *„Царь Калоянъ“*) презъ лѣтото на 1928 г. Подобни остатъци отъ крепостни развалини се разкриха и при землекопнитѣ работи за изграждане *Търговския кооперативенъ домъ* на улицитѣ *„Алабинска“—„Позитано“*.

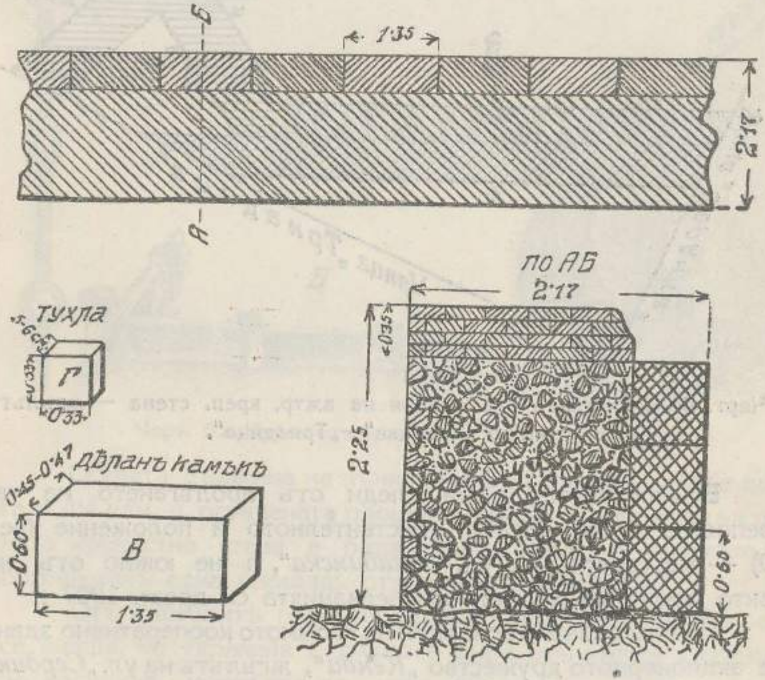

Черт. 63. Развалини отъ южната креп. стена при Сѫдебната палата.

Отъ разкрититѣ развалини на южната крепостна стена, при *Сѫдебната палата*, се вижда, че дебелината ѝ е била 2·17 м. (черт. 63). Значи, тази стена, въ сравнение съ северната (черт. 60 и 62), е по-тънка съ 68 см. (2·85 —2·17=0·68 м.); но затова пъкъ тя е по-яка, защото отъ вънкашната страна е била изградена съ дѣлани камъни — блокове, съ размѣри 1·35×0·60×0·45 м. (черт. 63, буква *В* и профилъ по *АБ*), а отъ вѫтрешната страна е била изградена съ голѣми рѣчни камъни, добре уравнени съ голѣмитѣ си повръхности, като пространството между тѣзи две лицеви изграждания е било изпълнено съ бетонна маса на варовъ разтворъ, съ чакълъ и рѣчни камъни отъ различна голѣмина. Отъ мѣста на мѣста, въ височина, стената е била изграждана съ хоризонтални пояси отъ 4 реда тухли (профилъ по *АБ)* на варовъ разтворъ; тухлитѣ иматъ размѣри: 0·33×0·33×0·05 или 0·06 м. (буква *Г)*.

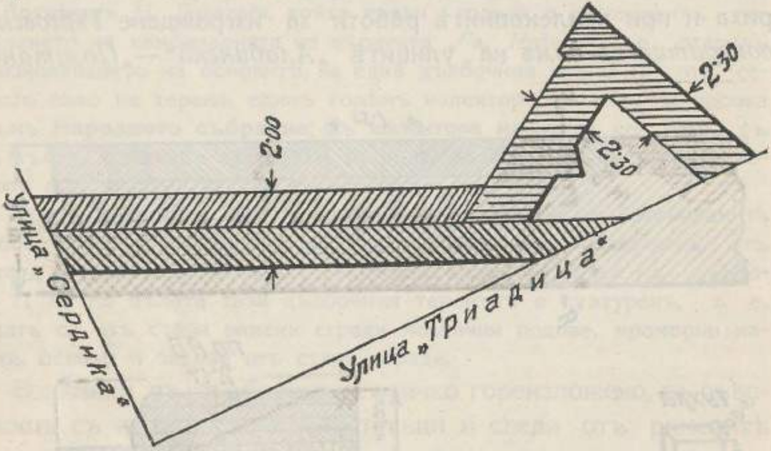

Черт. 64. Развалини отъ основи на вѫтр. креп. стена — ѫгълътъ на ул. „Сердика"—„Триадица".

Всички горепосочени следи отъ пролѣгането на тази крепостна стена даватъ действителното ѝ положение (черт. 59) — на северъ отъ ул. *„Алабинска"*, а не южно отъ нея, както предполагахъ при разследванията си презъ 1907 г.

При изкопаване основитѣ на голѣмото кооперативно здание на акционерното дружество *„Кенда"*, ѫгълътъ на ул. *„Сердика"* — *„Триадица"* (срещу хотелъ *„Сплендидъ"*), се откриха развалини отъ основи на вѫтрешна крепостна стена съ часть отъ кула (черт. 64); стената е била усилена (на чертежа съ двойна защриховка). Като се нанесатъ тѣзи следи върху плана на черт. 59, получава се посоката на една вѫтрешна крепостна стена, която — съ пролѣганията на вънкашнитѣ стени на югъ отъ нея — образува една четириѫгълна ограда около *ситето* (старата часть, ядката) на нѣкогашната *Сердика.* Въ тази именно площадь, както се каза по-рано, се откриваха и се откриватъ развалини отъ монументални римски градежи.

Съ опредѣляне посоката на южната крепостна стена и вжтрешната стена, напълно се възстановява *древната римска крепость,* която е ограждала и преграждала *Сердика.*

Очертанието на крепостната ограда въ планъ е трапецъ. Южната половина на крепостьта, ведно съ вжтрешната стена, образуватъ цитадела, който въ планъ е ималъ видъ на ромбъ. Тази площадь се посочва отъ *Иречекъ* за нѣкогашното разпространение на *Сердика.*

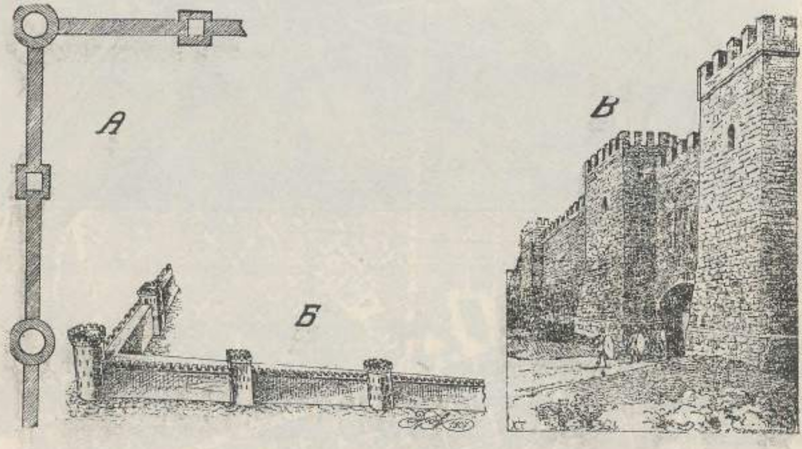

Черт. 65. Часть отъ крепостннта ограда съ кули.

Общата дължина на вънкашнитѣ крепостни стени е достигала 4·4 клм., а оградената площадь—около 1·2 кв. клм.; вжтрешната крепостна стена е била дълга 860 м., а цитедалътъ е обграждалъ една площадь отъ около 0·4 кв. клм.

Отъ численитѣ размѣри за просторностьта на крепостьта се вижда, че укрепена *Сердика* е била отъ типа на срѣднитѣ по величина крепости; по черт. 66 може да се сжди за голѣмината на *римска Сердика,* съ голѣмината на *турска София* (оградената съ „хендека“ площадь) и разпространението на *днешната столица* на царството.

На черт. 65 е показано: *А* — часть отъ плана на крепостната ограда при *Еврейската табия* до бирената фабрика *„Македония“*; *Б* — представа за реставрираната ограда въ перспективенъ изгледъ; *В* — главната крепостна врата, охранявана

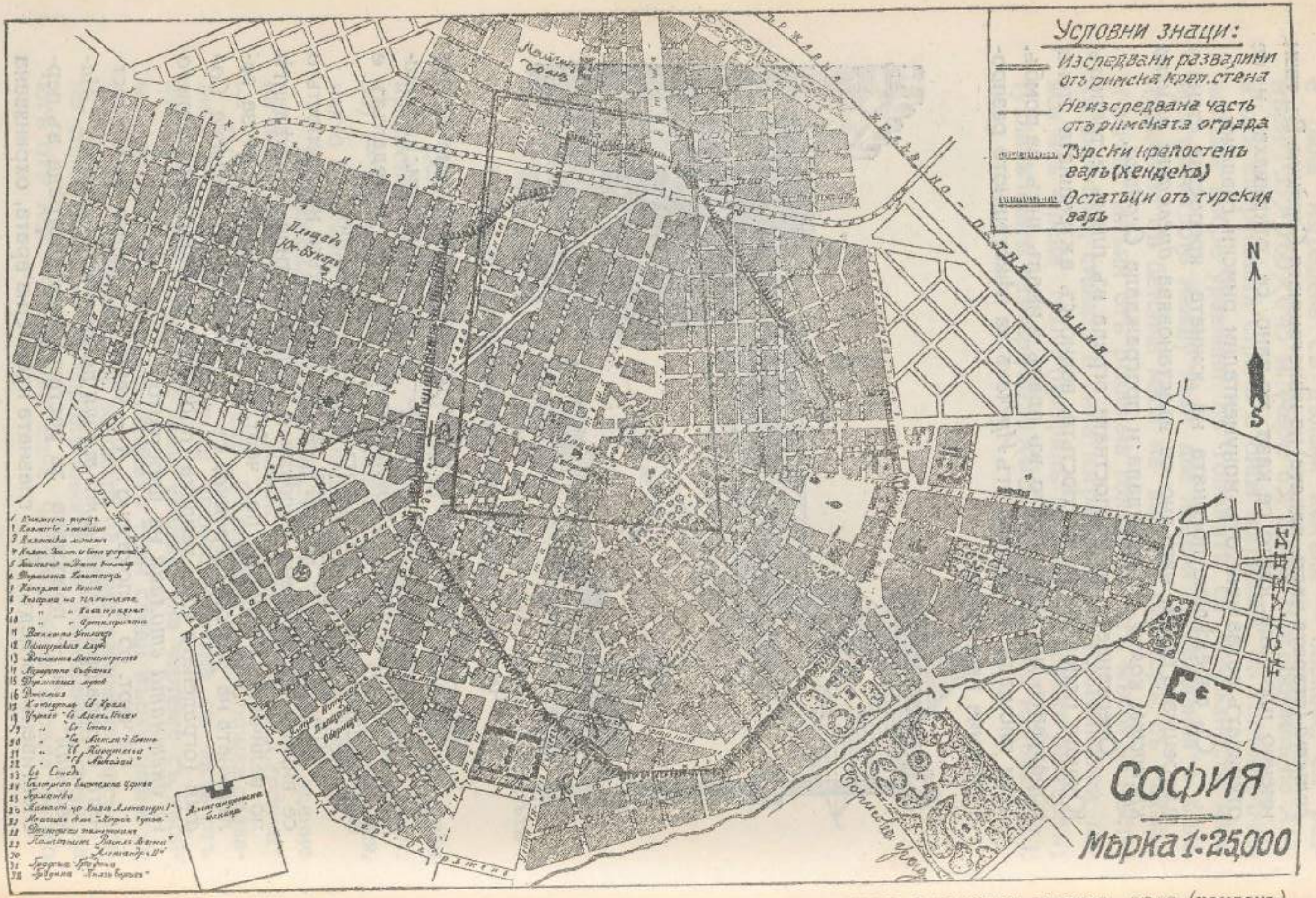
Условни знаци:
Изследвани развалини отъ римска креп. стена
Неизследвана часть отъ римската ограда
Турски крепостенъ валъ (хендекъ)
Остатъци отъ турския валъ
N
S
Държавна железно-пѫтна линия
Площадъ Юч-Бунаръ
Александровска болница
Борисова градина
София
Мѣрка 1:25000

Черт. 66, Планъ на сегашна София съ означение на римската крепостна ограда и турския земленъ валъ (хендекъ), отъ две четвъртити кули. На черт. 67 е представенъ перспективенъ изгледъ на *укрепена римска Сердика*, а на черт. 68 — рисунка на една отъ крепостнитѣ врати, съ два древни войника-часови при вратата.

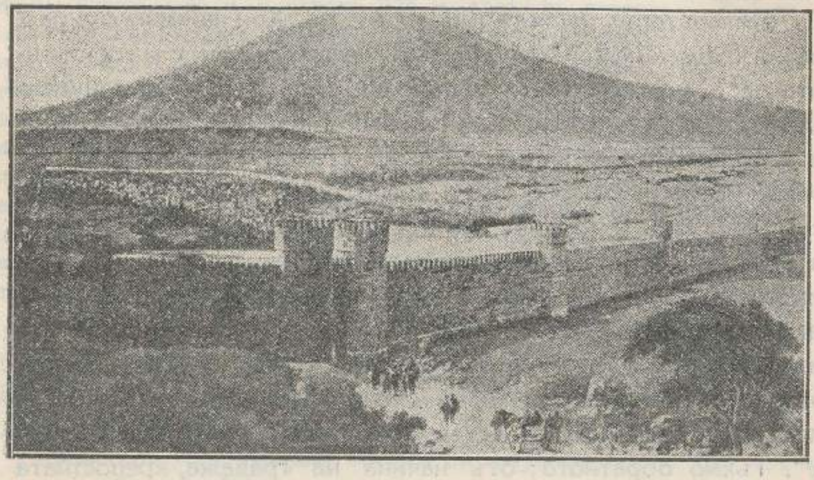

Черт. 67. Перспективенъ изгледъ на укрепена римска Сердика.

Кога е построена крепостната ограда на *Сердика*?

Римлянитѣ, като имали предъ видъ централното географско положение на *Сердика* въ Балканския полуостровъ и като преценили стратегическото ѝ значение (забележката подъ стр. 116), **укрепили я** веднага съ завладяването, което личи отъ способа за *бързото изграждане* на крепостнитѣ стени и кули — бетонажъ отъ дребни рѣчни камъни, чакълъ, едъръ пѣсъкъ на варовъ разтворъ. Този *бързъ* способъ се е налагалъ отъ стратегическата необходимость на събитията и

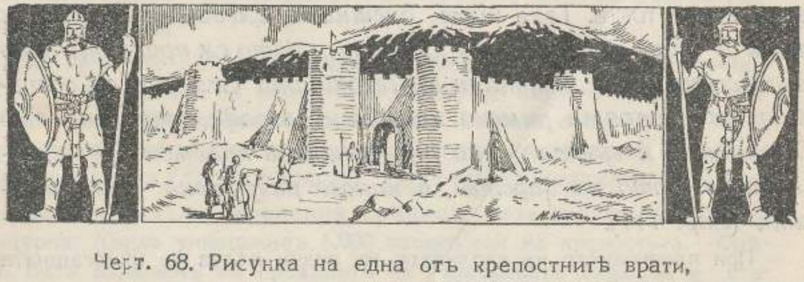

Черт. 68. Рисунка на една отъ крепостнитѣ врати,

времето (първоначално проникване въ полуострова) за поскорошното издигане на исканата крепость, за да се запази и обезпечи завладѣната область. Къмъ срѣдата на I в., когато главнитѣ стратегически пѫтища сѫ били прокарани (стр. 116), *Сердика* е била вече **укрепена.**

Императоръ *Траянъ* (98—117 г. сл. Хр.) най-много е разкрасилъ *древната Сердика*; отъ негово време сѫ по-голѣмата часть на разнитѣ остатъци отъ стари основи на монументални сгради, които се разкриватъ при копане основи за частни и обществени сгради на *днешна София.* Тѣзи градежи, въ сравнение съ изграждането на крепостната ограда, сѫ строени вещо съ тухли и дѣлани камъни; крепостнитѣ стени и кули на *Сердика* нѣматъ този мирновремененъ градежъ. Прочее, римскитѣ крепостни стени и кули на *Сердика* сѫ отъ ранно римско време, т. е. съ завладяването на града, последниятъ е билъ *веднага* и *бърже укрепенъ*, а не, както бележи професоръ *д-ръ Кацаровъ: „отъ начина на градежа може да се сѫди, че тя* (крепостната стена) *не е отъ ранно римско време“*. Тъкмо обратното: отъ начина на градежа, крепостната ограда на *Сердика* е отъ ранно римско време.

Презъ време на Великото преселение на народитѣ, хунитѣ, предвождани отъ *Атила*, разорили *Сердика* и разрушили крепостьта (441—447 г.). По-сетне императоръ *Юстиниянъ* (527—565 г.) поправилъ разрушената римска крепостна ограда. Маджари и сърби, презъ време на похода на маджарски краль *Бела* противъ византийцитѣ (1182—1184 г.), разрушили поправената отъ *Юстинияна* крепость. Презъ второто българско царство (1186—1393 г.) крепостната ограда е била възстановена за втори пѫть. Така щото, *днешнитѣ следи отъ крепостни стени и кули на древната Сердика, които сѫ прикрити отъ новозастроенитѣ квартали на сегашната столица, сѫ остатъци отъ старата римска крепостна ограда, поправена отъ Юстинияна и възстановена отъ нашитѣ прадѣди презъ време на второто ни царство, а наново разрушена отъ турцитѣ* (*стр.* 117).

При планирането на столицата, въ разни мѣста на нѣкогашната **Сердика** се намѣриха, намиратъ се и сега, каменни плочи съ грѣцки или латински надписи, съ имена на тракийци и имена на божества. Така, плочи съ надписи се откриха при регулирането презъ 1889 г. на станционната улица *„Мария Луиза“*; при разкопаването и почистването на остатъцитѣ отъ римскитѣ крепостни стени задъ **Лъвовия**

мостъ, намѣриха се една каменна плоча и единъ олтаръ отъ варовникъ съ надписи, взидани въ крепостната стена. Надписътъ по плочата не се е челъ напълно, защото плочата е била изпочупена; но отъ прочетенитѣ думи ставало ясно, че камъкътъ е надгробна плоча. Надписътъ на олтара — четиригранен̄ъ каменен̄ъ блокъ, високъ 0'86 м., широкъ 0'45 м. и дебелъ 0'36 м., гласи въ преводъ: *„Геркисъ — Аулосъ, синъ на Тралея, въздигна този олтаръ на героитѣ — боговетѣ“*. Фактътъ, че надписи съ подобно съдържание сж зазидани въ крепостнитѣ стени, подсказва две нѣща: 1) стенитѣ сж по-къснешни градежи, нежели храма, издигнатъ отъ *Геркисъ—Аулосъ*, и надгробната плоча и 2) часть отъ каменнитѣ материали за крепостнитѣ стени сж били отъ по-стари развалини. Последното обстоятелство говори, че древната **Сердика** е била опустошавана; съ срутването на храмоветѣ, кжщята и общественитѣ здания, били сж сринати и градскитѣ крепостни стени и впоследствие стенитѣ сж били наново изградени отъ развалинитѣ на **Сердика** върху старитѣ основи.

Моитѣ изследвания на развалинитѣ отъ крепостнитѣ стени и кули, не откриха въ основитѣ културни следи (кжсчета отъ тухли, утвари и др. такива), което показва, че основитѣ сж били изградени първично.

Професоръ *д-ръ Кацаровъ* бележи въ *„Приносъ къмъ старата история на София“*: *„Въ по-ново време тази крепостна стена била проследена и описана отъ Добревски* (**„Военен̄ъ журналъ“**, год. XIX—1907 г.); *авторътъ дава планъ на крепостьта и други чертежи“*.

Срѣдецъ.

Презъ втората половина на VI в. и първата половина на VII в. на полуострова се явили и се закрепили славянитѣ (стр. 31). *Сердика* придобила славянски образъ. На много географски мѣстности и селища славянитѣ замѣнили предишнитѣ имена съ свои; сжщото направили и съ *Сердика*, която преименували на **Срѣдецъ**.

До началото на IX в. **Срѣдецъ** принадлежалъ на византийцитѣ. Презъ царуването на императоръ *Никифоръ* нашитѣ прадѣди, които образували **своя държава** още презъ втората половина на VII в., започнали да прониквать въ *Strimon* (Струмската областъ) и *„Великиятъ ханъ Крумъ* (῞Ο Κροῦμος ὃ περίφημος), *любимиятъ отъ Бога поставенъ“*, завладѣлъ **укрепения Срѣдецъ** презъ пролѣтьта на 809 г.; при щурма *Крумъ* унищожилъ 6,000 защитници на крепостьта. **Срѣдецъ** билъ включен̄ъ въ предѣлитѣ на българската държава и сталъ единъ отъ първитѣ градове въ царството.

При създаването на западното българско царство отъ *Самуиловия* баща — велможата *Шишманъ*, последниятъ първоначално избралъ за столица **Срѣдецъ**; впоследствие столицата била измѣстена въ **Мъгленъ** и по-късно — въ **Охридъ**.

Следъ падането на **Преславъ** подъ византийско владичество (972 г.), **Срѣдецъ** се издигналъ, станалъ главенъ градъ и крепостьта му била дълго време несъкрушима опора срещу нападенията на византийцитѣ. Императоръ *Василий II* се вдигналъ съ голѣми сили и противъ западното българско царство (986 г.). Първата крепость, която му се изпрѣчила, е била **Срѣдецъ** и той я обсадилъ. Въ този походъ участвувалъ *Львъ Дяконъ*. Споредъ него, императорътъ се промъкналъ презъ **Трояновата врата** и обсадилъ **Срѣдецъ.** Византийскитѣ войски претърпѣли цѣлъ редъ поражения предъ стенитѣ на крепостьта. Презъ време на обсадата мѣстнитѣ жители отъ Софийското поле водѣли партизанска борба: нападали и избивали византийскитѣ отдѣления, които отивали изъ околнитѣ села за храна и фуражъ. Обсаднитѣ машини, подвозени подъ крепостьта, не достигнали резултати; самитѣ стенобитни машини били изгорени отъ българитѣ. Византийцитѣ, изложени на неимовѣрно голѣми загуби и поражения подъ крепостьта и на непрекжснати нападения отъ околнитѣ жители, били принудени, следъ 20-дневна обсада, при появяването на войскитѣ на царь *Самуила* въ **Срѣдецката** котловина, да снематъ обсадата и императорътъ съ войскитѣ си се насочилъ презъ **Трояновата врата** (Ихтиманския проходъ). Въ прохода византийскитѣ войски, изненадани съ засада отъ нашитѣ войски — заобиколени — били избити, а императорътъ едва успѣлъ да се измъкне отъ обржча на засадата, подъ охраната на единъ арменски пешъ отредъ, и да избѣга.

Следъ 15 годинн *Василий II* предприелъ новъ походъ (999 г.), явилъ се водъ крепостьта на **Срѣдецъ** и пакъ се убедилъ, че твърдината е непристжпна. Такива сж били и следващитѣ нападения на **Срѣдецъ.**

Следъ смъртьта на царь *Самуила*, въ време царуването на последния царь отъ първото ни царство, *Иванъ Владиславъ* (1015—1018 г.), императоръ *Василий II* предприелъ още два похода срещу **Срѣдецката** крепость, но и тѣ били безрезултатни. Военачалникътъ *Никифоръ Ксифиасъ* успѣлъ да превземе съ обсада само крепостьта **Бояна** [1]) при политѣ на Витоша (1016 г.).

Презъ пролѣтьта на 1018 г. *Иванъ Владиславъ* билъ убитъ измѣннически и въ България настанали междуособици и безначалие. Хитриятъ византийски императоръ лесно успѣвалъ да раздухва раздоритѣ между българскитѣ боляри и следъ 28 годишна борба, найподире, при помощьта на коварство, той успѣлъ да завладѣе първото наше царство.

Тогавашнитѣ предателства на *„знатни войводи“* добре се илюстриратъ отъ следващия исторически фактъ: *Кракра*, владетель на *Пернишката* крепость, *„вещиятъ въ военното изкуство и храбъръ войвода“*, се подчинилъ на византийския императоръ и му предалъ 35 крепости, между които своята — *Пернишката*, и **непревземаемата**

---

[1]) Кратъкъ погледъ върху срѣдновѣковната Бояна се дава въ края на настоящето заглавие.

Срѣдецка крепость. Предателството на *Кракра Пернишки* било възнаградено съ патрициански чинъ!..

Следъ смъртьта на императора *Василий II*, българитѣ възстанали и първоначално успѣли; но лукавитѣ византийци, пакъ съ хитрини и коварни убийства, потушили възстанието следъ едно сражение при **Срѣдецъ** (1040 г.). Скоро следъ това възстание — презъ зимата на 1048 г., около 80,000 печенеги преминали по замръзналия Дунавъ и нахлули на югъ При **Срѣдецъ** и **Бояна** станали ожесточени боеве, а изъ полето — нечувани грабежи. Византийскитѣ войски, съ помощьта на българския боляринъ — войвода *Михаилъ*, сполучили да разбиятъ тѣзи монголски пълчища, да ги изловятъ, обезоржжатъ и поселятъ главно изъ Срѣдецката котловина, а една неголѣма часть — изъ Нишко, Овче-поле и Кратовско.

Поселилитѣ се въ Западна България печенеги се оженили за мѣстни българки и въ кратко време били побългарени, като запазили само племенното си родствено име **„шопъ"**. Печенежкото потекло на жителитѣ изъ Софийското поле се съзира много добре въ шопската софийска носия: кжси дрешки до надъ колѣнетѣ и кжси ржкави, които съвършено съответствуватъ на печенежкитѣ кжси дрехи.

Шопитѣ се отличаватъ като добри, упорити и храбри войници — черти, придобити наследствено отъ печенегитѣ.

Наблюдава се и антропологическо наследство: голѣма часть отъ женскитѣ типове изъ Софийско иматъ монголски типъ, въ отличие отъ мжжкото население; последното е високо, стройно и съ славянски типъ. Въ антропологическата наука е доказано, какво у женитѣ се спазватъ винаги по-силно расовитѣ белези на бащитѣ: отличителнитѣ черти на печенегитѣ отъ 1048 г. сж се предали на женскитѣ рожби, а майчинитѣ расови особености — български типъ отъ онази епоха — сж предадени на мжжкитѣ рожби.

Презъ XII в. **Срѣдецъ** е билъ **укрепенъ** и录 сталъ седалище на стратегъ.

Унгарскиятъ краль *Бела III*, въ съюзъ съ сръбския жупанъ *Стефанъ Неманъ*, воювалъ противъ византийцитѣ (1182-83 год.); въ войската на краля влизали и мѣстни жители отъ Западна България. Съюзницитѣ, между другитѣ крепости, превзели и **Срѣдецъ**, а гърцитѣ отстжпили до **Траяновата врата.** Градътъ билъ ограбенъ, а **крепостьта — разрушена,** за което свидетелствуватъ и кръстоносцитѣ отъ 1189 год. На следващата година сърбитѣ **доразрушили** тритѣ крепости — **Срѣдецъ**, Перникъ и Велбуджъ (Кюстендилъ). Така щото, **Юстинияновитѣ крепостни стени, изградени върху първичнитѣ римски основи, били разрушени отъ маджаритѣ и сърбитѣ.**

Походътъ на Унгарския краль *Бела III* се сключилъ съ миръ и съ женитба на краля съ дъщерята на византийския императоръ — *Исакъ Ангелъ*; зетьтъ възвърналъ на теста си завладѣнитѣ български крепости. Маджаритѣ, при оттеглюването си, отнесли въ Маджарско мощитѣ на *Св. Иванъ Рилски* и следъ 4 годинн ги възвърнали; императоръ *Исакъ Ангелъ* дошелъ въ Срѣдецъ, за да посрещне останкитѣ на светеца.

Българитѣ били разочаровани отъ унгаро-сръбския съюзъ и започнали сами да мислятъ за освобождението си. А пъкъ сключениятъ унгаро-византийски съюзъ билъ непосрѣдствената причина за ново българско възстание, което излѣзло напълно сполучливо. Начело на възстанието се поставили двамата братя-боляри — *Асенъ* и *Петъръ*, владетели на кулитѣ въ *„Трапезица“*, на р. Янтра. Презъ 1187 г. гърцитѣ били разбити при Ямболъ. Тогава императоръ *Исакъ Ангелъ* насочилъ часть отъ войскитѣ си презъ **Срѣдецъ,** за да удари на българитѣ откъмъ западъ. Презъ 1194 г. *Асенъ* превзелъ **Срѣдецъ.** Оттогава градътъ започналъ да цъвти и благосъстоянието му продължавало до завладяването му отъ турцитѣ.

София.

Презъ XIV в., непосрѣдствено преди завладяването на българското царство отъ турцитѣ, римската *Сердика* — срѣдновѣковниятъ *Срѣдецъ*—е вече преименувана **София.**

Още приживе царь *Иванъ Александъръ* (1331—1371) раздѣлилъ царството си между тримата си синове; силната нѣкога българска държава била разпокѫсана и владетелитѣ ѝ враждували помежду си.

Докато царствуващитѣ трима братя враждували помежду си, турцитѣ завладѣли Тракия и достигнали до Ихтиманъ. Опасностьта се надвесила и надъ *София.* Бейлеръ-беятъ на Румелия (Тракия съ седалище Пловдивъ) — *Лала Шахинъ* паша, той и командуващъ войскитѣ, обърналъ погледа си къмъ гиздавата *София*, проникналъ съ войскитѣ си (между Балкана и Витоша) въ Софийската котловина и обсадилъ крепостьта. Обкрѫжването и атакитѣ на крепостьта продължили две години (1382—1384 г.) безъ успѣхъ, като турцитѣ дали много човѣшки жертви. *Лала Шахинъ* паша, като не успѣлъ да превземе крепостьта съ бой, употрѣбилъ военна хитрость: по измамнически начинъ билъ заловенъ въ време на ловъ комендантътъ на крепостьта и последната се предала безъ бой (1386 год.).

Рапортътъ до султанъ *Мурада* отъ *Лала Шахинъ* паша за превземането на **Софийската крепость,** е единъ крайно интересенъ исторически документъ, въ който се описва подробно и всестранно състоянието на крепостьта. Ние привеждаме отъ рапорта **нѣкои извадки,** които ни даватъ ясна представа за състоянието на крепостьта, защитницитѣ и събитията презъ онѣзи сѫдбоносни години за **София:**

„Тази крепость е силна, здрава и много яка. Крепостьта още отъ старо време е била добре укрепена и снабдена съ всички приспособления на военното изкуство“.

„Крепостьта е снабдена съ изобилна храна: жито, брашно, едъръ и дребенъ добитъкъ. Софийската котловина е много изобилна въ земледѣлско и скотовъдно отношение; тя може да изхранва дълго време една огромна армия. Въ крепостьта има многобройна и отбрана войска, войницитѣ на която сж едри, мустакати и на видъ добре калени въ боеве“.

„Крепостьта е снабдена достатъчно съ военни провизии, припаси и военно-желѣзарски работилници (арсеналъ); има индустриални заведения за тънки и дебели вълнени и памучни материали за облѣкло на войницитѣ, а сжщо и за многобройното гражданство“.

За неуспѣхитѣ подъ крепостьта, *Лала Шахинъ* паша донася: „Азъ, сердарь на османскитѣ победоносни воини, на нѣколко пжти опитвахъ щастието си, за да превзема обширната и богата равнина на Софийското поле и самата крепость; лично водихъ храбритѣ войски на атака, но — за жалость — не успѣхъ и не сполучихъ нищо. Убедихъ се, че тази яка и много силна крепость съ юначество не ще може да се превземе скоро, ако не се опитатъ въ случая нѣкои хитрости“.

И действително, турцитѣ успѣли въ тази посока. *Индже Балабанъ* бей, командуващъ войскитѣ (1384—1387), наредилъ, щото потурчениятъ „*дуганджия*“ *Индже Сондекъ*, който говорилъ добре български, да се промъкне въ крепостьта. *Сондекъ* успѣлъ въ това и се настанилъ като „*дуганджи—баши*“ (началникъ на соколницитѣ) при господаря на крепостьта — *Янука* (Янка—Иванъ). Началникътъ на соколницитѣ и *Янукъ* често отивали на ловъ въ планинската мѣстность между София, Самоковъ и Ихтиманъ, въ посока на границата. При единъ такъвъ излѣтъ за ловъ, потурнакътъ „*дуганджи—баши*“ увлѣкълъ *Янука* въ хълмистата и гориста мѣстность и го подвелъ неусѣтно до турскитѣ погранични постове. *Янукъ*, безъ да подозира въ това нѣкаква предателска примка, тръгналъ изъ гжститѣ гори и планински усои между Самоковъ и Ихтиманъ. *Сондекъ* съ хитрость успѣлъ да предаде господаря си — *Янука*, на турскитѣ граничари, които лесно го пленили, обвързали го и го развеждали за показъ около крепостьта. Защитницитѣ на последната, като видѣли окаяното положение на началника си, паднали духомъ при тази гледка и поднесли на *Индже Балабанъ* бей ключоветѣ отъ вратитѣ на крепостнитѣ стени и турцитѣ влѣзли въ града безъ бой (1386 год.).

И това, което двама отъ най-добритѣ военачалници — *Лала Шахинъ* паша и *Индже Балабанъ* бей, не сж могли да постигнатъ съ сила въ продължение на 5 години (1382—1387 г.), потурнакътъ — предатель *Сондекъ* извършилъ съ военна хитрость, и то по безкръвенъ за турцитѣ начинъ.

Падането на **София** подъ турска властъ турнало край на всички братски препирни и крамоли между последнитѣ царственици на България; но било вече късно.

Споредъ турския писатель *Евлия Челеби* (XVII в.), още *Индже Балабанъ* бей, подъ впечатлението на 5-годишнитѣ несполучливи бойни действия подъ крепостьта и тежкитѣ загуби въ редоветѣ на турскитѣ войски, заповѣдалъ да се съборятъ градскитѣ стени. Презъ време на турското владичество крепостнитѣ стени и кули не били поддържани, та — съ течение на времето — оградата се рушила отъ землетръси, дъждове и човѣшка ржка.

Съ завладяването на **София** отъ турцитѣ, градътъ става седалище на румелийския бейлеръ-бей. Стари пжтешественици изъ турската империя я наричатъ *„столица на Румелия“* или *„столица на България“*. Като столица на румелийския бейлеръ-бей, *София* просжществувала около 400 години.

Следъ закрепването на турското владичество на Балканитѣ, мнозина европейски пжтешественици сж пжтували изъ Отоманската империя, като сж водѣли дневници за пжтуванията си. Почти всички, когато сж влизали въ нѣкой градъ, гледали сж, между другото, **укрепенъ ли е** градътъ съ стени, кули, валове и ималъ ли е замъци.

Използуваме тѣзи пжтеописи досежно състоянието на **Софийската крепость** презъ време на турското владичество.

Рицарьтъ *Бертрандъ дьо ла Брокиеръ*, на пжть отъ Цариградъ презъ Одринъ, миналъ презъ България презъ пролѣтьта на 1433 год., бележи, че **София** билъ голѣмъ градъ, което личело отъ **крепостнитѣ стени**, *„които сж съвсемъ съборени до земята и разрушени“*, и че въ града имало малка крепость (petit château) и **развалени градски стени.** Сжщиятъ пише и за друга една *„малка крепость до планината“* (вѣроятно, *Боянската).* А за населението на **София** бележи: *„Турцитѣ сж твърде малочислени, което обнадеждва завладѣното население за отърваване отъ робството“*.

Пжтешественикътъ *Герлахъ*, като описва (1578 г.) подробно **София** и околностьта въ земледѣлско отношение, население на града, училища религиозни общини и пр., казва, че видѣлъ само остатъци отъ развалини на една кула край града.

Другъ пжтешественикъ — *Брапичъ*, забелязалъ развалини отъ крепостни градски стени.

Давидъ Угнодъ (1572 г.) пише: *„Градътъ не е укрепенъ, нѣма стени, а въ предградията има остатъци отъ стари зидове“*.

Герардъ Корнелиусъ Дришъ въ 1718 г. видѣлъ остатъци отъ стари крепостни зидове, които стърчели край София налѣво, идвайки отъ Нишъ; иначе, градътъ не билъ укрепенъ нито съ зидове, нито съ насипи.

Хенри А. Дибронъ издалъ презъ 1819 год. въ Съединенитѣ щати — Бостонъ, едно голѣмо съчинение за *„Плуване по Черно-море“*. Първиятъ томъ е отреденъ за България и *Дибронъ* пише за **София**, между другото, че е **безъ укрепления.**

Отъ горнитѣ засвидетелствувания се вижда, че **София не е била укрепена** съ крепостни стени презъ време на турското владичество и турцитѣ, отъ завладяването на града до началото на XIX в., не сѫ даже помислювали за укрепяването ѝ. Пѫтешественицитѣ бележатъ въ пѫтеписитѣ си само за развалини отъ стари крепостни стени и кули, стърчещи край северната покрайнина на града; нѣкои отъ тѣхъ споменаватъ и за цитадела на крепостьта. Едва презъ срѣдата на първата половина отъ XIX в. турцитѣ започнали **да укрепяватъ** *София*.

Заключение. Отъ изложеното се вижда,че—когато София е била **укрепена**—градътъ представлявалъ силна твърдина,подъ чийто стени сѫ били водени упорити борби и геройски се е съпротивлявала отбраната; градътъ занемаренъ въ фортификационно отношение, леко е минавалъ отъ едни рѫце въ други. Така, римската *Serdica*, византийската *Triadiza* и българскиятъ *Срѣдецъ*, сѫ били непристѫпни. Наистина, крепостьта пада подъ ударитѣ на варваритѣ (хуни, готи) и по-късно на славянитѣ и българитѣ; но, както е известно, Великото преселение на народитѣ бѣ мировъ потокъ — хала, която помете европейската стара цивилизация, сломи обширни империи, та твърде естествено е падането и на *укрепената Сердика*. Българскиятъ *укрепенъ Срѣдецъ*, както се изложи (стр. 138), оказа двегодишна упорита съпротива срещу атакитѣ на *Лала Шахинъ* паша и три години противостоя на войскитѣ на *Инджe Балабанъ* бей и само предателството улесни завземането на крепостьта безъ бой. *Турска София не е била укрепена*, затова градътъ минавалъ отъ рѫце на рѫце — почти безъ бой — презъ време на разни военни действия или смутове.

Срѣдновѣковна Бояна.

Селото *Бояна* е имало въ историческото минало тѣсна свръзка съ *София*; следователно, *срѣдновѣковна Бояна* се явява отъ интересъ за нашитѣ исторически изледвания.

Днешното село *Бояна* е разположено надъ нѣкогашно цъвтещо и богато селище — предградие на срѣдновѣковния *Срѣдецъ*. Крепостнитѣ стени сѫ заобикаляли селището откъмъ северъ (къмъ полето) и, вѣроятно, съ двата си фланга сѫ опирали въ непристѫпнитѣ поли на Витоша. Горе, на *„Момина-скала“*, се е издигалъ цитаделътъ на крепостьта, отъ който има съхранени и досега развалини, наречени *„градище Батилъ“*—по името на нѣкогашния му владетеленъ князъ. Срѣщатъ се изъ *Бояна* следи отъ основи на крепостни стени, които сж заобикаляли срѣдновѣковното селище.

Военачалникътъ *Никифоръ Ксифиасъ*, презъ време нашествията на императора *Василий II* въ България, успѣлъ да превземе (1016 г) чрезъ обсада *Боянската крепость* (стр. 136). Презъ 1040 год. станало Нишкото възстание противъ византийцитѣ; повдигнала се е *Срѣдецката* область. Лѣтописецътъ *Кекавменъ* бележи за превземането на *„укрепения български градъ Бояна“*, управляванъ отъ военачалника *Батко* (Батилъ).

Вѣроятно, крепостьта на *Бояна* е била разрушена отъ турцитѣ едновременно съ разрушаването на *Софийската* римска крепость.

Селската църквица е една отъ нашитѣ стари исторически ценности. Тя е била изследвана отъ *Иречекъ* и по-късно отъ наши историци и археолози. Въ църковната библиотека сж били съхранени стари книги и ржкописи, между които поменикътъ на *„българскитѣ царе, царици, патриарси и знаменити велможи“*. Между образитѣ на светиитѣ, запазени сж фрески на царь *Константинъ Тиха—Асенъ* и жена му — *Ирина* (внучка на царь *Иванъ Асенъ II*), на севастократа *Калояна* (царювъ братовчедъ) и жена му — *Десислава* и др. По богато и разкошно украсенитѣ облѣкла може да се сжди отчасти за срѣдновѣковния битъ на дѣдитѣ ни.

Укрепяване на София отъ турцитѣ.

Презъ срѣдата на първата половина отъ миналия вѣкъ турцитѣ започнали **да укрепяватъ** *София* съ землени укрепления (черт. 69) и били построени, както се каза на стр. 117: *градскиятъ валъ*, *Еврейската табия*, *„Чаушъ-паша“ табия*, *Слатинскиятъ люнетъ* и *редутитѣ „Айва-деде“*, *„Куру-баларъ“* и *„Коньовица“*. *Градскиятъ* валъ, *Еврейската* табия и *„Чаушъ-паша“* табия, сж обезличени отъ разширението на града; останалитѣ укрепления сж запазени и досега, но нѣматъ никакво тактическо значение.

Презъ 1907 г., когато изследвахъ остатъцитѣ отъ развалинитѣ на крепостнитѣ римски стени, разпитахъ стари хора по на 80—90 годишна възрасть, дали помнятъ, кога турцитѣ сж построили укрепленията около *София*. Старцитѣ ми обясниха:

Градскиятъ валъ—*„Хендеко“*, не знаятъ кога е построенъ; но чували да имъ се разказва въ детинство, че е билъ изкопанъ 10—15 години преди *„чумата“*. А като се знае, че тази епидемия е върлувала въ отечеството ни презъ 1837 год., излиза, че валътъ е билъ изкопанъ презъ 1822—1827 год. Това се подкрепя и отъ американеца *Дибронъ*, какво презъ 1819 год. *„София е твърде голѣмъ, населенъ*

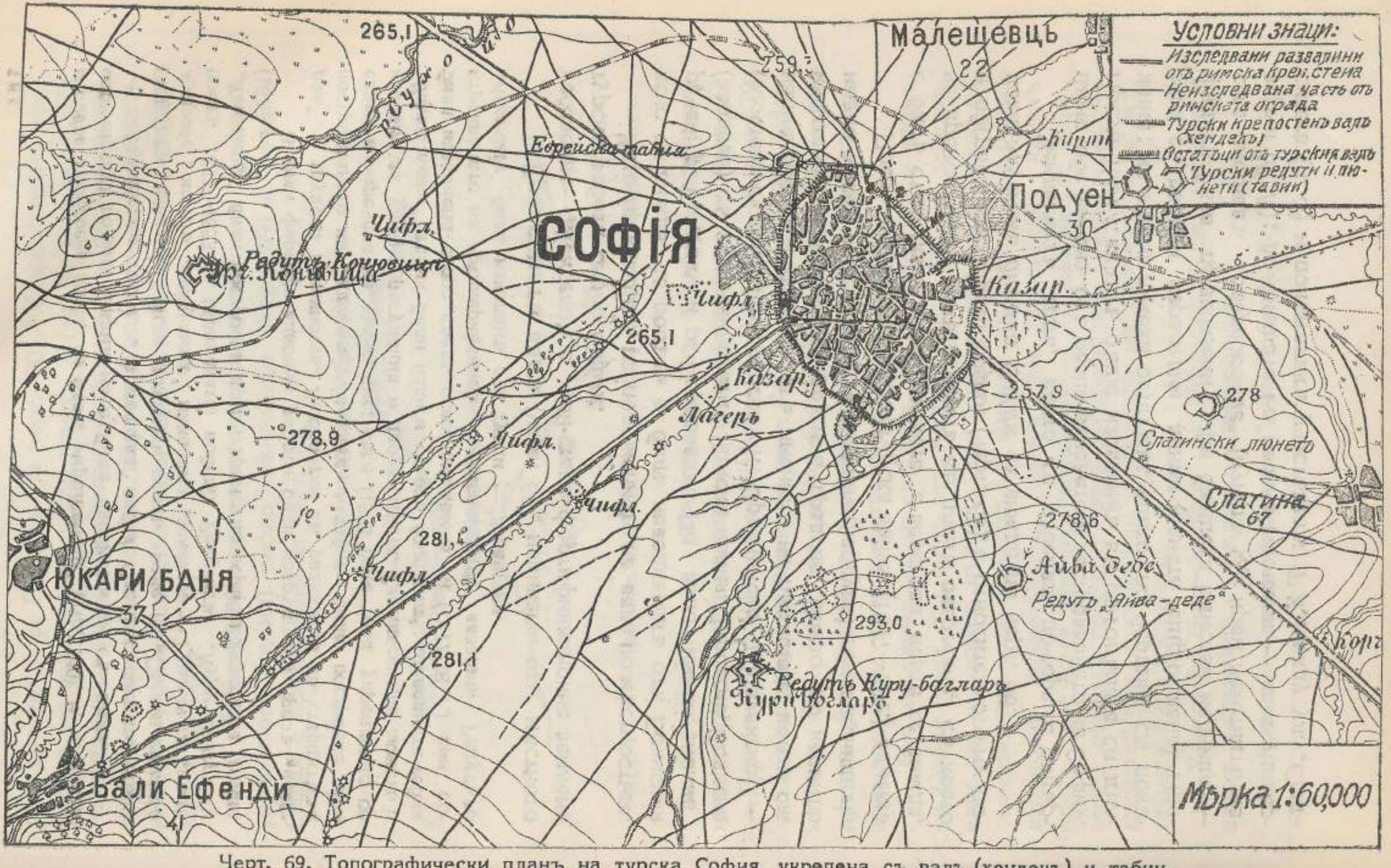
Малешевцъ
22
265,1
259,3
рѣка
Еврейска табия
Кирил
Подуен
30
Чифл.
СОФІЯ
Редутъ Коньовица
Ур. Коньовица
Чифл.
Казар.
265,1
Казар.
Лагеръ
278,9
Чифл.
Чифл.
257,9
278
Слатински люнето
Слатина
67
278,6
281,2
Чифл.
Айва деде
Редутъ „Айва-деде“
ЮКАРИ БАНЯ
37
293,0
Корч
281,1
Редутъ Куру-багларъ
Куру бoгларъ
Бали Ефенди
41
Условни знаци:
Изследвани развалини отъ римска креп. стена
Неизследвана часть отъ римската ограда
Турски крепостенъ валъ (хендекъ)
Остатъци отъ турския валъ
Турски редути и люнети (табии)
Мѣрка 1:60,000

Черт. 69. Топографически планъ на турска София, укрепена съ валъ (хендекъ) и табии.

и добре построенъ градъ, но **безъ укрепления**“ (стр. 140), т. е. презъ споменатата година **София** не е била заобиколена съ **валъ**.

Еврейската табия, „*Чаушъ-паша*“ табия, *Слатинскиятъ* люнетъ и редутътъ „*Айва-деде*“ били издигнати презъ време на „*Силистренското муарабе*“, когато „*арнаутето*“ минавали „*занагоре — Туна-янасѫ*“, т. е. презъ 1852—1853 г. (Кримската война). Редутитѣ „*Куру-багларъ*“ и „*Коньовица*“ били построени презъ време на сръбско-турската война (1876 г.).

Всички фортификационни работи били извръшвани чрезъ „*ангария*“ — трудова повинность. Любопитни сѫ разказитѣ на старцитѣ за построяването на „*табитѣ*“. *Еврейската* табия била построена отъ евреи и наречена на тѣхно име; сега (1933 год.) това укрепление се изравни за улична регулация и дворни мѣста. *Слатинскиятъ* люнетъ и „*Чаушъ паша*“ табия били издигнати отъ българитѣ; последната табия била изравнена скоро следъ освобождението ни (1877/78 г.) при построяването на артилерийскитѣ и гвардейскитѣ казарми. Редутътъ „*Айва-деде*“ билъ изкопанъ отъ турци — занаятчии.

1. **Градскиятъ валъ** (черт. 69), нариченъ отъ мѣстното население — „*Хендеко*“, е най-стара фортификационна землена турска работа около *София*.

Като проследимъ разположението на вала по мѣстностьта, ясно се вижда, че ровътъ е билъ наводняванъ отъ Боянския ручей, р. Градска и р. Перловецъ. По вала имало „*капии*“ (входове) съ желѣзни врати: Ломска капия, Пиротска, Боянска (Кюстендилска), Цариградска и Орханийска (Подуенска) — наименования, получени отъ имената на пѫтищата, които сѫ излизали отъ София за другитѣ градове. Близо до капиитѣ имало малки пристройки за охраната (караула) и баждарницитѣ.

Презъ последната руско-турска война (1877—78 г.) *валътъ* е билъ съхраненъ и отъ руската 3-верстова карта се вижда, че крепостниятъ валъ е ималъ въ планъ очертание, съ което е ограждалъ *турска София* (черт. 69), а относителното му положение къмъ *днешна София* се вижда по черт. 66.

Землениятъ валъ, както се отбеляза по-горе, е съвършено обезличенъ отъ разширяването и застрояването на София. Презъ 1907 г. валътъ бѣше изравненъ въ по-голѣмата си дължина; на мѣста личеха остатъци, които по чертежа сѫ показани съ двойни паралелни линии (едната защрихована). Профилитѣ бѣха по-запазени: при бившата Вайсова мелница — сега площадъ „*Възраждане*“ (пунктъ *Q*); край пехотнитѣ казарми (п. *R*); до бившата I-а мѫжка гимназия — сега университета (п. *S*) и по-нататъкъ участъкътъ *T Z*, между ул. „*Ста-*

ра-планина“ и р. Градска. На черт. 70, *А* е представенъ профильтъ на градския валъ при пунктъ *R* (по № 1 на черт. 69); на сѫщия чертежъ, *Б*—профилътъ възстановенъ (реставриранъ), което дава представа за вала. Вѣроятно, водниятъ ровъ е ималъ кюветъ— дънно ровче, за увеличване дълбочината на наводняването на рова.

2. **Табиитѣ.** Относителното разположение на турскитѣ укрепления (табии) около нѣкогашна (черт. 69) и сегашна *София* е представено на черт. 71.

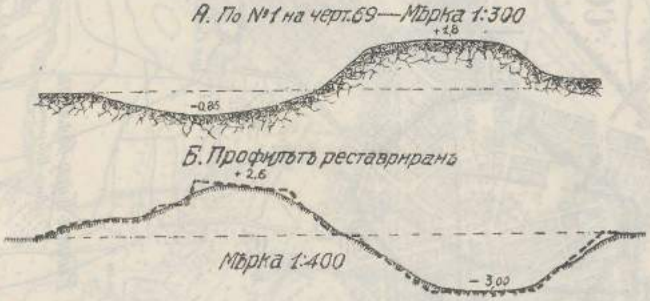

Черт. 70. *А* — Профилъ на градския валъ; *Б*—сѫщиятъ реставриранъ.

Очертанията на укрепленията въ планъ и профилитѣ имъ, споредъ както сѫ спазени, сѫ представени: на черт. 72 — *Еврейската табия* съ профили по № 1 и № 2; на черт. 73 —*Слатинскиятъ люнетъ*; на черт. 74 — редутътъ „*Айва-деде*“; на черт. 75 — редутътъ „*Куру-багларъ*“ и на черт. 76 — редутътъ „*Коньовица*“ съ профилъ по № 1. Чертежитѣ даватъ ясна представа за устройството на укрепленията.

Ако хвърлимъ единъ погледъ върху схематичния планъ на *София* (черт. 56), снетъ отъ *Каницъ* презъ 1871 г., забелязваме, че — освенъ първитѣ три укрепления — е имало на североизтокъ отъ бившата I-а мѫжка гимназия, нейде около дворцовия автомобиленъ гаражъ при гвардейския коненъ полкъ, още едно землено укрепление — „*Чаушъ паша*“ табия, която помнятъ по-стари софийски граждани. Следъ освобождението, при построяване казармитѣ на споменатия полкъ, табията била изравнена.

Редутитѣ „*Куру-багларъ*“ и „*Коньовица*“ сѫ издигнати върху височинитѣ съ сѫщото наименование.

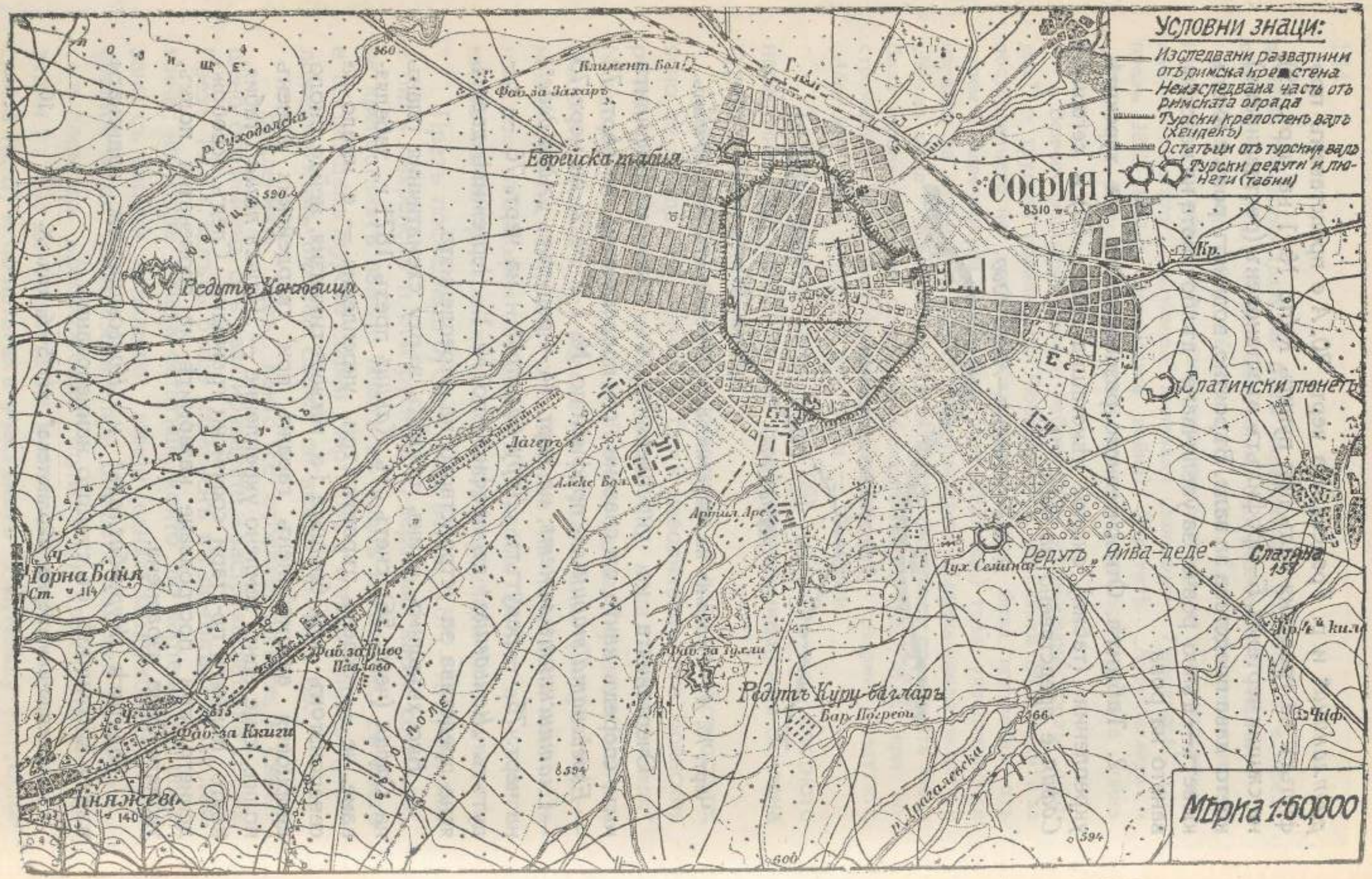
Условни знаци:
Изследвани развалини отъ римска крепостна стена
Неизследвана часть отъ римската ограда
Турски крепостенъ валъ (хендекъ)
Остатъци отъ турския валъ
Турски редути и люнети (табии)
София
8310
Климент Бол.
Фаб. за Захаръ
р. Суходолска
Еврейска табия
Редутъ Коньовица
Спатински люнетъ
Редутъ „Айва-деде"
Слатина
Дух. Семинар
Лагеръ
Алекс. Бол.
Редутъ Куру-базларъ
Бар. Погреби
Фаб. за тухли
Фаб. за пиво
Фаб. за книги
Горна Баня
Княжево
р. Драгалевска
Мѣрка 1:60,000
Кр.
Чиф.
360
590
594
600
366
140

Черт. 71. Топогр. планъ на сегашна София съ означение на турскитѣ укрепления.

Редутътъ *„Куру-багларъ“* (черт. 75) има въ двора си кавалеръ и по очертанието си прилича на малкитѣ одрински фортове.

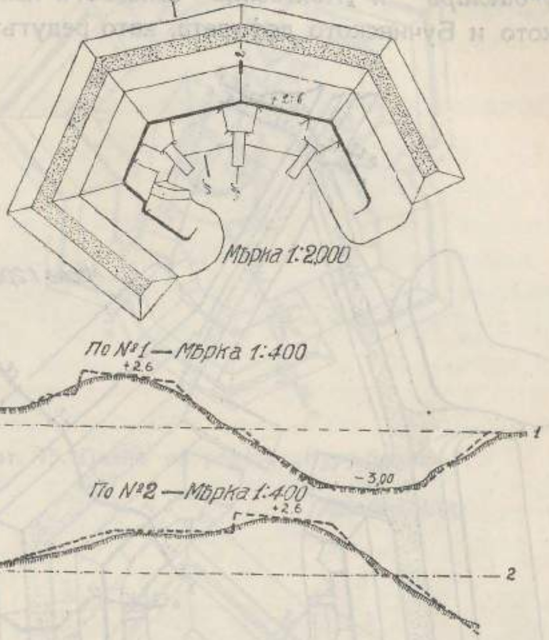
+2.6
Мѣрка 1:2,000
По №1 — Мѣрка 1:400
+2.6
1
−3,00
По №2 — Мѣрка 1:400
+2.6
2

Черт. 72. Планъ на Еврейската табия съ профили по № 1 и № 2.

Редутътъ *„Коньовица“* (черт. 76) съ кавалеръ е по-солидно землено укрепление; въ двора му има нѣколко блиндажни постройки (хранилища) и тилни траверси.

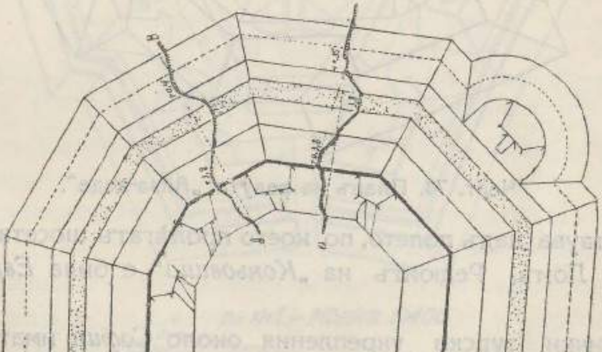
Мѣрка 1:2000

Черт. 73. Планъ на Слатинския люнетъ.

Редутътъ *„Айва-деде“*, *Слатинскиятъ* люнетъ и обезличената *„Чаушъ паша“* табия иматъ разположение и фронтъ за отбрана на Цариградското и Орханийското шосета; редутитѣ *„Куру-багларъ“* и *„Коньовица“* запазватъ изходитѣ отъ Княжевското и Бучинското дефилета, като редутътъ *„Коньовица“*

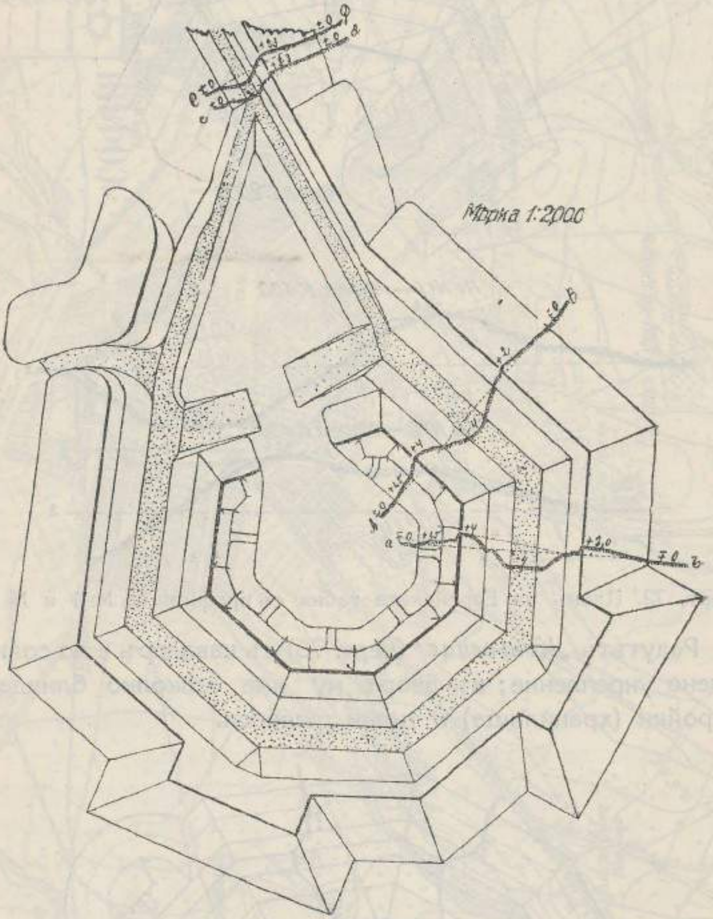

Черт. 74. Планъ на редута „Айва-деде“.

господствува надъ полето, по което пролѣгатъ шосетата за Пиротъ и Ломъ. Редюитъ на *„Коньовица“* е била *Еврейската* табия.

Всички турски укрепления около *София* иматъ високи профили (такова бѣ вѣенето въ фортификацията презъ миналото столѣтие). Укрепленията сж вѣнчали височинитѣ така,

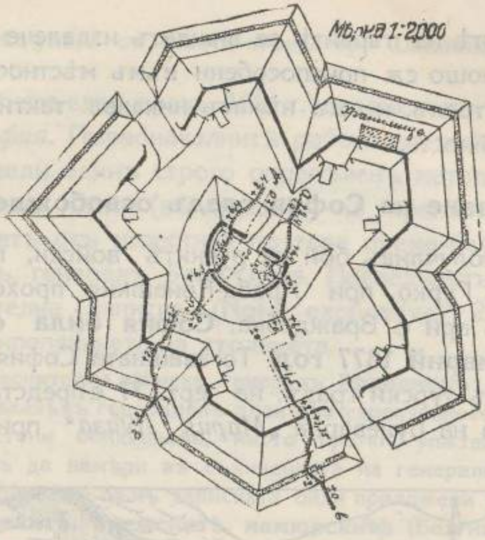
Мърка 1:2000
Хранилище

Черт. 75. Планъ на редута „Куру-багларъ“.

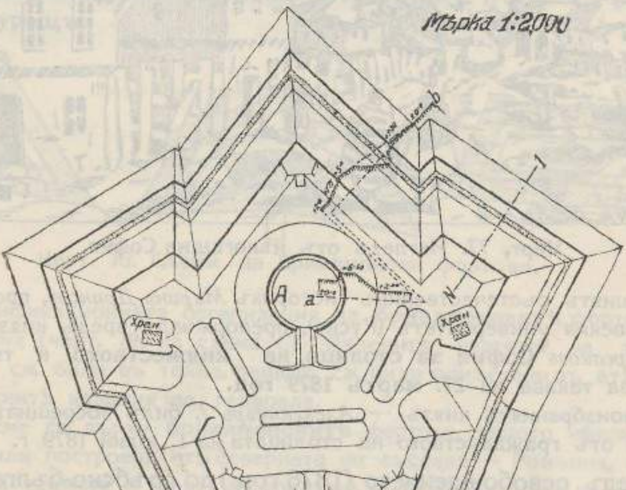
Мърка 1:2000
А
а
Хран
Хран

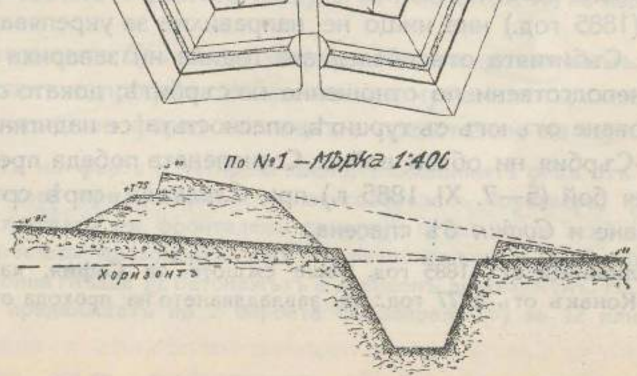
По №1 — Мърка 1:400
Хоризонтъ

щото силуетитѣ на първитѣ се виждатъ издалече отъ Софийското поле; лошо сѫ приспособени къмъ мѣстностьта — безъ близъкъ обстрелъ, и сега нѣматъ никаква тактико-фортификационна стойность.

Укрепяване на София следъ освобождението.

Следъ сполучливъ бой на рускитѣ войски, предвождани отъ генералъ Гурко, при Араба-Конашкия проходъ и моста на р. Искъръ при с. Враждебна, **София била освободена на 23. декемврий 1877 год.** Тогавашната София имала видъ на обикновенъ турски градъ; на черт. 77 е представена рисунка за изгледа на булеварда „*Мария Луиза*“ при сегашнитѣ градски хали.

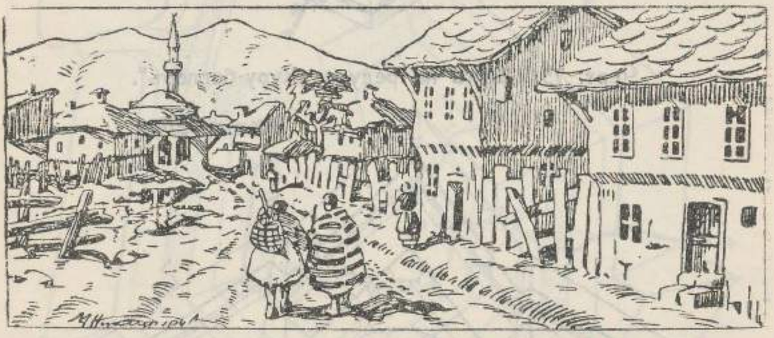

Черт, 77. Изгледъ отъ нѣкогашна София.

Нашиятъ съотечественикъ—историкъ *Маринъ Дриновъ*, професоръ въ Харковския университетъ (Русия), препорѫчалъ предъ князъ *Дондуковъ-Корсаковъ* **София за столица на княжеството** и тя била обявена за такава на **27. мартъ 1879 год.**

Новоизбраниятъ князъ — *Александъръ I*, билъ посрещнатъ тържествено отъ гражданството на столицата на 1. юлий 1879 г.

Следъ освобождението (1878 год.) до сръбско-българската война (1885 год.) ние нищо не направихме за укрепяването на *София*. Събитията отъ последната година ни завариха съвършено неподготвени по отношение на сърбитѣ; докато очаквахме воюване отъ югъ съ турцитѣ, опасностьта се надигна отъ западъ—Сърбия ни обяви война. Спечелената победа презъ тридневния бой (5—7. XI. 1885 г.) при *Сливница*, спрѣ сръбското нахлуване и *София* бѣ спасена.

Сливница отъ 1885 год. бѣше сѫщото за **София**, каквото и **Араба-Конакъ** отъ 1877 год.: съ завладяването на прохода отъ руситѣ, освободи се **София**, а съ нашата победа при **Сливница**—спаси се **столицата**.

Следъ войната едва презъ 1891 г. се пристжпи къмъ укрепяването на *София*. Първоначалнитѣ работи по това укрепяване не сж следвали единъ строго опредѣленъ методъ; нѣмало е даже генераленъ планъ (въ проектъ) на крепостьта. Поисканъ билъ съветъ отъ известния по това преме белгийски воененъ инженеръ, генералъ *Бриалмонъ*. Последниятъ далъ една кратка обяснителна записка (Note explicative, 2. VII. 1891 Bruxelles) за укрепяването на столицата.

Въ тази обяснителна записка, генералъ **Бриалмонъ** нищо не бележи досежно нѣкакъвъ генераленъ планъ за укрепяването на **София**; въ нея сж помѣстени обикновени, много кратки упжтвания, които всѣкой би могълъ да намѣри въ съчиненията на генерала по дълговременна фортификация. Къмъ записката били приложени **4** листа съ чертежи за **анверскитѣ, лиежскитѣ, намюрскитѣ** (Белгия) и **букурещскитѣ** (Ромъния) фортове; на черт. 78 сж показани нѣколко схеми: *А* —за единъ белгийски фортъ около **Намюръ** и *Б* и *С*—за фортове около **Букурещъ**.

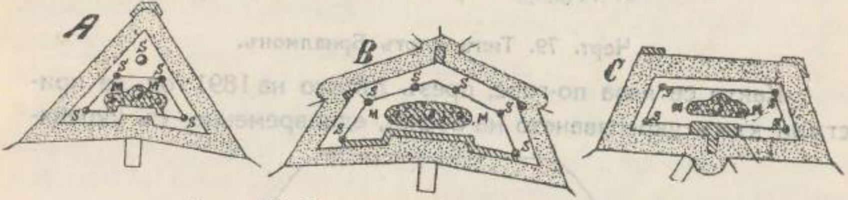

Черт. 78. Схеми на бриалмонови фортове.

Фортификационната организация на **бриалмоновитѣ** фортове е твърде силна (черт. 79, за схема *С*). Даденитѣ чертежи за типове фортове не сж били въ тайна, защото сж били помѣстени въ атлазитѣ къмъ печатнитѣ издания на генерала.

Спрѣхме се върху **бриалмоновитѣ** фортове, защото нѣкои отъ тѣхъ сж били построени отъ северната ни съседка — Ромъния, около Букурешъ, а схемата *С* (черт. 78) послужи за типъ (черт. 79) на нашитѣ фортове.

Предлаганиятъ *Бриалмоновъ* фортъ билъ видоизмѣненъ отъ насъ въ планъ и профилъ, а бетонажътъ му намаленъ; схематичното очертание на форта въ планъ е представено на черт. 80.

Планътъ на форта е **четирижгъленъ**; вънкашниятъ ровъ отъ трапецовиденъ става **трижгъленъ** съ гласисообразенъ брустверъ; рововетѣ се обстрелватъ съ фронталенъ пехотенъ огънь и съ леки бронирани 57 м. м.-ови грюзоновски орждия, разположени въ изходящитѣ жгли (въ бетонни гнѣзда *g*); бетонажътъ е доведенъ до минимумъ. На всѣки фасъ се предвиждатъ по 2 барбета съ апарели (*b*) за 12 или 15 с.м.-ови крепостни оржд ия; барбетитѣ се отдѣлятъ съ малки (*n*) и голѣми (*m*) траверси. Тази фортификационна организация, въ сравнение съ първоначалната (черт. 78, *C* и 79), е крайно осждна.

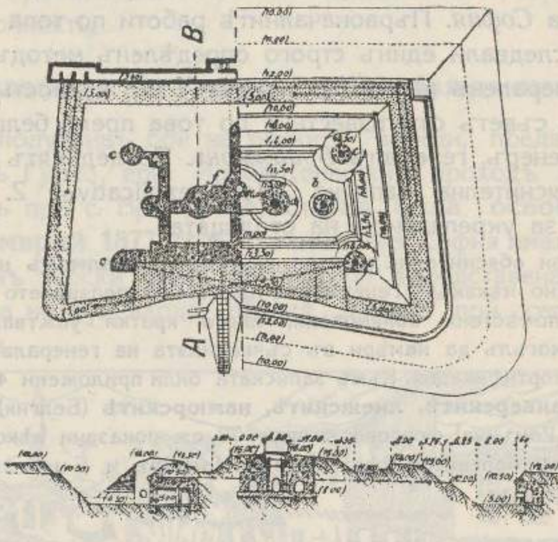

Черт. 79. Типъ фортъ Бриалмонъ.

Както се каза по-горе, презъ лѣтото на 1891 год. се пристжпи къмъ укрепяването на *София*, едновременно съ укрепяването на *Сливнишката* позиция; избраниятъ и видоизмѣненъ типъ фортъ (черт. 80) бѣ приспособенъ къмъ мѣстностьта.

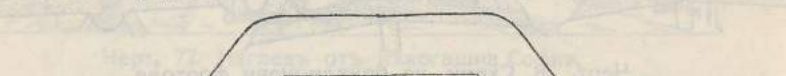
g
n
n
g
m
m
b'
k
m
m
b
b
g
g
Мѣрка 1:4,000.
k-Бетонна казарма
g-Бетонни гнѣзда за 57 мм ор.
b-Апарели и барбети за кр. ор.
m-голѣми
n-малки
траверси

Черт. 80. Схема за софийски фортъ.

Укрепи се северозападниятъ фронтъ срещу Владайско-Бучинското дефилета — Ломско-Вратчанското шосета.

Следъ 1895 год. укрепяването на *София* се е подновявало на нѣколко пѫти въ зависимость отъ политическитѣ събития на Балканитѣ; издигнатитѣ фортификационни работи сѫ били малко и отъ полски характеръ.

Витоша и Люлинъ били изоставени за отбраната на *София. А такива планини, при тъй сполучливо разположената до тѣхъ столица, трѣбва да се включатъ въ отбранителната линия.* Единъ подобенъ проектъ съ записка, по своя частна инициатива, представихъ (1901 год.) въ Инженерната инспекция, отдето се препрати въ щаба на армията; този проектъ се застѫпи ъот *„Проектъ за Софийската крепость* (*1904 год.*)" и остана само на книга.

Сегашното състояние на фортоветѣ край *София* е добро, а издигнатитѣ въ различно време фортификационни работи, отъ полски характеръ, сѫ обезличени отъ атмосферното влияние и разработването на нивята.

Глава VI.

Укрепяване на България отъ турцитѣ.

Общъ погледъ.

Турцитѣ презъ първитѣ столѣтия отъ своето владичество на Балканитѣ (XIV-XVII в.) сж били съ силенъ настжпателенъ духъ, който ги заведе чакъ подъ Виена. Тѣ разрушили завладѣнитѣ древни крепости, а нови не създали. Когато започва упадъкътъ на империята (XVIII в.), тѣ започнали да прибѣгватъ къмъ помощьта на фортификацията и въ миналото станали вещи фортификатори.

Турцитѣ издигнали въ нашето отечество редица първостепенни за времето си крепости: Силистра, Варна, Шуменъ, Русе, Никополъ, Видинъ, Бѣлоградчикъ, София, Одринъ и др.; нѣкои отъ тѣзи крепости сж играли голѣма роль въ руско-турскитѣ войни презъ XVIII и XIX в.

Укрепяването на току-що споменатитѣ градове е било споредъ тогавашнитѣ вѣения въ дълговременната фортификация. Устройството на нѣкои укрепления е било, за даденото време, дори последна дума на фортификацията; такива сж: *„Московъ-табия“* и *„Илдъзъ-табия“* (Шуменъ), *„Франга-табия“* (Варна), крепостната ограда около *Силистра*, *„Меджидие-табия“* (тамъ) и др.

Стратегическата оценка на създаденитѣ крепости е била отлична; достатъчно е да се отбележи фактътъ, че сжщитѣ градове сж били силно укрепени и отъ римлянитѣ. Нѣщо повече: турцитѣ, съ стратегическия си усѣтъ за фортификационната организация на Североизточна България, сж изпреварили времето. Така, укрепениятъ четириждълникъ: Шуменъ—Варна—Силистра—Русе, известенъ въ историята на фортификацията подъ името *„Български укрепенъ четириждълникъ“*, е послужилъ за класически прототипъ на укрепенитѣ райони.

Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ.

Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ: *Шуменъ — Варна—Силистра Русе* (черт. 81), преграждa най-правия пжть отъ долния Дунавъ за Одринъ и по-нататъкъ — Цариградъ. Разстоянието между крепоститѣ се колебае отъ 80—150 клм. Две отъ крепоститѣ (Силистра и Русе) сж прирѣчни, третата (Варна)—приморска и четвъртата (Шуменъ)—сухопжтна. Укрепениятъ четирижгълникъ е оказвалъ силно влияние върху хода на всички руско-турски войни: или е привличалъ рускитѣ сили за обсада на крепоститѣ (войната 1828—1829 г.) и по този начинъ се е затѣгвала войната и се обезпечвалъ главниятъ пжть за Цариградъ презъ Одринъ, или е раздробявалъ рускитѣ сили (войната 1877-78 год.).

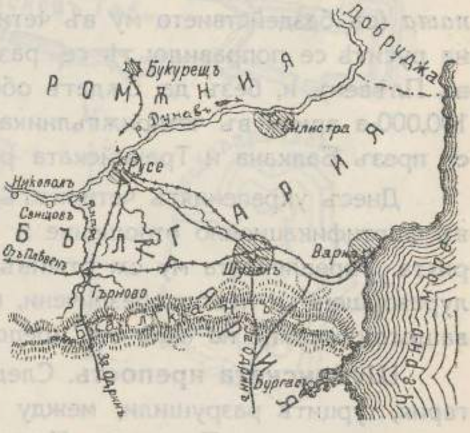

Черт. 81. Българскиятъ укрепенъ четирижгълникъ.

Първата война се разигра въ укрепения четирижгълникъ; той продължи войната, въпрѣки неумѣенето на турскитѣ генерали да го използуватъ, като укрепенъ районъ, за маневриране. Крепостьта *Варна* оказа упорита съпротива и всѣка крачка напредъ за руситѣ имъ е костувала много кръвь; следъ тримесечна отбрана комендантътъ на крепостьта, *Юсуфъ паша*, по причина на Цариградски придворни интриги, *предалъ* крепостьта на 11. октомврий 1828 г. (ст. ст.). Крепостьта *Силистра* едва била превзета на 29. юний следващата година.

Презъ втората война укрепениятъ четирижгълникъ раздедини рускитѣ сили на две армии: едната минала Дунава въ долното течение, при Браила, а другата — при Свищовъ. Въ четирижгълника била 100,000-ата армия на *Мехмедъ Али паша*. Рускиятъ корпусъ въ Добруджа (генер. *Цимерманъ*) действувалъ пасивно, защото на операционната му линия се намиралъ укрепениятъ четирижгълникъ. Армията, която минала Дунава при Свищовъ, следъ като оставила заслонъ за наблюдение къмъ крепоститѣ Русе—Шуменъ, оперирала на югъ презъ Балкана изъ Тракийската равнина.

Това значение на укрепения четириѫгълникъ е било преценено още отъ генералъ **Жомини**, началникъ щаба на **Наполеона**: *„Руска армия, която би поискала да мине Балкана, трѣбва да остави часть отъ силитѣ си за наблюдение крепоститѣ Русе и Шуменъ—долното течение на Дунава“*. Тѣзи три реда сѫ пророчески думи за плана на рускитѣ действия презъ освободителната война (1877-78 год.).

Османъ паша отъ Видинската крепость, схващайки създаденото стратегическо положение и преценявайки го добре, напусналъ крепостьта и се съпоставилъ на руското напредване съ заемането на Плѣвенъ. Стратегическото положение се влошило за руситѣ, а твърде много се подобрило за турцитѣ.

Но, благодарение на бездарностьта на *Мехмедъ Али паша* (съ бездействието му въ четириѫгълника), положението на руситѣ се поправило; тѣ се разправили съ Османъ паша въ Плѣвенъ и, безъ да бѫдатъ обезпокоявани отъ турската 100,000-а армия въ четириѫгълника, продължили операциитѣ си презъ Балкана и Тракийската равнина.

Днесъ укрепениятъ четириѫгълникъ нѣма никаква цена въ фортификационно отношение и е вече достояние на историята. Укрепленията му сѫ отживѣли времето си (стари), полуразрушени и нѣкои обезличени, което се вижда отъ следващото описание на една отъ крепоститѣ му — Шуменската.

Шуменската крепость. Следъ завладяването на България, турцитѣ разрушили, между другитѣ крепости, и крепостнитѣ стени на *Преславъ* и *Плиска* (стр. 57-58 и 87-89); тѣзи две крепости сѫ застѫпени отъ новоиздигнатата отъ турцитѣ твърдина *Шуменъ*, при източнитѣ поли на платото съ сѫщото име — древниятъ Симеоновъ връхъ (стр. 63).

Съ заселването на Герлово и Дели-Орманъ съ компактна маса турско население, градътъ Шуменъ придобилъ вече голѣмо значение за този турски край. И когато презъ XIX в. се започнало усилено укрепяване на Северна България отъ турцитѣ, *най-силно е билъ укрепенъ Шуменъ*. Градътъ билъ ограденъ съ крепостенъ земленъ валъ и препасанъ съ фортовъ поясъ; крепостната ограда е била издигната преди руско-турската война 1828-29 г., едновременно съ землениттѣ огради на София, Варна, Русе и др. Следъ 1829 г. турцитѣ пристѫпили къмъ постепенно засилване укрепяването на българския четириѫгълникъ и, преди всичко, укрепяването на *Шуменъ*, което се продължавало до Кримската война (1853-54 г.); фортификационни работи сѫ били произведени до и презъ последната руско-турска война (1877-78 г.). Отъ турцитѣ били издигнати около Шуменъ укрепления отъ дълговремененъ и полудълговремененъ характеръ, които образували фортовъ поясъ около града съ диаметъръ отъ 7 до 11 клм. по въздушна линия. Едни отъ най-солиднитѣ фортове сѫ били *„Московъ-табия"*, *„Илдъзъ-табия"*, *„Касапларъ-табия"* и др.; за времето си, тѣ сѫ били силни въ фортификационно отношение укрепления — очертанието имъ въ планъ е било най-разнообразно (черт. 82), което издава известно творчество.

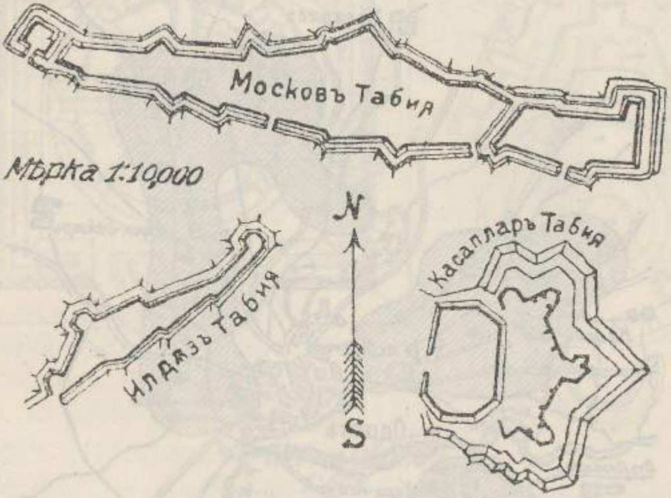

Черт. 82. Характерни турски фортове около Шуменъ.

По Берлинския договоръ отъ 1878 г. ние трѣбваше да разрушимъ всички крепости въ страната ни, останали отъ турцитѣ; така щото, силната турска крепость *Шуменъ* постепенно се обърна на развалини отъ фортове.

До първия ромъно-български конфликтъ (1900 г.) ние нищо не бѣхме направили за усилването на **Шуменската крепость**. По западната и южната граница (срещу турцитѣ и сърбитѣ) се произведоха нѣкои и други фортификационни работи, защото откъмъ тѣзи посоки се повдигаше политическиятъ барометъръ на нашата млада държава. Ромънитѣ минаваха за добри приятели, но Михаиляновото убийство въ Македония презъ 1900 г. ни убеди, че севернитѣ ни съседи сж такива неприятели, както турцитѣ и сърбитѣ. Тогава се издигнаха около Шуменъ нѣкои полски фортификационни работи. Презъ 1904 г. се състави генераленъ планъ на крепостьта. При шуменскитѣ маневри (1912 г.), както и презъ междусъюзническата (1913 г.) и Свѣтовната (1915-1918 г.) войни, издигнаха се по фортовия поясъ разни фортификационни работи, предимно отъ полски характеръ.

Одринската крепость.

Одринъ е вжзелъ на пжтищата отъ Търново-Сейменъ (Златенъ-долъ), Ямболъ, Лозенградъ, Цариградъ, Деде-Агачъ и Кърджали.

Одринската крепость (черт. 83) е издигната въ началото на руско-турската война (1877-78 г.) по проектъ и ржководство на *Блюмъ паша*, австрийски генералъ на турска служба. Презъ време на Съединението (1885 г.) и презъ Балканската война (1912-13 г.) крепостьта бѣше усилена отъ турцитѣ.

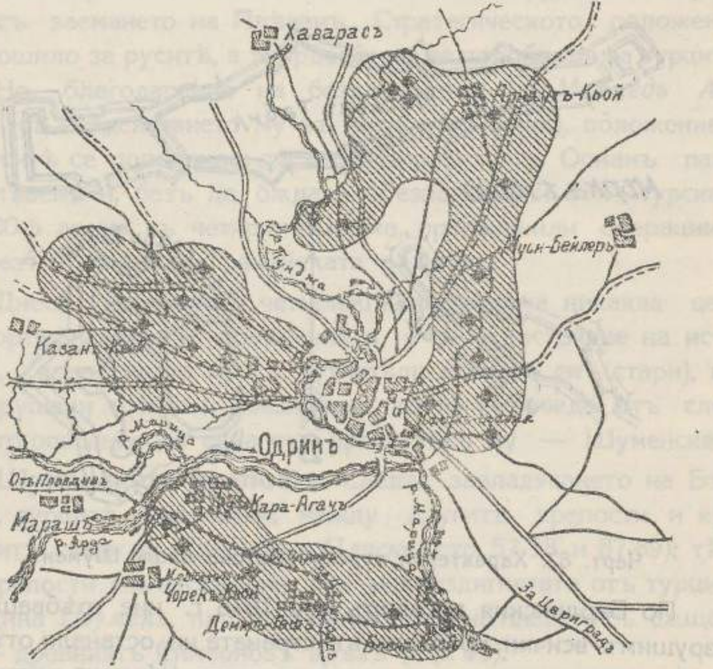
Хаварасъ
р. Тунджа
Казанъ-Кьой
р. Марица
Одринъ
Отъ Пловдивъ
Марашъ
р. Арда
Кара-Агачъ
Чорекъ-Кьой
За Цариградъ

Черт. 83. Одринската крепость.

Рѣка Марица въ Одринско е пълноводна. Съобщенията между брѣговетѣ ѝ сж трудни, поради голѣмата осждица на мостове. Така, въ града, надъ Марица има единственъ мостъ за предградието *„Кара-Агачъ“*; другъ голѣмъ каменenъ мостъ има по горното течение на рѣката при Свиленградъ, построенъ още презъ 1512 г. отъ *Мустафа* паша.

Мѣстностьта около Одринъ естествено се дѣли отъ рѣкитѣ на три сектора: *северенъ* — между Марица и Тунджа; *източенъ* — между Тунджа и Марица и *юженъ* — между Марица и Арда. Укрепленията се групиратъ въ тѣзи сектори, като *„табиитѣ“* сж разположени отъ града на разстояние $1^1/_2$—$7^1/_2$ клм.

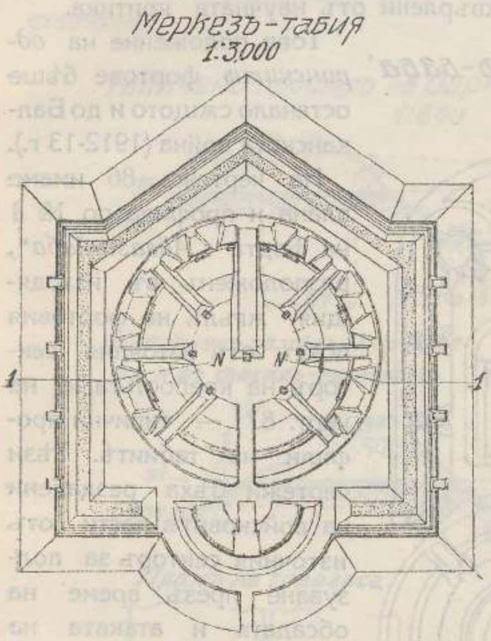

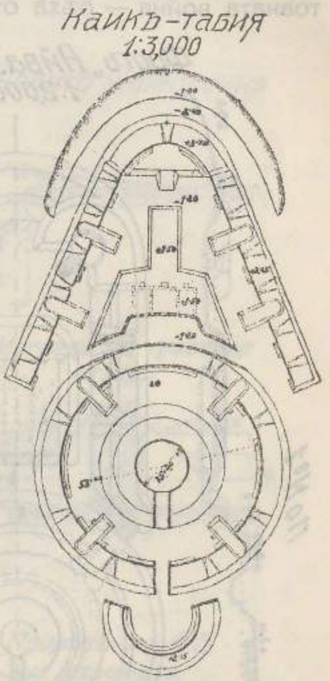

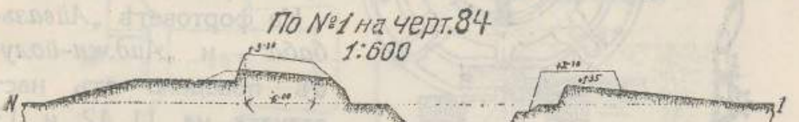

Черт. 84.

Черт. 85.

Одринскитѣ табии сж фортове-батареи отъ полудълговременъ характеръ съ най-разнообразно очертание въ планъ. На черт. 84 е представенъ планътъ (съ профилъ по № 1) на *„Меркезъ-табия“* въ южния секторъ (между селата Кара-Агачъ и Демиръ-ташъ), а на черт. 85—планътъ на *„Каикъ-табия“* въ източния секторъ (на изтокъ отъ града). Отъ профила и плановетѣ се вижда, че фортоветѣ иматъ високъ профилъ и росоветѣ сѫ безъ обстрелване; казематированитѣ постройки сѫ отъ тухлена съ каменна зидария и самитѣ укрепления представляватъ фортове-батареи, които много рано—допреди Свѣтовната война — бѣха отхвърлени отъ научната критика.

Това положение на *одринскитѣ* фортове бѣше останало сѫщото и до Балканската война (1912-13 г.).

На чертежъ 86 имаме плана и профила по № 1 на форта *„Айвазъ-баба“*, разположенъ въ изходящия ѫгълъ на фортовия поясъ отъ източния секторъ на крепостьта, а на черт. 87 — типични профили на табиитѣ. Тѣзи чертежи бѣха раздадени на войсковитѣ части отъ източния секторъ за ползуване презъ време на обсадата и атаката на крепостьта (1912-13 год.).

На фортоветѣ *„Айвазъ-баба“* и *„Аиджи-йолу“* бѣ поведена отъ насъ атаката на 11, 12 и 13. мартъ 1913 г. (ст. ст.); съ превземането на дветѣ табии, *Одринската крепость* падна и комендантътъ ѝ, *Шукри паша*, съ гарнизона бѣ плененъ.

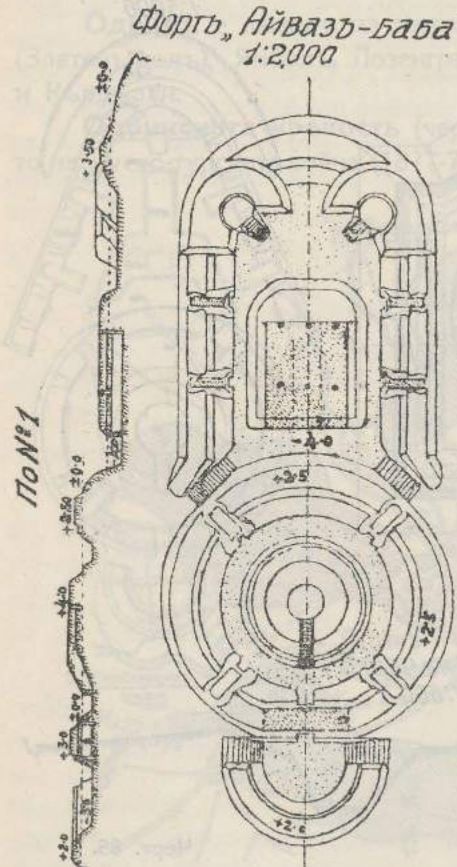

Черт. 86.

Споредъ нашия оперативенъ планъ за Балканската война, *Одринската крепость* се отминаваше, като се остави II-а армия да обкрѫжи крепостьта (1912 г.); обаче, презъ втората половина на войната (1913 г.) нашето политическо и стратегическо положение така се сложи, щото се наложи атакуването на крепостьта съ открита сила и превземането ѝ на 13. мартъ (ст. ст.) 1913 г.

Характеристика на турскитѣ крепости.

Общата характеристика на турскитѣ крепости се представлява:

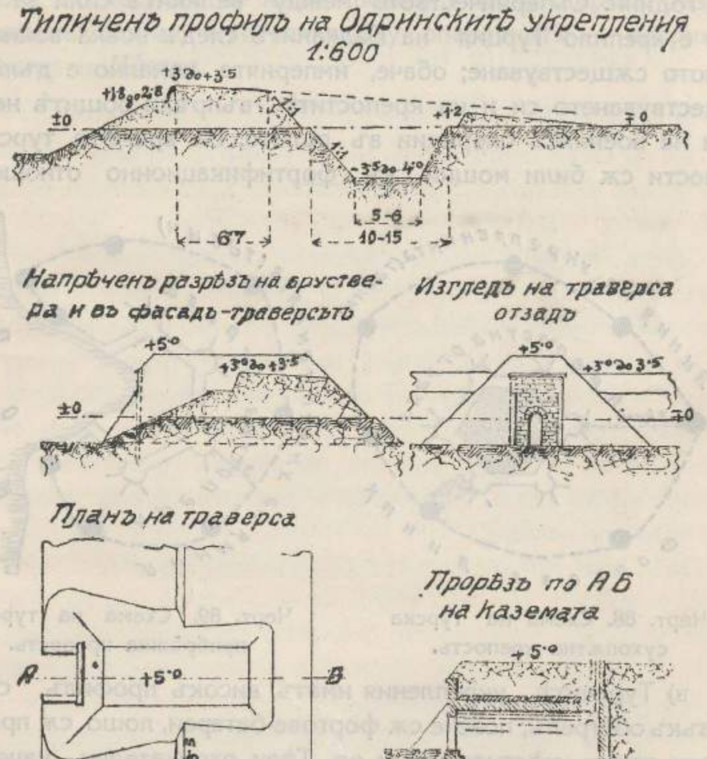
Типиченъ профилъ на Одринскитѣ укрепления
1:600
+3 до +3·5
+1·8 до 2·8
±0
+1·2
±0
-3·5 до 4·0
5-6
6·7
10-15
Напрѣченъ разрѣзъ на бруствера и въ фасадъ-траверсътъ
+5·0
+3·0 до +3·5
±0
Изгледъ на траверса отзадъ
+5·0
+3·0 до 3·5
±0
Планъ на траверса
А
+5·0
В
+3·0 до 3·5
Прорѣзъ по А Б на казмата
+5·0

Черт. 87. Типични профили на одринскитѣ укрепления.

а) Каменна или землена ограда около града; сега нѣкои огради сж обезличени отъ разширението на градоветѣ. На разстояние, срѣдно, 3 клм. отъ оградата сж разположени табиитѣ — фортовиятъ поясъ. Фортификационнитѣ особености на табиитѣ, а сжщо и на оградитѣ, се изложиха по-горе.

Сега оцѣлѣлитѣ турски укрепления нѣматъ никакво фортификационно значение.

На черт. 88 е представена схемата на турска сухопжтна крепость, а на черт. 89 — схемата на прибрѣжна крепость (морска или рѣчна).

б) Известенъ е историческиятъ процесъ за постепенното разпадане на Отоманската империя въ продължение на 150 -200 години. Съперничеството между великитѣ сили за влияние е крепило Турция на Балканитѣ следъ всѣка война за нейното сжществуване; обаче, империята немалко е дължела сжществуването си и на крепоститѣ, въпрѣки общитѣ несполуки на военнитѣ операции въ полето. На времето, турскитѣ крепости сж били мощни въ фортификационно отношение.

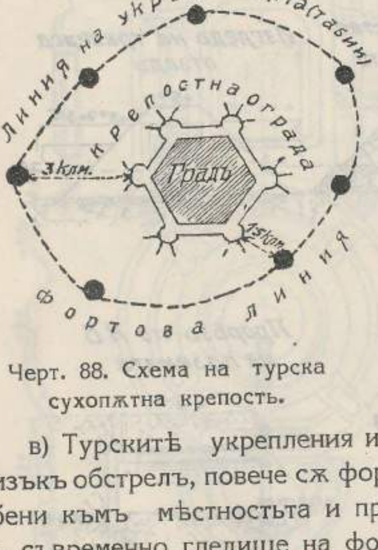

Черт. 88. Схема на турска сухопжтна крепость.

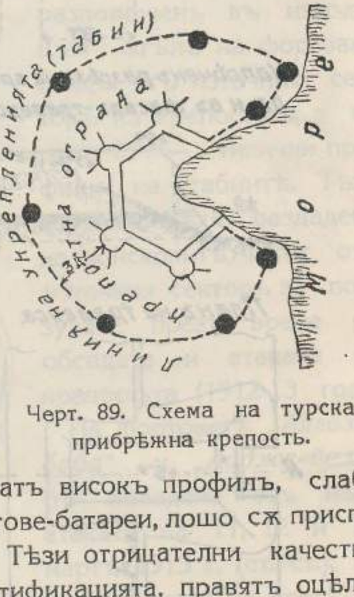

Черт. 89. Схема на турска прибрѣжна крепость.

в) Турскитѣ укрепления иматъ високъ профилъ, слабъ близъкъ обстрелъ, повече сж фортове-батареи, лошо сж приспособени къмъ мѣстностьта и пр. Тѣзи отрицателни качества, отъ съвременно гледище на фортификацията, правятъ оцѣлѣлитѣ турски укрепления *съвършено негодни, даже вредни.*

За държавната отбрана, турскитѣ укрепления трѣбва да не се взиматъ въ смѣтка, защото сж фортификационна безценица и вече сж предметъ на историята на фортификацията.

г) Ако турскитѣ крепости днесъ нѣматъ никакво значение отъ фортификационно гледище, то самитѣ пунктове не сж изгубили своето стратегическо значение и при новитѣ граници на царството, защото стратегическата имъ оценка е била направена отъ турцитѣ вѣрно.

Фортификацията презъ руско-турската война (1877-78 г.) се прояви:

1. Въ издигането на *Одринската крепость* по правилата на временната фортификация (1877 г.), за което говорихме по-горе и

2. Презъ течение на военнитѣ действия се издигнаха отъ воюващитѣ по военния театъръ полски фортификационни риботи; последнитѣ по нѣкои позиции взеха широкъ размѣръ и оказаха голѣмо влияние върху операциитѣ — напримѣръ, *Плъвенъ* и *Шипка*.

Глава VII.

Укрепяване на Родината отъ насъ.

Укрепяване презъ Освободителната война (1877-78 г.)

Презъ Освободителната война (1877-78 г.) *широко бѣше използувана полската фортификация* отъ воюващитѣ, особено при *Плѣвенъ* и *Шипка.*

Следъ преминаване отъруситѣ Дунава при Свищовъ, армията имъ, като остави единъ заслонъ срещу укрепения български четирижгълникъ, настжпи стремително презъ Балкана за Тракия и по-на югъ. Стохилядната турска армия въ *четирижгълника*, командувана отъ посредствения *Мехмедъ Али паша, бездействуваше*, когато, подъ закрилата на крепоститѣ, можеше да се развиятъ ударни, маневрени, флангови, бойни действия, които щѣха да осуетятъ руското настжпление още въ самото му начало.

Плѣвенъ. Комендантътъ на Видинската крепость, *Османъ паша, генералъ съ голѣмъ стратегически усѣтъ*, схваналъ и преценилъ вѣрно създаденото бойно положение, напусналъ крепостьта и съ 30-хилядния гарнизонъ се насочилъ на югоизтокъ и се препрѣчилъ при *Плѣвенъ* на руското настжпление; той заелъ при града околовръстната, естествено силна позиция, която укрепилъ въ подобие на днешнитѣ укрепени пунктове.

При укрепяването на **Плѣвенъ**, турцитѣ използували мѣстнитѣ жители като трудоваци; но, съ развилитѣ се бойни действия, работницитѣ-българи били отстранени, защото прибѣгвали къмъ страната на руситѣ.

Османъ паша съ 30 хилядния гарнизонъ, подпомогнатъ отъ фортификацията, отбилъ всички руски атаки; станало нужда, щото руситѣ да извикатъ отъ Русия прославилия се герой при Севастополската отбрана (Кримската война), военния инженеръ *генералъ Тотлебенъ*, който поелъ обсадата на *Плѣвенъ.*

Когато турцитѣ изчерпали хранителнитѣ и бойнитѣ си припаси, *Османъ паша* се поставилъ на чело на войскитѣ си, напусналъ укрепенитѣ позиции и се насочилъ на западъ, за да разкжса блокадната линия и да се оттегли къмъ София; но срещу превъзходнитѣ сили на руситѣ турскиятъ пробивъ не успѣлъ. *Османъ паша*, раненъ, билъ плѣненъ заедно съ армията си.

Съ развилитѣ се бойни действия около Плѣвенъ, руското стремително настжпление на югъ бѣше спрѣно и войната бѣше се затегнала.

Шипка *е друга страница отъ Освободителната война.* Нашитѣ опълченци, редомъ съ своитѣ инструктори—руситѣ, заели *Шипченския* проходъ и много добре укрепили върха *„Св. Никола"* съ полски укрепления и окопи. Издигнатитѣ фортификационни работи, въ сравнение съ плѣвенскитѣ, имали по-слаби профили, защото почвата е камено-скалиста; но затова пъкъ фронтътъ на укрепената позиция билъ въ по-голѣмата си часть непристжпенъ — въ тѣзи мѣста склоноветѣ на върха *„Св. Никола"* сж скалисти, крайно стръмни, почти отвесни.

Укрепената позиция въ *Шипченския* проходъ не е голѣма; тя е затворена и има очертание въ планъ като запетая (,).

Всички атаки на *Сулейманъ паша* били отбити отъ защитницитѣ на Шипченския проходъ; турцитѣ отстжпили, оттеглили се при политѣ на Балкана и се укрепили при Шейново. Руситѣ настжпили презъ Балкана съ две обходни колони: едната—на западъ, а другата—на изтокъ отъ Шипченския проходъ, и заобиколили Сулейманъ паша съ войскитѣ му въ лагера при Шейново; следъ бой, пашата билъ плѣненъ съ войскитѣ си.

Падането на *Плѣвенъ* и плѣняването на *Османъ паша* съ гарнизона, отбиването отъ защитницитѣ на *Шипченския* проходъ атакитѣ на *Сулейманъ паша* и плѣняването му заедно съ войскитѣ му, решиха участьта на *Освободителната* война: турската мощь бѣ сломена и войната приключи съ Санъ-Стефанския договоръ, чрезъ който *изгрѣ свободата за народа ни въ ширъ и дължъ на етнографическитѣ му предѣли, но за кратко време!* . . .

Погледъ върху укрепяването отъ освобождението до сръбско-българската война.

Следъ освобождението ни (1878 г.), до съединението и сръбско-българската война (1885 г.), ние нищо не бѣхме направили за укрепяването на татковината ни.

Упоени и унесени отъ настѫпилата свобода, не помислювахме за военно-инженерната организация на тогавашното княжество; па и армията ни бѣше въ периода на своето юношество — създаваше се отъ рускитѣ инструктори.

Съ обявяването на съединението (6. IX. 1885 г.), армията ни се съсрѣдоточи и развърна срещу Турция, откѫдето очаквахме нападение. Тогава войскитѣ издигнаха по нѣколко укрепления отъ полски характеръ съ окопи по Търново-Сейменската, Хасковската, Кързълъ-Агаческата и други позиции. Но не стана нужда да воюваме съ турцитѣ; бѣхме нападнати отъ западния ни съседъ — сърбитѣ.

Сърбитѣ, подъ предлогъ че се нарушавало равновесието на Балкана, преминаха ненадѣйно на 2. ноемврий 1885 г. нашата граница. Стратегическото решение за водене на войната бѣше правилно и вѣрно взето: бързо да се прехвърлятъ войскитѣ ни отъ турската граница срещу сърбитѣ и да се даде решително сражение на западъ отъ София.

Съ слабитѣ си войскови части, по фронта срещу Сърбия, скоро заехме и бързо укрепихме позицияти при *с. Сливница*; цельта бѣше: да се спратъ сърбитѣ, докато нашитѣ войски отъ Тракийската граница се прехвърлятъ на северозападъ.

Сливница. Позицията при Сливница се състоеше отъ една уединена височина въ центра (черт. 90); дѣсниятъ флангъ достигалъ в. *„Леща“*, а лѣвиятъ — с. *Братушково*. На северъ отъ централната височина се издига височината *„Три уши“* — преденъ пунктъ на позицията. Самата позиция препрѣчва шосето Цариградъ—София и се съпоставя на неприятелско нахлуване презъ Драгоманския проходъ.

Централната височина била укрепена постепенно, споредъ както била заемана отъ войсковитѣ части: 3—4 линии стрелкови окопи, разположени въ шахматенъ редъ, а на самия връхъ билъ издигнатъ редутъ; лѣвото крило било укрепено съ единъ редутъ и окопи, изнесени предъ с. Алдомировци и с. Братушково, а дѣсното било усилено съ нѣколко люнети и стрелкови окопи. Съобщенията съ тила на позицията сж добри, съ изключение на онѣзи за в. *„Леща“*.

Въ тридневния бой при *Сливница* (5, 6 и 7. ноемврий, ст. ст.) *ние проявихме по цѣлия фронтъ на позицията отбрана съ активни действия* и тъкмо това спечели победата. Сърбитѣ бѣха отблъснати и разединени въ две групи: едната — при Драгоманъ, а другата — предъ Брѣзникъ. Сръбската армия отстжпи за Пиротъ и по-нататъкъ за Нишъ.

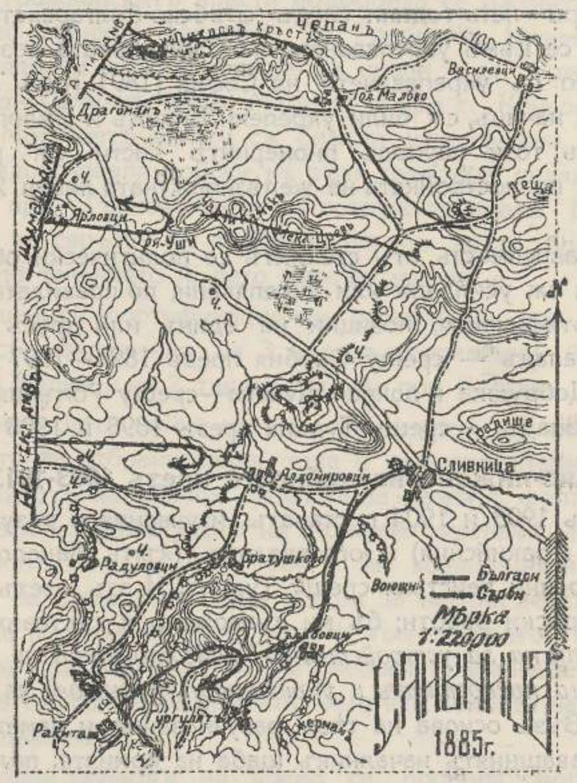
Чепанъ
...ицкия кръстъ
Драгоманъ
Василевци
Гол. Малово
Леща
Шуманъ
Ярловци
Три-Уши
Мека Црьвъ
ч.
Драгоманъ
Градище
Сливница
Алдомировци
Радуловци
Братушково
Войски { Българи
Сърби
Мѣрка 1:220000
Гърковци
Ракита
Тургулята
Комщица
СЛИВНИЦА 1885 г.
N

Черт. 90. Сливнишката позиция.

Боятъ се характеризира така: *при Сливница бѣ подготвена една набързо укрепена полска позиция;* защитницитѣ, съ високия си патриотиченъ духъ, съ упоритостьта си въ борбата, съ маневрената си способность и *подпомогнати отъ полската фортификация*, спечелиха победата. Новата ни история, следъ геройската *Шипка*, записа и славната *Сливница* съ лавровия вѣнецъ на победата и постави народа ни между самостоятелнитѣ народи въ Европа.

На времето италианскиятъ воененъ печатъ даде критика за укрепяването на **Сливнишката** позиция отъ насъ, като се спираше върху шахматното разположение на стрелковитѣ окопи по централната височина, съ което сме били **„изпреварили времето"**; а френската критика сравняваше походнитѣ маршове на войскитѣ ни отъ южната къмъ западната граница съ маршоветѣ на **Наполеона.**

Погледъ върху укрепяването следъ сръбско-българската война до 1903 год.

Четири—петь години следъ сръбско-българската война пристжпи се къмъ укрепяването на Сливнишката позиция, едновременно съ укрепяването на София (1891 год.). Тогава, и по сжщия начинъ, сж били укрепени Видинъ и Бѣлоградчикъ.

Презъ този периодъ пионернитѣ части сж работили (1888 г.) и по постройката на желѣзопжтната линия Ямболъ—Бургазъ.

Въ зависимость отъ стеклитѣ се политически обстоятелства, били сж усилвани или укрепявани, по правилата на полската фортификация, позиции на единъ или другъ фронтъ. Така, на западъ — срещу Сърбия презъ 1891—1897 г.; на северъ въ Добруджа и покрай Дунава—срещу Ромъния (1900 г.) и на югозападъ — срещу Турция презъ 1898 и 1903 г.

Военно-инженерна дейность презъ 1903-1913 г.

Презъ 1903 и 1904 г. ставатъ изучвания и разузнавания на южния (тракийския) и югозападния (къмъ Македония) театри за военни действия срещу Турция. И азъ взехъ участие въ тѣзи полски работи; бѣ ми възложено и съставихъ *„Паметна записка за устройството, подготовката и мобилизацията на крепоститѣ и укрепенитѣ пунктове въ княжеството."* Възъ основа на тѣзи разузнавания и паметната записка, тогавашниятъ началникъ щаба на армията, полковникъ *Радко Димитриевъ*, състави (въ връзка съ оперативния планъ на армията) *„Паметна записка по военно-инженерната подготовка на бждещитѣ наши театри за военни действия (1904 г.)"*, която всецѣло легна въ основата на военно-инженерната подготовка на страната: съставиха се въ проектъ генерални планове за укрепяването и опредѣлиха се минималнитѣ разходи за по-важнитѣ фортификационни работи.

Тѣзи разходи възлизаха на 5,380,000 зл. лв.; една специална комисия по финансовия въпросъ закржгли сумата на 7,000,000 зл. лв., която да се кредитира отъ държавата ежегодно по 500,000 зл. лв. Отъ този кредитъ, въ продължение на 3—4 години, се отпуснаха нѣкои суми и се построи презъ 1907-1908 г. брѣговата батарея **„Св. Никола“** при Варна, въ мѣстностьта **„Траката“**.

Още презъ 1904 г. усилено се работи по укрепяването на позициитѣ: Дупница—Коньова-планина, Търново-Сейменъ, Явузъ-дере, Къзълъ-Агачъ, Стара-Загора и Кортенъ, а сжщо и по прибрѣжната отбрана на Бургазкия и Варненския заливи.

Чрезъ гражданскитѣ власти подобриха се пжтнитѣ съобщения въ по-главнитѣ дефилета на Родопитѣ. Инженерната инспекция направи полски мостове на козли и се складираха при Търново—Сейманъ (за р. Марица) и при с. Коньово (за р. Струма). Мостоветѣ винаги сж бивали използувани, когато сж се сърѣдоточавали войски въ тѣзи пунктове; складиранитѣ мостове при Търново-Сейменъ послужиха презъ Балканската война за свръзка на съобщенията по двата брѣга на р. Марица, по течението й, дето биваше нужно.

Извършенитѣ фортификационни работи сж отъ полски характеръ, съ изключение на 3 полудълговременни брѣгови батереи при Варна и на 2 такива батареи при Бургазъ.

Руско-японската война изтъкна значението на фортификацията както за отбранителния, така и за настжпателния бой, като даде животъ на *низкия профилъ* за differentнитѣ фортификационни работи и господството на *дългитѣ укрепени линии* и *зони.* Паметната записка отъ 1904 г. за военно-инженерната организиция на бждещитѣ наши театри за военни действия се явяваше вече неотговаряща на новитѣ вѣения, които наложи тази война и, при все това, до Балканската война не се написа нова записка въ Щаба на армията, въпрѣки молбата на Инженерната инспекция.

Презъ този периодъ на време се прокопа морскиятъ каналъ между Варненския заливъ и Девненското езеро (1906-1908 г.), за да се даде убѣжище на нашата крайно слаба флотилия въ езерото, което е дълбоко отъ 5 м. (при брѣговетѣ) до 18 м. Презъ канала свободно минава нашата малка миноносна флотилия и крайцерътъ *„Надежда“*.

Каналътъ е дългъ 2,770 м. и дълбокъ 3 м.; горна широчина на напрѣчния му профилъ е 40 м., а по дъното — 12 м. Проектътъ на канала е така разработенъ, че напрѣчниятъ му профилъ може да се разшири и удълбае за минаване на морски параходи.

Езерото представлява добро убѣжище за флота и еднакво е обезпечено противъ неприятелски военни действия както откъмъ морето, така и откъмъ сушата (високи планински брѣгове). Следъ прокопаването на канала, езерото придоби морски режимъ — водата му се осоли. *Прокопаването на канала е не само воененъ успѣхъ, а и една народна културна придобивка.* Като се прокопа, каналътъ се предаде въ ведението на флота[1]).

Презъ пролѣтьта и лѣтото на 1912 г. изучиха се въ инженерно отношение Ямболъ, Търново-Сейменъ, Дупница и Коньова-планина, като първитѣ два града се превърнатъ въ укрепени пунктове съ кръгови позиции; последното бѣше въ измѣнение на паметната записка отъ 1904 г., споредъ която се предвиждаше да се укрепятъ Ямболъ и Търново-Сейменъ като полски позиции.

Непосрѣдствено преди и презъ Балканската война (1912 г.) се издигнаха съ помощьта на войници отъ запаса нѣкои полски фортификационни работи по гореспоменатитѣ позиции и укрепени пунктове. По-късно, презъ време на междусъюзническата война (1913 г.), работи се по-усилено на позициитѣ Дупница—Коньова-планина и по цѣлия фронтъ срещу Сърбия (Видинъ—Бѣлоградчикъ—Сливница—София).

Полскитѣ фортификационни работи, издигнати презъ разни времена следъ Освобождението и досега, като слаби по профилъ, *сж обезличени* отъ времето и разработването на земята за земледѣлски нужди.

Дейность отъ 1913 г. до намѣсването и участието ни въ Свѣтовната война.

Презъ Балканската война ние сразихме турската мощь, но съюзницитѣ ни изневѣриха и последва междусъюзническата война (1913 г.). Нападнати отъ всички страни — отъ сърби, черногорци, гърци, турци и ромъни, ние бѣхме окупирани, но *непобедени, и свихме бойнитѣ знамена за по-добри дни!* Междусъюзническата война ясно подчерта, че всички съседи сж били и сж наши врагове.

---

[1]) Подробно описание за **„Каналътъ Черно-море—Девненско езеро“** ние сме дали въ статията съ сжщия надсловъ въ броеве 33 и 34, год. XV (1912 г.), отъ списанието на Българското инженерно-архитектно дружество.

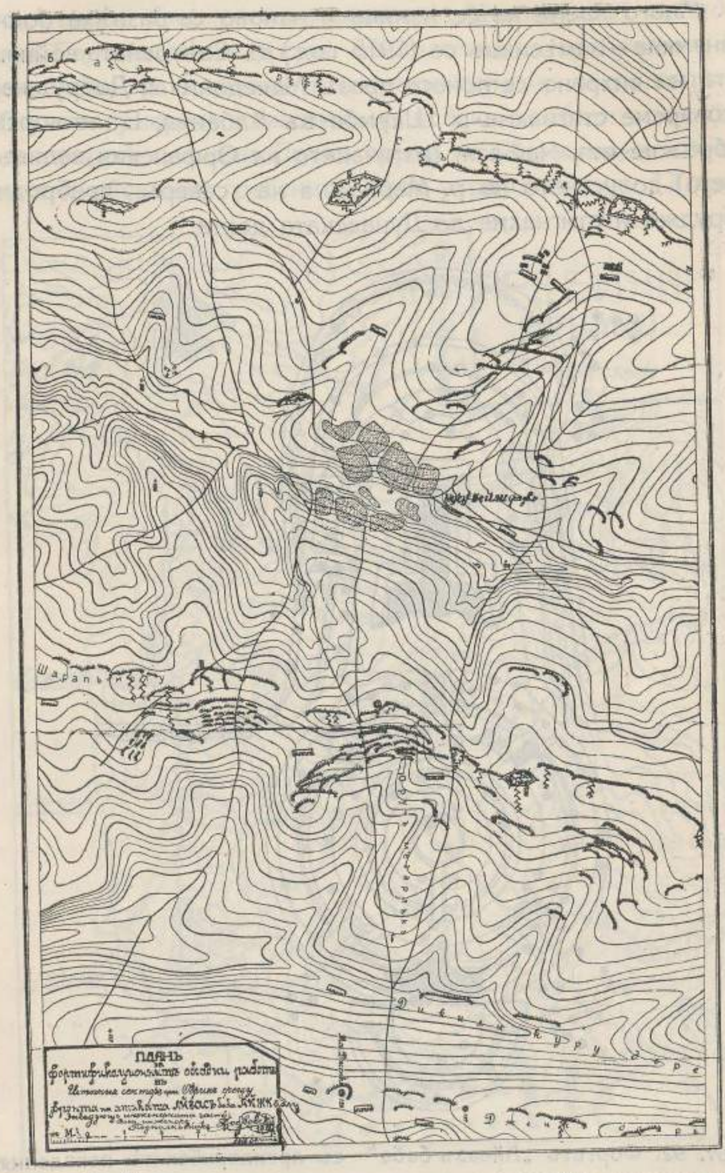
ПЛАНЪ
на
фортификационнитѣ обсадни работи
Дикили куру дере

Черт. 91. Боенъ укрепенъ участъкъ отъ източния секторъ на обкръжаването Одринската крепость — срещу фронта на атаката: „Айвазъ-баба“—„Аиджи-йолу.“

Много време не се измина и наново се развѣха бойнитѣ ни знамена—намѣсихме се (1915 год.) въ Свѣтовната война. Армията ни вихрено се понесе презъ Македония и Добруджа; въ кѫсо време стигнахме р. Шкумба въ Албания, Бѣло-морското прибрѣжие отъ Чай-азѫ (изтичането на Орфанския заливъ въ морето) до устието на р. Марица, а на северъ пребродихме Добруджа и стигнахме до Дунавската делта.

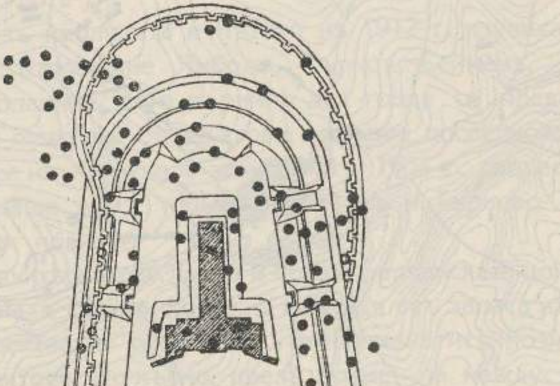

Черт. 92. Фортътъ „Айвазъ-баба" съ артилерийскитѣ попадения.

Всички ние бѣхме дейци презъ войнитѣ 1912—13 год. и 1914—18 год., за да не изреждамъ работитѣ по укрепяването въ ширъ и длъжъ на бойнитѣ полета; само давамъ по единъ примѣръ отъ Балканската и Свѣтовната войни.

На черт. 91 е представенъ *отъ обсадната линия* около Одринската крепость *боенъ укрепенъ участъкъ отъ източния* *секторъ срещу фронта на атаката: „Айвазъ-баба“ — „Аиджи-йолу“.* Паралелно на фронта мѣстностьта се пребраздява отъ 4—5 гребени съ дълбоки и широки оврази; последнитѣ сѫ удобни за прикрито движение на войски и обози вдлъжъ на укрепителнитѣ позиции. Презъ време на обкрѫжването на крепостьта и обсадата, гребенитѣ бѣха укрепени и на 12 срещу

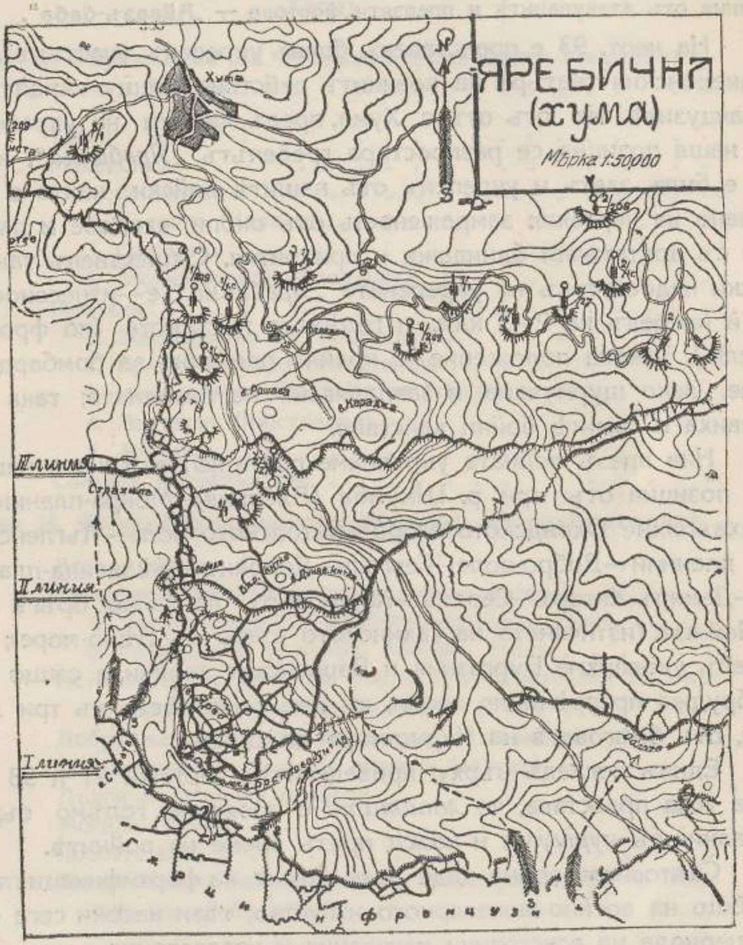
Хума
ЯРЕБИЧНА
(хума)
Мѣрка 1:50000
с. Рашево
с. Караджа
III линия
II линия
I линия
французи

Черт. 93. Боенъ укрепенъ участъкъ отъ Македонския театъръ на военнитѣ действия.

13. мартъ 1913 год. поведохме атака съ открита сила отъ укрепения рѫтъ *„Бааларъ-съртѫ“* срещу фортоветѣ *„Айвазъ-баба — „Аиджи-йолу“*. Атакуващитѣ войски съ силенъ устремъ, почти въ единъ дъхъ, достигнаха политѣ на гласиса

отъ фортовия поясъ и дето отнетитѣ окопи приспособиха за себе си, като прикрития и за стрелба (черт. 92); оттукъ войскитѣ се понесоха на ножъ и съ „*Ура!*" превзеха двата атакувани форта, което повлѣче падането на крепостьта и пленяването на коменданта ѝ — *Шукри паша*, съ гарнизона.

На сѫщия чертежъ е представено **артилерийското поражение** на единия отъ атакуванитѣ и превзети фортове — **„Айвазъ-баба"**.

На черт. 93 е представенъ боенъ укрепенъ участъкъ отъ Македонския театъръ на военнитѣ действия срещу гърцитѣ и французитѣ. На югъ отъ с. Хума, предъ фронта на укрепената наша позиция, се разпростира гребенътъ „*Яребична*", който е билъ заетъ и укрепенъ отъ нашитѣ войски, както е показано на чертежа: замреженость отъ окопи, входове и пѫтища съ достатъчни блиндажи и прикрития. Сѫщественъ тактически недостатъкъ на укрепената „*Яребична*" е — изнесеностьта ѝ напредъ на 2—3 клм. и голѣмата ѝ тѣснота (по фронта 1 клм.). Такова положение е крайно пригодно за бомбардиране, леко щурмуване и завладяване на позицията; така се развиха и самитѣ бойни действия.

Ние презъ войната укрепихме почти непрекѫснато нашитѣ позиции отъ при р. Шкумба (Албания)—Мокра-планина—прехвърляме Охридското езеро—Битолското поле—Мъгленскитѣ планини—Добро-поле—Гевгели—Дойранъ—Бѣласица-планина—Демиръ-Хисаръ—324Серес ъ—Кара-баиръ по лѣвия брѣгъ на р. Чай-азѫ (изтичането на Тахинското езеро въ Бѣло-море); на северъ укрепихме Бургазкия и Варненския заливи, а сѫщо въ Добруджа препрѣчихме окопи, въ две и на мѣста въ три лилии, отъ брѣговетѣ на Черно-море до Дунава.

Единъ погледъ върху приведенитѣ чертежи 91 и 93 ни дава ясна представа, че *лопатата* е проявила голѣмо съревнование съ *куршума* и *ножа* презъ време на войнитѣ.

Свѣтовната война даде *нови насоки* на фортификацията и изобщо на военно-инженерното изкуство; тѣзи насоки сега сѫ въ периода на всестранни изучвания и изследвания.

СЪДЪРЖАНИЕ:

Стр
Уводъ 3

Глава I. Укрепяване на древнитѣ провинции Македония, Тракия и Мизия 5

Траки . . . . „
Македонци: 6
1. Филипи . . . . „
2. Неаполо (Кавала) 10
3. Солунъ 12
4. Филипополисъ (Пловдивъ). 13
Римляни: 19
1. Завладяване на Балканитѣ . . . . „
2. Крипжтни укрепени станции. 21
3. Никополисъ (Nicopolis ad Istrum). 22
4. Пауталия (Кюстендилъ) 25
5. Мелникъ 29
Славяни и прабългари 30

Глава II. Фортификационното изкуство на прабългаритѣ . 33
Аспаруховиятъ Огълъ . . . . „
Укрепени военни станове (укрепени лагери): 35
1. Николицелскиятъ укрепенъ военен станъ 36
2. Галацкиятъ укрепенъ военен станъ 39
Историческата роля на Огъла при образуване Българгарската държава на Балкана 40
Добруджанскитѣ крепостни прокопи (валове) 42
Старопланински и други прокопи (валове) 44
Дълги погранични прокопи 45
Могили (tumuli) 46
Препятствия. 48
Сравнителенъ погледъ върху фортификационното изкуство на прабългаритѣ 49

Глава III. Фортификационното изкуство на нашитѣ прадѣди 51
Станъ—крепость Плиска . . . . „
Мадара 63
Български паметници. 67
Строителна дейность на хановетѣ: . . . . „
а) Демиръ-баба теке 68
б) Мумджиларската могила 70

в) Мадарскиятъ конникъ 72
Преславската крепость 78
Търновската крепость 91

Глава IV. Погледъ върху по-запазени крепостни развалини изъ татковината ни 104

Сравнителенъ погледъ . . . . „
Хисарскитѣ крепостни развалини . . . . „
Траяновата врата 108
Баба Вида 110
Бѣлоградчишката крепость 111
Маркови кули — срѣдновѣковенъ укрепенъ Прилепъ . 113
Охридски крепостни развалини 115

Глава V. Софийската крепость презъ вѣковетѣ 116

Сердика . . . . „
1. Каницъ и Иречекъ за Сердика 118
2. Мои изследваиия за крепостьта на Сердика . . . 119
Срѣдецъ 135
София 138
Срѣдновѣковна Бояна 141
Укрепяване на София отъ турцитѣ 142
1. Градскиятъ валъ 144
2. Табиитѣ 145
Укрепяване на София следъ освобождението 150

Глава VI. Укрепяване на България отъ турцитѣ 154

Общъ погледъ . . . . „
Българскиятъ укрепенъ четириъгълникъ 155
Шуменската крепость 156
Одринската крепость 158
Характеристика на турскитѣ крепости 161

Глава VII. Укрепяване на Родината отъ насъ 154

Укрепяване презъ Освободителната война (1877—78 г.) . „
Погледъ върху укреняването отъ освобождението до сръбско-българската война 166
Погледъ върху укрепяването следъ сръбско-българската война до 1903 г. 168
Военно-инженерна дейность презъ 1903—1913 г. . . . . „
Дейность отъ 1903 г. до намѣсването и участието ни въ Свѣтовната война 170

Редакторъ — **Никола Христовъ**, подполковникъ.

541—1934